

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
FİLOLOGİYA FAKÜLTƏSİ

“AZƏRBAYCAN FİLOLOJİ FİKRİNDƏ
QARABAĞ MÖVZUSU” ADLI

RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSININ
MATERİALLARI

BAKİ - 2022

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr:

Elçin Məmmədov

Filologiya fakültəsinin dekanı

Sədr müavini:

Mehriban Əlizadə

Filologiya fakültəsinin elmi işlər üzrə dekan müavini

Üzvlər:

Ülviyyə Hüseynova

Filologiya fakültəsinin tədris işləri üzrə dekan müavini

Anar Fərəcov

Filologiya fakültəsinin sosial məsələlər və tələbələrlə iş üzrə dekan müavini

Almara Nəbiyeva

“Dədə Qorqud” ETL-in müdiri

Nəzakət Hüseynova

“Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı və bədii tərcümə” ETL-in müdiri

Əliheydər Ağakışiyev

“Azərbaycan dilinin tətbiqi məsələləri” ETL-in müdiri

Ramil Bayramov

“Türkoloji araşdırmalar” ETL-in kiçik elmi işçisi

Pərvin Eyvazov

“Türkoloji araşdırmalar” ETL-in kiçik elmi işçisi

Ülkər Səlim

Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti kafedrasının laborantı

Proqram komitəsi:

Sədr:

Nərgiz Paşayeva

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının müdiri, AMEA-nın həqiqi üzvü

Üzvlər:

Nizami Cəfərov

Ümumi dilçilik kafedrasının müdiri, AMEA-nın həqiqi üzvü

Ədibə Paşayeva

Rus ədəbiyyatı tarixi kafedrasının

	müdiri
Səhər Orucova	Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı kafedrasının müdiri
Cəlil Nağıyev	Dünya ədəbiyyatı kafedrasının müdiri
Tofiq Hacıyev	Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdiri
Ramiz Əskər	Türkologiya kafedrasının müdiri
Lalə Quliyeva	Rus dilçiliyi kafedrasının müdiri
Tahir Əliyev	Rus dili (humanitar fakültələri üzrə) kafedrasının müdiri
Mikayıl Cəfərov	Rus dili (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının müdiri
Abbas Abbasov	İngilis dili (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının müdiri
Bəylər Hacıyev	İngilis dili (humanitar fakültələr üzrə) kafedrasının müdiri
Elmira Fərəcullayeva	Alman və fransız dilləri kafedrasının müdiri
Məhərrəm Məmmədov	Türkologiya kafedrasının professoru
Mətanət Abdullayeva	Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasının professoru
Vaqif Verdiyev	Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının professoru
Məhəmməd Məmmədov	Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı kafedrasının dosenti

MÜNDƏRİCAT

Əlizadə Əsgərli. Qarabağ ürəyimdir, Şuşa gözüm giləsi (esse – monoloq).....	6-9
Arzu Məmmədخانlı. Əhəd Əlişovun “Medalyon” romanında Şuşa həqiqətləri.....	10-17
Aybəniz Həsənova. Qarabağ toponimi haqqında bəzi mülahizələr.....	18-22
Aygün Bağirova. Azərbaycan ədəbiyyatında Molla Pənah Vaqifin bədii obrazı.....	23-30
Aygün İsmayılova. XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusu.....	31-37
Aynur Saydova. “Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlası”nın dil xüsusiyyətləri.....	38-43
Ayşən İsmayilli. Qarabağ bölgəsinin məhəllə adları mikrotoponimik leksikanın tərkib hissəsi kimi.....	44-51
Firuzə Qaloyeva. “Qarabağ” mövzulu ədəbiyyatda bədii portretin yaradılması üsulları.....	52-57
Gülbəniz Babayeva. M.P.Vaqifin bədii irsi müasir elmi-nəzəri fikirdə.....	58-69
Gülmayə Xancıqazova. Sabir Rüstəmxanlının “Qarabağa dönüş” poemasında şanlı zəfərin poetik ifadəsi.....	70-74
Gülnar Muxtarzadə. Mahirə Nağıqızı yaradıcılığında Qarabağın onomastik vahidləri.....	75-82
Gülxanım Vəliyeva. Milliliyi yaşadan etibarlı mənbə (Ağdam şivəsinin materialları əsasında).....	83-88
Günel Əhmədova. Üzeyir Hacıbəylinin felyetonlarında monoloq və dialoqlar.....	89-94
Güntəkin Binnətova. Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur şivələrinin bəzi leksik xüsusiyyətləri.....	95-101
Kənan Orucov. Qarabağ folklorunda Musa peyğəmbər obrazı.....	102-107
Konul Məmmədzadəh. Literary creativity of Abdurrahimbey Hagverdiev..	108-112
Qüdsiyyə Qəmbərova. Xurşidbanu Natavanın şeirlərində Şuşa mühitinin təsviri.....	113-118
Məhəmməd Məmmədov. Qarabağdan toplanılmış nağıllarımızda Şah Abbas obrazı.....	119-125
Mətanət Həsənova. Çağdaş Azərbaycan poeziyasında zəfər çağırışı.....	126-134
Nurlan Ağayev. Azərbaycan bədii nəsrində Qarabağ mövzusu.....	135-141

Nüşabə Hüseynova, Aysu Gözəlova. Kiçik həcmli folklor janrlarında Qarabağ dialektizmlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri.....	142-147
Reyhan Həbibli. Qarabağ bölgəsində say komponentli toponimlər.....	148-155
Rəhilə Quliyeva. Əhməd bəy Ağaoğlunu yetişdirən Şuşa ədəbi mühiti.....	156-163
Samirə Məmmədli. Qarabağ müharibəsi bədii nəsrində: müəlliflər və üslublar, yaxud aysberqin görünməyən tərəfləri.....	164-172
Selcan Qaffarlı. Q.Zakir satiralarında atalar sözü və məsəllər.....	173-178
Sevinc Əsədova. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının Qarabağlı şair-mütəfəkkirləri.....	179-184
Səbinə Xəlilova. Qarabağ folklor örnəklərində Xızır Nəbi obrazı.....	185-191
Səma Məmmədsalahova. Yusif Vəzir Çəmənəminlinin “Qızlar bulağı” əsərində mifoloji elementlər.....	192-200
Sultan Seyidova. Qarabağ xanlığı və Molla Pənah Vaqif.....	201-207
Validə Vəliyeva. Qarabağ zəfəri Azərbaycan nəsrində.....	208-212
Yeganə Qasımova. İlyas Əfəndiyev publisistikasının dil-üslub xüsusiyyətləri.....	213-219
Zemfira Şahbazova, Nüşabə Hüseynova. İlyas Əfəndiyevin dilində müraciət formaları.....	220-227

QARABAĞ ÜRƏYİMDİR, ŞUŞA GÖZÜM GİLƏSİ (esse - monoloq)

Əlizadə Əsgərli

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Vətən və Torpaq ürəklərin və ağacların gül açması, *Nəğmə* və *Poeziya* hər xalqın yazılan tarixidir. Tarix və bayrağı qırmızı edən qandır. Bu qan həm daş, həm də can yaddaşdır. Qanın yaddaşı millətə və bayrağa ötürülən ata sərvəti, ululardan, əcdadlardan gələn miras, irs və varislikdir... *Nəğmə* və *Poeziya Məmməd Araz* nidasıdır!

8 noyabr – gözümüzün giləsi Şuşanın əsarətdən qurtulan, azadlıqdan qutlanan günüdür. *8 noyabr* *8 may* tarixini də yadıma gətirir. O gün həm qanımızın, həm də canımızın yaddaşı olub. O gün insanlar ürəklərindən, ağaclar çiçəklərindən solub. O gün *nəğmə* Səsindən qalıb, *poeziya* Sözündən solub. O gün şəhidlər Yer altından Yer üstünə al məşəllər yelləyib. Qan və can Yaddaşımızı oyaq saxlayıb məşəllər. O gündə qan olan lalələrin köksü xallanıb. O gündə lalələrin qanı içinə axıb, gözünü tutub, gözünü qaraldıb, lalələr də gözündən solub...

O gün mənim olum günüm olub. O gündən ad günlərim, şad günlərim dayanıb. O gündən ürəyim arzumdan, əllərim gülümdən, *nəğmə*m Səsimdən, şeirim Sözümdən qalıb. 28 il, 6 ay qanımın və canımın yaddaşı olub...

Göz giləməz, göz bəbəyimiz Şuşa – sədəf qoynunda yaz yağışından güc alıb. Yox, yox, bu sədəf qan və can yaddaşımızdan su alıb gövhər verib – necə ki Zamandan kam almaq olmaz, olmadan giryan – deyib *Füzuli babamız. Füzuli kədəri* belə öyrədib bizi! Necə ki, qəhrəman igidlərimiz diləyindən-gülündən, ömründən-günündən, qanından-canından olub, Yurd-azadlıq ağacını qanla suvarıb. İstiqlal verib, Şəhid olub, Yerlə Göyün qovuşağında ilğıma dönüb. İndi *Vətən* boyda böyüyən zamansız ömürlər xalqın alın yazısına, yazılan tarixinə əmanət olub. Onlar Bayraq və Sərhədə dönüb, – baş daşına, həm qan, həm də daş yaddaşına çevrilib. Qanın yaddaşı Millətə və Bayrağa ötürülən ata sərvəti, əcdaddan gələn miras olub. İndi bu qorunan, qorlanan əmanət, ah, nə qədər yaxın, oyyy, nə qədər uzaqdır. Bu uzaqlığın həsrətə-hicrana dönən yangısı, bir *nəğmə*, bir sevgi – bir pəri duvaqlı *Leyli* hər axşam çağrı qapı ağzında dayanıb ayrılıq bayatısı, bir layla, bir oxşama çağırır:

Deyirdin baharda görüşərik biz,
Bahar gəldi keçdi, sən gəlməz oldun!
Daşlarımı dəydi, sındı əhdimiz?
Aylar, illər keçdi, sən gəlməz oldun!..

Bu Vətən məcnunları babalardan – çiyini yapıncılı qayalardan, niyyəti qu tükü, özü-sözü ipək nənələrdən, əli yürüyə, dili laylaya yetməyən gəlinlərdən, ah, atasız günlərin önünə çıxan körpələrdən, – nələrdən... nələrdən iraq olub.

Ömür əmanəti bu ölməzlər, bu torpaq şahidləri, bu Vətən şahidləri Yerlə Göyün uyuşduğu, qovuşduğu and yerində, ağaran dan yerində ilğima dönüb. Dünya həyatından axirət dünyasına, otağın, odanın birindən o birinə adlayıb. Cənnətlər, behiştələr, nazlar-nemətlər, çaylar-irmaqlar, bağlar-bağatlar – güllər, ətirilər onların ayaqlarına enib, əbədi həyat onların xidmətinə gəlib, onların şənini-şövkətinə çevrilib...

9 noyabr – ay-ulduzlu, üç rəngli, səkkiz guşəli bayrağımız ulu və pirani *Zəfərdən* doğulub. Bu bayraq 8 noyabrı 10 noyabrı yerdən göyəcən, səmələr qoynunacan dalğalandırır.

Bu Bayraq harda əcdadımızın ayaq izi olubsa, oradan göyərək, oradan boy verib...

Bu bayraq Göytürklərdən baş alıb... Qurdbaşlı bayrağın varisi olub.

Məhz bu Qara dəniz də qalib türkün Bayrağına baxıb çırpınıb. Bu Bayraq nakamların – *Əhməd Cavadların, Cəfər Cabbarlıların* Qayı boylu, Qayı yuvalı sözündən, Cümhuriyyətin bağrından qopub, yenməzlikdən ucalıb. Tarixdən nurani, zamandan pirani olub.

Bu bayraq əsgər yarağıyla tən olub. Yağıya əyilməyib. Yalnız uğurundan qutlanmış şəhidlər önündə alqış üçün enib, alqış üçün əyilib.

Ulu öndər yenidən ona tapınanda “yönü Bayraqdakı üç rəngdən alıb”. *Bəxtiyar Vahabzadə* sözü həfəfi dürüst nişan verib.

Qalib Ali Baş Komandan estafet götürüb, bu müqəddəs Bayrağın hüzurunda yerə diz qoyub, and içib, keşiyində durub, bunu özünə ən böyük ləyaqət, şərəf və vəzifə bilib...

İndi bu bayraqlar hər bir əsgər əlindən, əməlinə sevinc qapıb hürr olan torpaqlarımızın qəbilikləri üzərində dalğalanır. Öyünür. Söyünür. Ürək kimi döyünür. Qürurlanır bu Bayraqlar!..

10 noyabr – *Zəfər* günümüzdür. 10 noyabr – İkinci Qarabağ – Vətən müharibəsi, şanlı Qələbə günü tarixə qovuşub. Bu gün həm qanımızın qaynayan, həm də canımızın kama yetən çağıdır. Bu gün insanlar ürəklərindən, ağaclar

budaqlarından çiçəkləyib, çiçəklərindən böyüyüb. Bu günlər bəxtimizin, taleyimizin çiçəyi çıtlayıb, nəğmə Səsindən, poeziya Sözündən dan yeri kimi ağarıb. Qanın, Əcdadın və Bayrağın bir olan yaddaşı ulu, qalib və şərəfli Tarix yaşadıb bizlərə. Qalib Azərbaycan xalqı, Qalib Ali Baş Komandan İlham Heydəröğlu və müzəffər Milli Ordumuz məmləkətimizə yeni güllər - çiçəklər, şeirlər və nəğmələr, arzular və ürəklər bəxş edib.

Yeni olan ilimizin, ayımızın, günümüzün və anımızın yeni doğulan Azərbaycanı gəlib!

Yeni olan nəğməmizin və şeirimizin yeni doğulan Azərbaycanı gəlib!

Yeni olan ürəklərimizin və arzularımızın, bələk körpələrimizin və uşaqlarımızın yeni doğulan Azərbaycanı gəlib!

Yeni olan ağaclarımızın və çiçəklərimizin yeni doğulan Azərbaycanı gəlib!

Yeni olan “ağıllı” kəndlərimizin və şəhərlərimizin yeni doğulan Azərbaycanı gəlib!

Yeni olan ruhumuzun, qanımızın və yaddaşımızın yeni doğulan Azərbaycanı gəlib!

Uca Haqqın, Ədalətin, dua və sənalarımızın yeni doğulan Azərbaycanı gəlib!

Fəthin mübarək, doğma Azərbaycan!

Səngər başında Ali Baş Komandanın fitrətindən, əsgər namusundan, qeyrətindən, xalqın qüdrətindən Vətən doğulub. Azərbaycan doğulub. Məsləkdən, İdealdan, İstiqlaldan doğulan Vətən! İndi Azərbaycan yeni hava, yeni nida ilə gəlir. Cəsur və məğrur gəlir. Açıq yolu Azərbaycan! Dünyaya, diplomatiyaya, hüquqa yeni nəfəs gətirir, yeni nəfəs ötürür! Gəlir Böyük Azərbaycan! Köksümüz atlanır. Gözümüzdə Azərbaycan kainatı ulduzlanır. *Xəlil Rza* da ulu türkün bu gününü, gələcəyini öyür, ulu türkün gələcəyinə öyünür...

Biz Vətəni başdan-başa Yer kürəsi olan türkləriz! Bayrağı al günəş, çadırı göy qübbəsi olan türkləriz! Müqəddəs Şuşamız, Ağdamımız, Laçınımız, Kəlbəcərimiz, Füzulimiz, Zəngilanımız, Qubadlımız, Xankəndimiz, – bütöv Qarabağımız kəməndə düşəndə, yalın əllərlə, düynlənən *Dəmir Yumruqlarıyla* düşmənlə döyüşəndə ürəyimizdən yalnız bir səs, bir nida qopub: *Nə yaxşı ki Türkiyə var!* Nə yaxşı ki – Azərbaycan üçün sal daş, sərt qaya, – qoşa səngər var!

Qartal bayraqlarım qanadlandılar!

Hardasa tökülən qanı andılar!

Ərzi, beş qitəni Vətən sandılar!

Bənzər bəşəriyyət bir şux türküyə!

Yaşasın Planet, Atatürkiyə!

Yaşasın Azərbaycan – Türkiyə birliyi! Yaşasın Dədə Heydər – Atatürk böyükliyi! Yaşasın İlham Əliyev – Rəcəb Tayyib Ərdoğan qardaşlığı!

Ulu dünya, bir ayağı yaralı, bir əli silahlı, çiyini şəhidli qisas döyüşündən qalmayan, qınından və qanından sıyrılan türk oğlunu, türk ərənini, türk ruhunu sən də tanı! Ulu dünya, bu Xalqı, bu Tarixi, bu Torpağı tanı, tanı!

İldırım buludun, Tufan dənizin, Cəsarət İlham Heydəroğlunun “məni” olub. Yetkin diplomatiyası, Dövlət və Mill Ordu quruculuğu qələbəsini təmin edib. İlham Əliyev tarixə görkəmli sərkərdə, qalib Ali Baş Komandan kimi daxil olub. Babək, Cavanşir, Ərtoğrul, Alparslan, Atabəy olub. Mehmet Fateh olub!..

Şah İsmayıl Xətayi olub, Nadir şah olub!.. Həsərət körpüsü ümid körpüsü olub. Azular yollara, yollar könüllərə, könüllər ərənlərə, ərənlər məmləkətlərə calanıb...

Yollar körpülərə qovuşur. Körpülər Xudafərinə, Xudafərin sərhədlərə qovuşur... Naxçıvan Zəngəzura, Zəngəzur Türkünə, Türkünə Turana qovuşur...

Qanın, Əcdadın və Bayrağın vahid yaddaşı ulu, qalib və şərəfli Tarix yaşadır bizlərə. Qalib Azərbaycan xalqı, Qalib Ali Baş Komandan İlham Heydəroğlu və müzəffər Milli Ordumuz məmləkətimizə yeni güllər-çiçəklər, şeir və nəğmələr, arzular və ürəklər bəxş edir! Yeni-yeni, neçə-neçə bələklər və körpələr bəxş edir! *Viktor Hüqo* sözünün hökmü və hikməti, şəfqət və mərhəməti ilə pıçıldaşsaq, – bütün dünyada *körpə qığıltısından təntənəli himn* yoxdur!

Artıq Tarixin qovuşan zirvələrinə *8 noyabr, 9 noyabr, 10 noyabr* gəlib. Bayramlar bayraqlara, bayraqlar irmaqlara qovuşub. Vətənimiz kökündən-bağrından, İnsanlarımız ruhundan çiçəkləyib. Xalqımız fərəhli Tarix yaşayır! Fəthin mübarək, doğma Azərbaycan!

Mən də bir ziyalı kimi Qalib Ali Baş Komandanımızı, mətin xalqımızı, müzəffər Ordumuzu ***Tarixi, Dünyəvi Zəfər günü*** münasibətilə təbrik edirəm! Ölməz Şəhidlərimizə uca Allahdan rəhmət, yaralılarıımıza şəfa diləyirəm! Şanlı Qazilərimizə sağlıq diləyirəm! Yeni Azərbaycanın işğaldan qurtulmuş, qutlanmış şəhərləri, bölgələri günü-gündən dirçəlsin, çiçəklənsin! Yeni Azərbaycanın gələcək sabahları, axır-aqibəti xeyirlər olsun! Xeyirlər olsun! Amin!!!

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əsgərli Ə. Bəxtiyar Vahabzadə. Bakı: Elm və təhsil, 2022
2. Əsgərli Ə. Xəlil Rza Ulutürk. Bakı: Elm və təhsil, 2015, s. 122-123
3. Məmməd Araz. Seçilmiş əsrləri. 4 cildə. I cild (şeyrlər). Bakı: Ozan, 2003
4. Əsgərli Ə. Milli istiqlal şairi Əhməd Cavad. "Respublika", 7 iyun 2022

ƏHƏD ƏLİŞOVUN “MEDALYON” ROMANINDA ŞUŞA HƏQİQƏTLƏRİ

Arzu Məmmədyanlı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun dissertantı

Abstract

The truth of Shusha in the novel "Medallion" by Ahad Alishov

Ahad Alishov was born in 1929 in the city of Shusha. In the novel "Medallion" published in 2009, he described the socio-political processes that took place in our country, particularly in Karabakh in 1920-1953, using the example of the life story of one respectable family living in Shusha, which were later repressed by the Soviet authorities.

In the novel, a wide space is given to the description of atrocities and attacks committed by Armenians against the population of Shusha. Reflecting the events of 1905-1906-1918, the author once again draws attention to the systematic nature of Armenian vandalism, to the raid of the Red Army under the Soviet flag on the inhabitants of Shushi in 1920, to the secret genocide committed by the chauvinist representatives of the Dashnaksutyun party against the Azerbaijanis. It also reflected the calamities of our repressed people, as well as the people of Karabakh, and the terrible scenes of the Great Patriotic War.

Ahad Alishov illuminated the charming beauties and geographical places of Shusha with a great sense of pride through his landscape images, skillfully created the artistic images of the well-known personalities of the literary environment of Karabakh.

Although the events in the novel "Medalyon" based on the facts of life are described according to the author's imagination at some points, they are mostly original in nature.

Key words: *Shusha city, Armenian vandalism, geographical location, national traditions and folk art, Karabakh artisans*

Giriş. Əhəd İsmayıl oğlu Əlişov 1929-cu ildə Şuşa şəhərinin Seyidli məhəlləsində, Cıdır düzünün yaxınlığındakı evdə, tacir ailəsində dünyaya gəlmişdir. Orta məktəbdə oxuduğu illərdə ədəbiyyata, tarixə, dramaturgiyaya, incəsənətə böyük maraq göstərmiş, kiçik yaşlarından ağısaqqalların, elm, mədəniyyət, incəsənət xadimlərinin əhatəsində böyümüş, onlardan bilik və həyat

təcrübəsi qazanmışdır. Şuşa şəhərində orta məktəbi və Musiqi texnikumunu, Bakıda Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutunu bitirdikdən sonra 1951-1992-ci illərdə Şuşa, Bərdə, Gəncə və Bakı şəhərlərində müxtəlif yüksək vəzifələrdə çalışmışdır.

O, 2009-cu ildə nəşr etdirdiyi “Medalyon” romanında repressiya illərində mötəbər bir ailənin başına gətirilən faciələri olduğu kimi işıqlandırmışdır. Həmin ailə Şuşada onlarla bir məhəllədə yaşamış, ailə dostu olmuşlar. Bu baxımdan əsəri xatirə romanı, daha doğrusu, modern dastan adlandırmaq məqsədəuyğun sayıla bilər. Təsvir edilən hadisələr müəllifin xatirələri, həm də atasının danışdığı əhvalatlar əsasında qələmə alınmışdır.

Əsas hissə. Ulu keçmişi, maddi mədəniyyət abidələri, zəngin ədəbiyyatı, incəsənəti və mədəniyyəti ilə məşhur olan Qarabağ diyarı həm də dünya tarixində özünəməxsus bir mövqeyə sahibdir. Xüsusən də, Qarabağın incisi sayılan Şuşa şəhəri təkcə cənnət məkanı deyil, həm də hərbi strateji əhəmiyyət kəsb edən alınmaz bir qala olduğundan həmişə yadelli işğalçıların diqqət mərkəzində olmuş, istilalara məruz qalmış, yerli sakinləri bəlalara düçar olmuşlar. Qarabağın məşhur müğənnisi Xan Şuşinski hələ 30-cu illərdə söylədiyi “Şuşanın dağları başı dumanlı, qırmızı koftalı, yaşıl tumanlı, dərdindən ölməyə çoxdur gümanlı” mahnısında Şuşanın əsrarəngiz gözəllikləri ilə bərabər sətiraltı şəkildə bu torpağın həsrətini çəkən çoxsaylı düşmənlərin olduğunu da ifadə etmişdir.

Lakin bu ağır məşəqqətlərə mərdliklə sinə gərən Qarabağ əhalisi heç vaxt düşməyə boyun əyməmiş, başlarına gətirilən müsibətlərə mərdliklə sinə gərərək öz mənlük və ləyaqətini, qürurunu şərəflə qoyurub saxlaya bilməmişlər.

Şuşalı Əhəd Əlişovun “Medalyon” romanında ölkəmizdə gedən ictimai-siyasi proseslər kontekstində XX əsrin 1923-1952-ci illərində Şuşa şəhərində yaşamış mötəbər bir ailənin düşdüyü böhranlı həyat tərzini bütün reallıqları ilə əks olunmuşdur. Romanda 30 ilə yaxın bir dövrü əhatə edən tarixi hadisələri xronoloji ardıcılıqla 3 mərhələyə ayırmaq olar: 1923-1941, 1941-1945 və 1945-1952-ci illər. Qeyd edək ki, hər bir mərhələ öz problemi, xarakterik xüsusiyyətləri ilə digərlərindən fərqlənir.

“Medalyon” romanının əsas qəhrəmanı sövdəgər Mehdiqulu bəy Şuşa şəhərinin Seyidli məhəlləsində, dərə hamamının sağ tərəfində, kürsülü və çox yaraşığı bir evdə ailəsi ilə birgə firavan həyat yaşamışdı. “Ev böyük zaldan, qonaq otağından və iki geniş otaqdan ibarət idi. Evin geniş aynabəndi qoz ağacından hazırlanmışdı. Böyük zal Qarabağın, Təbrizin xəli-gəbələri ilə bəzədilmişdi.... Həyətdə səliqə ilə əkilmiş daş armud, məleykə armud, şor armud, alma və sair

çeyirdəkli meyvə ağacları var idi. Qara məxmər, qırmızı məxmər, nəlbəki, qırxyarpaq və sair güllər həyəətə xüsusi gözəllik verirdi.... Cıdır düzünə gəzməyə çıxan insanlar boylanaraq həyətdəki bu cah-cələla, bu būsata baxır, baxır və zövq alırdılar [2, 7].

Mehdiqulu çox mehriban, insanpərvər, kasıblara əl tutan, onların xeyir və şər işlərinə maddi yardım göstərən el saqqalı kimi tanınıb sayıldığından şəhərin görkəmli ziyalıları, musiqişünasları, tacirləri, həkimləri, xanəndələri onun evində təşkil etdiyi qonaqlıqlarda iştirak etməyi özləri üçün şərəf bilir, başına yığırdılar. Bu məclislərdə şəhərin adlı-sanlı adamları Hacı Dadaş, Hacı Bəşir, Hacı Qulu, Kəblə Qara, Kəblə Qəmbər, Mozanqulu oğlu Zülfüqar, Məşədi Novruz, Kərim bəy Mehmandarov, Hüseyn Qayıbov, Kərim bəy Qalabəyov, Qaryağdı oğlu Cabbar, Zəbul Qasım, Segah İslam və başqa sənətkarlar iştirak edirdilər. Vaxtilə şəhərdə ondan çox dükkanı olan Mehdiqulu 1920-ci illərdə onlardan dörd-beşini hökumətə bağışlamış, üç-dördündə isə özü alış-verişlə məşğul olmuşdu.

1923-1941-ci illərin əhvalatları Mehdiqulunun oğlu Səfərin xeyir işi ərafəsində ailənin yaşadığı sevincli günlərin təsviri ilə başlayır. Bu mərhələdə Şuşanın füsunkar gözəllikləri, adət-ənənələri, milli mətbəxi, Qarabağ sənətkarlarının yaradıcılığı geniş şəkildə işıqlandırılmışdır. Səfərin dayısı Hacı Dadaşın “Qarabağ Qarabağdır, Allah bu məkanı bizə çox görməsin” [2, 18], Cabbar Qaryağdıoğlunun “Axı biz xanəndələr bu torpaqda boya-başa çatmışıq. Bu füsunkar vətənin övladlarıyıq. Analarımız biz dünyaya gəlməmiş bu muğamları, el mahnılarını oxuyublar” [2, 22] və s. kimi sözlərində yerli əhalinin vətənə bağlılığı ifadə olunmuşdur.

Qarabağın, eləcə də Azərbaycanın musiqi beşiyi olan Şuşa toyları hələ çox keçmişdən məşhur idi. Məlumdur ki, digər bölgələrimizlə müqayisədə Şuşada musiqiçi, xanəndə, rəqqas yetərinəcə olmuşdur. El arasında yaranan “Şuşanın uşaqları ağlayanda “Segah”, güləndə “Şahnaz” üstündə gülər” məsəli əbəs yerə yaranmamışdır. Statistik məlumatlara görə təkcə XIX əsrdə Şuşa şəhərində 95 şair, 22 musiqişünas, 35 xanəndə, tar, kaman və başqa çalğı alətlərində ifa edən 70-ə qədər musiqiçi olmuşdur.

Qarabağ toylarını digər bölgələrin toylarından fərqləndirən əsas amillərdən biri burada, əsasən, Bakı və Şirvan toylarında olduğu kimi muğama üstünlük verilməsidir. Yəni Qarabağ toylarında qonaqlar muğamata qulaq asmağı oynamaqdan, şənlənməkdən daha üstün tutmuşdular [1, 152-153].

Əsərin qəhrəmanı Səfər bəylə Ayna xanımın 1923-cü ilin sentyabr ayının 5-dən 8-dək Şuşa şəhərində keçirilən 3 günlük toy mərasimində Seyid Qarabağ

şikəstəsini Cabbar əmi ilə birlikdə oxumuş, minə qədər adamın iştirak etdiyi məclisdə Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Süleyman Sani Axundov, Cəlil Məmmədquluzadə, Məhəmməd ağa Müctəhidzadə, Bədəl bəy Bədəlbəyov, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Əbdülkərim bəy Mehmandarov, Kərim bəy Ağabəyov, Hüseyn Qayıbov və başqaları iştirak etmişlər. Toy faytonları şəhərin Meydan, Bazarbaşı, Çanaqqala, İsa Buləği tərəfindən keçərək bəy evinə yollanmışdır. Toyda “Üç badam bir qoz”, “Hədirilli”, “Qarabağda bir dənəsən”, “Mirzəyi” el havasının, “Turacı” oyun havasının səslənməsi, “Vağzalı”nın yüksələn sədası əsərə milli mədəniyyətimizin layiqli nümunələri kimi daxil edilmişdir.

Bu tarixi dövr içərisində baş verən əhvalatlardan bəhs edərkən müəllif diqqəti erməni-müsəlman məsələlərinə yönləndirmişdir. “1920-ci il mart ayının 21-dən 22-nə keçən gecə səhərə yaxın saat 4-5 radələrində erməni quldur dəstələri təcəzə Novruz bayramının əhval-ruhiyyəsində yaşayan dinc Şuşa əhlinə hücum edərək qadın və uşaqları, yaşlı və ağbirçəkləri qəddarcasına qətlə yetirmiş, şəhəri yandırmışdılar. Həmin ilin aprel ayında Azərbaycanda sovet hakimiyyəti quruldu. Amma məsələ bununla bitmədi.” [2, 8]. Müəllif 1920-ci ildə baş verənləri təsvir etməklə bərabər 1905-1906-1918-ci illərin hadisələrini də xatırladaraq ermənilərin xalqımıza qarşı təcavüzünün sistematik xarakter daşdığını bir daha xatırlatmaq istəmişdir.

Əhəd Əlişov toydan bir il sonra dünyaya gələn Səfərin oğluna ad qoyulması ərəfəsində illər əvvəl ermənilərin səbəb olduğu kədərli bir əhvalatı əsərə xüsusi şəkildə daxil etmişdir. Belə ki, 1918-ci ildə tacirlər Ərdəbildən Şuşaya gələrkən Horadiz yaxınlığında ermənilərin hücumuna məruz qalmış, onların arasında olan Aydın (Səfərin dayısı) vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdir. Həyat yoldaşı Yasəməninin illərlə axıtdığı göz yaşını dindirmək, azacıq olsa da onu ovundurmaq məqsədilə Səfərin oğlu doğulduğunda ailə müştərək qərar verərək uşağın adını Aydın qoyaraq, mərhumun xatirəsini əbədləşdirmişlər.

Daha sonrakı səhnələrdə Səfərin həyat yoldaşı Aynanın bacısı Zərifənin Bakının Maştağa kəndində keçirilən toy məclisi ilə qarşılaşırıq. Romanda da qeyd olunduğu kimi, Bakı kəndlərində, xüsusən də Nardaranda, Maştağada hər xanəndə oxuya bilməzdi. “Qarabağ” şikəstəsinin sədalari altında başlayan toyda Qaryağdı oğlu Cabbarın “Mənsuriyyə”, Seyid Şuşinskinin “Çahargah”, Zəbul Qasımın “Zəbul” muğamının Maştağa sakinləri tərəfindən alqışlarla qarşılamaşı Qarabağın musiqi irsinin təzahürü kimi əsərə zənginlik gətirmişdir.

Məlum olduğu kimi, Qarabağ ədəbi mühiti Azərbaycan mədəniyyətində və ədəbiyyatında hər zaman aparıcı yer tutmuşdur. Bu əsərdə Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Yusif Vəzir Çəmənəzəminli, Süleyman Sani Axundov, Məhəmməd Ağa Müctəhidzadə, Bədəl bəy Bədəlbəyov kimi ədiblərin, Üzeyir bəy Hacıbəyov, Əbdülkərim bəy Mehmandarov, Kərim bəy Qalabəyov, Hüseyn Qayıbov və s. tanınmış şəxsiyyətlərin adlarının yer alması, Xan Şuşinski, Seyid Şuşinski, Cabbar Qaryağdıoğlu, Zəbul Qasım və b. bədii obrazlarının yaradılması təqdirəlayiq hal kimi yüksək qiymətləndirilə bilər.

“Medalyon” romanında tez-tez bəhsi keçən Topxana meşəsindən, Xəlfəli dərəsindən gələn meh, Daşaltı çayının şırıltısı, qaratoyuqların həzin-həzin oxuması [2, 50], Kirs, Qırxqız dağlarından gələn xəfif küləyin mehi, İsa bulağında, Səkili bulaqda, Şəmilin bağında, Cıdır Düzündə, Üçmıxda, Topxana meşəsində ötən bülbüllərin həzin avazı [2, 30] rəngarəng çalarlarla təsvir edilmişdir.

1936-cı ildə ölkədə baş verən ictimai-siyasi vəziyyətin gərginliyinə tab gətirməyən Səfərin dayısı Hacı Dadaş ailəsi ilə birlikdə Ərdəbil şəhərinə köçsə də, Mehdiqulu ilə Səfər öz torpaqlarını tərk etmirlər. 1937-ci ildə Mehdiqulunun evi bir necə dəfə müsadirə edilmiş, “bütün ev əşyaları dörd atlı Malibəyli arabalarına yığılaraq şəhərin Meydan bulağının ətrafında dəyər-dəyməzinə satılmışdır” [2, 131]. 1938-ci ilin Novruz bayramında özü, 1939-cu ildə isə oğlu Səfər həbs edilmişdir.

Ailənin başına gətirilən müsibətlərə baxmayaraq Səfərin oğlu Aydın və anası Ayna xanım şəhərdən ayrılmayaraq, dədə-baba yurduğu qoruyub saxlamağı özlərinə borc bilməmişlər. Aydın anadan olduğu Şuşa şəhərində orta məktəbi bitirdikdən sonra ikiillik texnikumda təhsil alır, müəllimlər institutunda daxil olmağa hazırlanmışdı.

Əsərdəki orbazların, xüsusən də qadınların yüksək təhsilli olması Şuşa əhalisinin elmə, mədəniyyətə böyük əhəmiyyət verdiyinin bariz nümunəsidir. Aydının anası Ayna və xalası Zərifə rus dilində təhsil almış, fransız dilinə yiyələnmişlər. İbtidai və orta təhsilini rus dilində almış Aldın da, gələcəyi adı kimi işıqlı olan aydınlarımızdan biridir.

“Medalyon” romanında ikinci tarixi mərhələ 1941-1945-ci illəri – Böyük Vətən Müharibəsi dövrünü əhatə edir. Bu mərhələdə müxtəlif xalqlar arasındakı dostluq və qardaşlıq ideyasının təbliği əsərin əvvəlindən sonunadək hakim olan mövzulardan biridir. Xüsusilə də Səfərin oğlu Aydının gürcü gənci Kote ilə olan qardaşlığı, aralarındakı səmimi münasibət yüksək səviyyətə təsvir edilmişdir. Koteinin və ailəsinin köməkliyi ilə Aydının soyadı, adı dəyişdirilərək Arif Səfər oğlu

Məmmədov adlandırılır. Öz kədərli həyat hekayəsini gürcü dostu ilə bölüşən Aydını təsəlli edən Kosenin atası İrakli, əmiləri David, Şaliko, gəlinləri Tamara, Sima, Manana tam bir səmimiyyət nümunəsi sərgiləmişlər.

Əsərdə diqqəti cəlb edən mövzulardan biri də köç problemidir. Mehdiqulunun qardaşı Hacı Dadaş, həyat yoldaşı Məxmər xanım, oğulları, gəlinləri və nəvələri məcburiyyət qarşısında qalaraq 1936-cı ildə İranın Ərdəbil şəhərinə köçürlər. Müharibəyə yollanan Aydının anası Ayna xanım isə oğlunun yoxluğuna dözmədiyindən dədə-baba yurdunu tərk edərək 1942-ci ildə Bakıya, daha sonra isə Aşqabad şəhərinə köç edir. Romanda şuşalıların bir çoxunun burada məskunlaşdığı, hətta Aşqabad şəhərində “Qalalı” məhəlləsinin olduğu haqqında maraqlı məlumatlara rast gəlinir. Milliyyətçə tatar olan Nigar xanım və qızı Leylanın xeyirxah davranışları ilə müəllif türkdilli xalqların arasındakı səmimiyyəti də tərənnüm etmişdir.

“Medalyon” əsərində ən son mərhələdəki hadisələr 1945-1952-ci illərə təsadüf edir. Artıq Səfərin qızı, Aydının kiçik bacısı Çiçək böyümüş, Aşqabadda Tibb İnstitutunu bitərərək ali təhsilli həkim olmuşdur. O, can dostu Leyla ilə birlikdə həkim işləmək arzusu ilə Tatarıstan Respublikasının Kazan şəhərinə yollanır. Müharibə qurtardıqdan sonra 1945-1950-ci illərdə Moskva Tibb İnstitutunun cərrahiyyə fakültəsində təhsil almış Aydın da, təsadüf nəticəsində Kazan şəhərində cərrahiyyə şöbəsinin müdiri təyin olunur.

Çiçəyin Kazan şəhərində həkim işləmək arzusu Səfərovlar ailəsinin bir araya gəlməsində həlledici rolə malikdir. Burada uzun illər həsrətində olduğu qardaşı Aydınla qarşılaşan Çiçək həm özünü, həm də bütün ailəni xoşbəxtliyə qovuşdurur. Bir müddət sonra həbsdə olan Mehdiqulu və Səfərin də dönüşü ilə Səfərovlar ailəsi tamamlanaraq həyatlarının sonuna qədər şad-firavan ömür sürürlər.

Romanında tacir Mehdiqulunun vaxtilə İrandan aldığı və üstü qara brilyant daşlı medalyon hadisələrin inkişafına təsir göstərən, baş verənləri bir-birinə bağlayan simvolik bir obrazdır. 1920-ci illərdə Mehdiqulu həmin medalyonu aldığı zaman əhd etmişdir ki, qız nəvəsi dünyaya gəldiyində bu qiymətli cəvahiratı ona bağışlayacaqdır. İllər keçir və Səfətlə Ayna xanımın qızı Çiçək dünyaya gəldiyində öz vədinə əməl eləyərək həmin medalyonu nəvəsinə bağışlayır. Adını dəyişdiyindən tanımadığı qardaşı Aydın ilə nişanlanmağa hazırlaşan Çiçəyin divarda atası Səfərlə anası Aynanın şəklini görməsi, daha sonra isə boynundan heç çıxarmadığı medalyonun içərisindəki atasının, anasının və qardaşının şəklini açıb göstərməsi ilə hadisələr kulminasiya nöqtəsinə çatır.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlər sisteminə ailə müstəsna rola malikdir. Ədəbiyyat nümunələrimizdə yüksək mənəvi keyfiyyətlərin daşıyıcısı kimi təsvir edilən ailə, eyni zamanda, ülvə və müqəddəs dəyərlərin ifadəçisi kimi tərənnüm olunmuşdur. Milli tərəkürümüzə ailə, dövlət və Vətən məfhumları arasındakı assosiativ əlaqə xalqımızın mənəvi kamillik səviyyəsinin parlaq təcəssümünə çevrilmiş, onun genefondunun saflığını təmin etmişdir [3, 150].

“Medalyon” romanında ən çıxılmaz vəziyyət yarandıqda belə, şuşalıların ailə dəyərlərinə, milli adət-ənənəyə sadiqliyinin nümayişi və təbliği qabarıq şəkildə özünü göstərir. Mətn daxilində toy və yas mərasimlərinin, milli bayramların, kulinariya, geyim nümunələrinin rəssam dəqiqliyi ilə təsvirində müəllifin Şuşada doğulub boya-başa çatmasının, Qarabağ bölgəsinin xüsusiyyətlərinə yaxından bələd olmasının böyük rolu olmuşdur. Baş verən hadisələrin mahiyyətini qüvvətləndirmək üçün istifadə edilən “Bu xına o xınadan deyil”, “Sən saydığını say, gör fələk nə sayır”, “Həm ziyarət, həm ticarət”, “Əsli hu, nəslı hu”, “Qız yükü, duz yükü”, “Kor nə istər iki göz, biri əyri, biri düz”, “Yerin də qulağı var”, “Fıllankəsin südü qəlizdir”, “Məsləhətli don gen olar”, “Kişilər ağlayanda göy kişnər” kimi atalar sözləri və zərb məsəllər, bölgəyə uyğun işlədilən çəpik çalın, pıtıxlamaq və s. dialekt sözlər mövzuya ağırlıq gətirməmiş, əksinə, Şuşa əhalisinin mənəvi dünyasının açılmasına xidmət etmişdir.

Nəticə və elmi yenilik. Əhəd Əlişov “Medalyon” romanına yazdığı önsözdə qeyd etmişdir: “Haqdan tikilən evin işığı müvəqqəti közərər, ancaq sönməz”. Əsərdə bəhs olunan əhvalatın sonu xoşbəxtliklə tamamlanır. Şuşanın Seyidli məhəlləsində, Topxana meşələrinin, Qırxqız və Kirs daşlarının süzülüb gələn saf, təmiz bir mehin qucağında yaşayan Səfərovlar ailəsinin közərmiş çırağı Tatarıstanda, Kazan şəhərinin Musa Cəlil küçəsi, 21 nömrəli evdə yenidən şölələnərək yanmağa başlayır.

“Medalyon” romanının sonu da müəllifin bu sözləri ilə tamamlanır: “Bu, haqdan yanan çıraqdır, heç kəs söndürə bilməz. Siz də haqq danışın, haqqın tərəfdarı olun, haqq olun, haqq olun!”.

Son iki əsrdə xalqımıza qarşı erməni millətçiləri tərəfindən məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilən etnik təmizləmə, soyqırımı və təcavüzkarlıq siyasəti Azərbaycan tarixinin ağırlı səhifələrini təşkil edir. Azərbaycan xalqı 1905-1907-ci, 1918-1920-ci, 1948-1953-cü illərdə erməni millətçiləri tərəfindən törədilən soyqırımı və etnik təmizləmələrə məruz qalmış, 1988-1993-cü illərdə isə torpaqlarımızın böyük bir qismi düşmən tərəfindən zəbt edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin müdrik və qətiyyətli rəhbərliyi altında 2020-ci ildə 44 gün davam edən Qarabağ Müharibəsi ermənilərin iki əsrə yaxın xalqımıza qarşı törətdiyi çirkin siyasətə dur demiş, haqq yolunda olan xalqımız düşmən işğalında olan torpaqlarının böyük bir qismini yadellilərdən azad etmişdir.

Doğrudan da, haqqdan yanan çıraq bir daha sönməz. Qarabağ bizimdir, Qarabağ Azərbaycandır!

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abbaslı S. Qarabağ folkloru: janr poetikası və mərasim ənənələri. Bakı: Elm və təhsil, 2020, 280 s.
2. Əlişov Ə. Medalyon. Bakı: Azərbaycan, 2009, 192 s.
3. Musayeva T. Ailədə idarəetmənin sosial-psixoloji xüsusiyyətləri // Azərbaycanın strateji hədəfləri və Cənubi Qafqazdayeni reallıqlar, Bakı, 2021, s. 150-153

QARABAĞ TOPONİMİ HAQQINDA BƏZİ MÜLAHİZƏLƏR

Aybəniz Həsənova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA akad. Z.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun “İran filologiyası”
şöbəsinin böyük elmi işçisi

Abstract

Aybeniz Bahman gizi Hasanova

Some considerations about the Karabakh toponym

The researching of the toponyms (all its types) of Karabakh, which attracts the great attention of the modern world and our ancient historical homeland, is one of the main tasks facing the linguist of Azerbaijan. In this article, there have been determined the history of Karabakh, the history of the origin and emergence of ethnoses and toponyms that have a special place in the formation and development of our people, in which areas their parallel distribution has been reflected. Here, there have been shown ancient ethnotoponyms of the oldest ethnic groups of Karabakh - Boyat, Sarıjali, Bayandur, Bozpapag, Etyemezli and their areas, and it has been pointed out that they constitute the oldest layer of the Turkish world. The names of the authors who wrote monumental works about the history of Karabakh land, originally from Karabakh, are Mirza Adigozel, Mirza Jamal, Mirza Rzagulu bey, Mirza Jamal oğlu, Mir Mehdi Khazani, Ahmadbey Javanshir, etc have been shown, they have shown the younger generation that the history of Karabakh and toponyms remain the most valuable source for this people.

Key words: Azerbaijan, Garabagh, onomastic units, toponym, independens

Giriş. Hörmətli prezidentimiz İlham Əliyev cənablarının “Qarabağ Azərbaycanıdır!” dəyərli fikri, istər 44 günlük müharibə, istərsə də böyük qələbədən sonra, elm adamlarını Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Qarabağın tarixini, mədəniyyətini, onomastikasını yenidən müstəqillik şəraitində, reallıq baxımından tədqiq etməyə yeni həyat verdi. Qarabağın toponimlərinin öyrənilməsi tariximizin, mədəniyyətimizin, milli-mənəvi dəyərlərimizin mübahisəli məqamlarına aydınlıq gətirməkdə dəqiq faktlar verir.

“Qarabağ” sözü mənbələrdə ilk dəfə VII əsrdə xatırlanır “Qarabağlar” adına - Şimali Azərbaycanda, Cənubi Azərbaycanda, Qərbi Azərbaycanda, Gürcüstanda, Əfqanıstanda və b. ərazilərdə də rast gəlinir. Türk səyyahı Evliya Çələbi XII əsrdə “Səyahətnamə” əsərində Qarabağları böyük şəhər kimi təsvir etmişdir (1, 53). R.M.Yüzbaşov “qara” sözünün vaxtilə “rəng”, “ağır”, “böyük”, “qoçaq”, “sıx”, “qalın”, “çoxluq”, mənasında işləndiyini qeyd edir və göstərir ki, Qarabağ sözündəki qara sözü sıx, qalın, çoxlu bağı olan şəhər mənasını daşıyır (2, 135-136). 1747-ci ildə Nadir şah Əfşarın ölümündən sonra Cavanşir nəslindən olan Pənahəli xan Qarabağ xanlığının əsasını qoymuşdu. Qarabağ xanlığı Kiçik Qafqaz dağlarının cənub-şərqində yerləşirdi..Xanlığın sərhədləri Araz çayından, Goyçə gölünədək, Tərtər çayından bütün düzənlik və Dağlıq Qarabağı, Zəngəzuru, Bərgüşadı əhatə etməklə Mehri, Tatev və Sisiana qədər uzanırdı. Qarabağ xanlığının vəziri olmuş Mirzə Camal Cavanşir özünün “Qarabağ tarixi” (1847) əsərində bu məsələdən bəhs edərkən yazırdı:” Qədim tarix kitablarının yazdığına görə Qarabağ vilayətinin sərhədləri belədir: cənub tərəfdən Xudafərin körpüsündən Sınıq körpüyə qədər – Araz çayıdır. İndi (sınıq körpü) Qazax, Şəmsəddin və Dəmirçi- Həsənli camaatı arasındadır və Rusiya dövləti məmurları onu “Krasni most”yəni Qırmızı körpü adlandırırlar.Şərq tərəfdən Kür çayıdır ki, Cavad kəndində Araz çayına qovuşaraq gedib Xəzər dənizinə tökülür.Şimal tərəfdən Qarabağın Yelizavetpolla sərhədi Kür çayına qədər – Goran çayıdır və Kür çayı çox yerdən (keçib) Araz çayına çatır. Qərb tərəfdən Küşbək, Salvartı və Ərikli adlanan uca Qarabağ dağlarıdır (3, 6). Qarabağın onomastikasını müstəqillik şəraitində yenidən tədqiq etmək, Azərbaycan alimlərinin qarşısında duran ən başlıca vəzifəsidir.

Əsas hissə. Tarix böyükdür. Bir əsrdə olan hadisələr sonrakı əsrlərdə dəyişilə bilər. Biz sadəcə, bu həqiqətləri əsərlərdə əks etdirməliyik. Ancaq nə vaxt, nə mümkün olacaq – bunu tarix göstərəcəkdir. Biz məhz bu tarixi torpaqlarımızın bizə mənsub olmasını daim sübut etməliyik. Bu bizim geniş miqyasda işimizdir. Bunun üçün də əsaslı sənədlər, fundamental elmi, populyar əsərlər yaranmalıdır. Türk dünyası böyük dünyadır. Vaxtilə türk dünyasının qədim və ayrılmaz diyarı olan Zəngəzur bölgəsinin Azərbaycandan qoparılib Ermənistana verilməsi nəticəsində türk dünyası arasında olan coğrafi bağlantı pozulubdur. Biz xəritəyə baxsaq görərik ki, əgər o tarixi ədalətsizlik törədilməsəydi, bu gün vahid türk dünyası coğrafi baxımdan da bir məkan kimi yaşayacaqdı (4, 2-3).

Mirzə Adıgözəlin, Mirzə Camalın, Mirzə Yusif Nersesov Qarabağının, Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlunun, Mir Mehdi Xəzaninin, Əhməd bəy Cavanşirin

əsərləri məhz Qarabağ xanlığının tarixinə həsr olunmuşdur. 1888-ci ildə yazılmış “Əhvalati – Qarabağ” əsərində Baharlı yazır: “Qarabağ qədimdir belə ki, Kürün bu tərəfləri Qarabağdır, nəinki bu şəhərə Qarabağ adı qoyublar, belə ki, bəndə həştad təliqə üzü ki, böyük xəlifənin dəftərxanasında var və keçən padişahlardan verilib və o təliqələrin tarixi altı yüz il, beş yüz il, dörd yüz il və üç yüz il olur kopyaların yazmışam çünki çox köhnə olmuşdu. O təliqələrdə Qarabağ, Şirvan, Gəncə və Bərdə yazılıbdır və məlum olur ki, Qarabağ Qədimdir və bu şəhərin adı deyil”.

Müxtəlif şahlar tərəfindən verilən və Baharlı tərəfindən üzü köçürülmüş fərmanlarda Qarabağın adının altı yüz il qabaq çəkilməsi faktı da xeyli maraqlıdır.

Bu əsərdə Qarabağın toponimləri – ən maraqlısı məhəllə adları öz əksini tapmışdır. Məhəllə adları – Merdinli – buna Xanlıq arada deyilir. İbrahim xanın imarətinin yanındır. 2. Saatlı məhəlləsi. 3. Köçərli məhəlləsi. 4. Mamayi məhəlləsi. 5. Xacə Əmircanlı məhəlləsi. 6. Dəmirçi məhəlləsi. 7. Hamamqabağı məhəlləsi. 8. Təzə məhəllə. 9. Aşağı qurdlar. 10. Seyidli məhəlləsi. 11. Culfalar məhəlləsi. 12. Quyuq məhəlləsi. 12. Çuxur məhəlləsi. 13. Dördlər məhəlləsi. 14. Hacı Yusifli məhəlləsi. 15. Dörd çinar məhəlləsi. 16. Çölqala ya Cuhudlar məhəllələri vardır (5, 33).

Qarabağın toponimlərini tədqiq edərkən onların tarixin ən qədim qatlarına aid olduğunu görürük.

Boyat – adlı etnotoponimə Azərbaycanda (Ağdam, Ağcabədi, Ucar, Şamaxı, Dəvəçi, Neftçala), Qərbi Azərbaycanda – indiki Ermənistanda, Gürcüstanda, Orta Asiyada, Türkiyədə və b. ərazilərdə rast gəlinən qədim tayfalardandır.

Qarabağ xanlığının ilkin paytaxtı Bayat qalasını 1747-1748-ci illərdə Pənahəli xan Cavanşir Kəbirli mahalında tikdirmişdi. xix əsrdə dağıdılmışdır (6).

Bayandur – adlı etnotoponim xı əsrdə Ağqoyunlu tayfa ittifaqına daxil olmuş, 24 oğuz tayfalarından birinin adıdır. Bayandur tayfası ən çox Qarabağ, Göyçə, mahallarında, Laçın, Tərtər ərazilərində rast gəlinir. Bu tayfa Ön Asiyanın, Cənubi Qafqazın siyasi həyatında fəal iştirak etmişlər.

Ətyeməzlilər – adlı etnonimə Azərbaycanda, Şərqi Azərbaycanda və b. ərazilərdə rast gəlinir. Hal-hazırda Ətyeməzli adlı yaşayış yerinə Ağdam rayonunda rast gəlinir.

Sarıcalı – etnooykonimi haqqında Mirzə Adıgözəl bəy yazır ki, Sarıcalı adlı kəndlər Ağdam və Ağcabədi rayonlarındadır. Şəxs adı olan “Sarıca Əli” Sarıcallı etnoniminin əsasında durur, burada “sarıca” rəng bildirən sözdür. Müəllif göstərir ki, Pənah xanın ulu babası Sarıcalı nəslindən olmuşdur. Onun oğlu anadan

olmuşdur. Uşağa Əli adı vermişlər. Valideynləri ona Sarıca Əli deyirmişlər. Sarıca Əli böyük hörmət sahibi idi. Yoldan keçənlər, çobanlar, qulluqçular, ilxıçılar onun ətrafına toplaşmışdılar. Onların ətrafı çoxaldıqca, böyük bir oba təşkil edirlər. Sonralar bu oba Sarıcalar adlanmışdır (7, 49-50). Bozpapaqlar adlı tayfaya – Şimali Azərbaycanda, Qərbi Azərbaycanda, Gürcüstanda, İranda və b. ərazilərdə ras gəlinir. Bozpapaqlar tayfası Azərbaycanın Ağdam rayonu ərazisində qeydə alınan etnotoponimdir. Etnooykonim rəng bildirən boz sifəti, geyim növü olan papaq sözündən əmələ gəlmiş “başlarına boz papaq qoyanlar” mənasını verir. Bundan başqa, Ağdam rayonunda Şışpapaq adlı etnooykonimə rast gəlinir.

Ağdam toponimi – “Ağdam” sözü qədim türk dilində “kiçik qala” deməkdir. Uzaq keçmişdə bu ərazidə yaşamış türkdilli qəbilələr özlərini müdafiə etmək üçün əsasən kiçik qalalar tikirdilər. Zaman keçdikcə bu şəhərin adının mənası dəyişib. XVIII əsrin birinci yarısında Qarabağlı Pənahəli xan bu şəhərdə özü üçün ağ daşdan imarət tikdirmək barədə əmr verib. Həmin imarət uzun müddət ətraf kəndlərin sakinləri üçün bir növ oriyentirə çevrilib. Bu mənada “Ağdam” günəş şüaları ilə nurlanmış işıqlı, ağ ev deməkdir (8).

Ağdam- Azərbaycanın qədim, füsunkar təbiətli torpağı olan Qarabağın mərkəzində – Qarabağ dağ şilsiləsinin şimal-şərq ətəklərində, Kür-Araz ovalığının qərbində yerləşir. Gözəl Qarabağın ürəyi sayılan Ağdamın qədim tarixi abidələri minillik keşməkeşli illərdən keçərək bu günə qədər gəlib çatmışdır. Ağdam toponimini tədqiq edərkən bu nəticəyə gəlinir ki, kənd adlarının əksəriyyətinin adları etnonimlərdən düzəlmişdir : Ağalarbəyli, Həsənçobanlı, Ağdam kənd, Mafruzlu, Muradbəyli, Pərioğlular, Şükürbəyli, Abdal, Abdinli, Alıbəyli, Bağbanlar, Baharlı, Bəşirlər, Bəybəbalar, Boyəhmədli, Bozpapaqlar, Cavahirli, Çırxalı, Böyükbəyli, Eyvazxanbəyli, Həsənhanlı, Hacıməmmədli, Əlimədətli, Xıdırlı, Xatınbəyli, İkinci Yüzbaşılı, Kürdlər, Kəngərli, Qalayçılar, Qarabağlı, Haçituralı, Qaradaöğlü, Qaraqaşlı, Qarazeynallı, Qasımlı, Qazançı, Qəhrəmanbəyli, Qiyaslı, Qızıl Kəngərli, Qurdlar, Maqsudlu, Məmmədbağırılı, Əlimədətli, Muğanlı, Nəsirbəyli, Şıxbabalı, Novruzlu, Paşabəyli, Pərioğlu, Poladlı, Salahlı Kəngərlər, Saləhsəmədlər, Sarıcalı, Seyidli, Sarıhaçılı, Şamlı, Soltanlı, Şışpapaqlar, Şükürəğalı, Tağıbəyli, Tükəzbanlı, Talışlar, Umudlu, Yusifli və s.

Sonda toponimləri tədqiq edərkən bu nəticəyə gəldik ki, Qarabağın toponimləri sırf Azərbaycan toponimləridir. Çox marqlıdır ki, işğalçı ermənilər əvvəllərdə, sonra da, Azərbaycanın 7 rayonunu işğal edərkən, qarabağda heç bir oronimin adını dəyişə bilməmişdi.

Nəticə. Müasir dünyanın ən çox diqqətini cəlb edən, əzəli tarixi yurdumuz olan Qarabağın toponimlərini (onun bütün növlərini) tədqiq etmək Azərbaycanın dilçi alimərinin qarşısında duran əsas vəzifələrindən biridir. Bu məqalədə Qarabağın tarixi, xalqımızın formalaşmasında və inkişafında özünəməxsus yer tutan etnosların, toponimlərin yaranma və meydana gəlmə tarixləri müəyyənləşdirilmiş, onların paralel hansı ərazilərdə yayılması öz əksini tapmışdır. Burada Qarabağın ən qədim etnoslarından – Boyat, Sarıcalı, Bayandur, Bozapaqlar, Ətyeməzlilər kimi qədim etnotoponimlər və onların arealları göstərilmiş, türk dünyasının ən qədim layını təşkil etdiyi diqqətə çatdırılmışdır. Qarabağ torpağının tarixi haqqında samballı əsərlər yazmış, əslən qarabağlı olan müəlliflərin adı soyadı Mirzə Adıgözəl, Mirzə Camal, Mirzə Rzaqulu bəy, Mirzə Camal oğlunun, Mir Mehdi Xəzaninin, Əhmədbəy Cavanşirin və b. adları göstərilmiş, onlar Qarabağ tarixini, toponimlərini bu xalqa ən qiymətli, mənbə kimi qaldığını, gənc nəsə göstərmişlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əliyev V. Tarixin izləri ilə. Bakı, 1975
2. Юзбашев Р.И. О некоторых чертах топонимики Азербайджана. Изв. АН Азерб.ССР сер. Науки о Земле, 1968, №1
3. Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. Qarabağ tarixi. Bakı, 1959, 172 s.
4. Azvision.az\\ Xəbərim .az -Heydər Əliyevin Zəngəzur haqqında tarixi çıxışı. 13 dekabr 2021
5. Respublika Əlyazmaları Fondunun əsərləri. Bakı, 1963, 143 s.
6. E.Əhmədova. Azərbaycan dilinin etnonimlər lüğəti. Bakı, 2017, 100 s.
7. Адыгезал-бек М.Карабаг- паме, Издательство АН, Баку, 1950 г., 160 с.
8. <https://az.wikipedia.org/wiki/A%C4%9Fdam#Tarixi>

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MOLLA PƏNAH VAQIFIN BƏDİİ OBRAZI

Aygün Bağirova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Abstract

Molla Panah Vagif's Artistic Image in Azerbaijani Literature

The artistic image of Molla Panah Vagif, Azerbaijani writer of XVIII century can be found in the works of several writers and poets. An artistic image of the poet was created in drama "Vagif" by Samad Vurghun and the novels "Between Two Fires" by Yusif Vazir Chamanzaminli, "The Day of Murder" by Yusif Samadoghlu and "Again Between the Two Fires" by Elchin Huseynbeyli. In these works we see Vagif as a poet, public figure and wise representative of the people.

Key words: *Molla Panah Vagif, play, novel, artistic image.*

Giriş. XVIII əsr Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin bədii obrazına Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin "İki od arasında" əsərində, Səməd Vurğunun "Vaqif" pyesində, Yusif Səmədoğlunun adı çəkilməsə də haqqında bəhs olunan şairin Vaqifin obrazının olmasına şübhə etmədiyimiz "Qətl günü", Aqil Abbasın "Batmanqılınc", Elçin Hüseynbəylinin "Yenə iki od arasında" romanlarında rast gəlinir. Vaqifin bədii obrazının yaradılmasının birinci səbəbi böyük şair, ictimai xadim Molla Pənaha hörmət və ehtiramdan doğurdusa, ikinci səbəb Çəmənzəminlidə XVIII əsr Azərbaycanının çətin və mürəkkəb ictimai – siyasi vəziyyətini, xanlıqlar arasındakı çəkişmələri göstərmək, Vurğunda taleyi tələyinə çox bənzəyən sələfinin simasında özünün və çağdaşlarının durumunu, öz dövrünün yaşanılan problemlərini əks etdirmək, Yusif Səmədoğluda isə zamanlar arası əlaqəni göstərməklə dəyişən, amma əslində hər dəfə təkrarlanan tarixin acı həqiqətlərini bəyan etmək idi.

Əsas hissə. Yusif Vəzir Çəmənzəminli "İki od arasında" əsərini 1936-1937-ci illərdə cəmi dörd ay ərzində yazmışdır. Əsər 50-ci illərdə Əkbər Ağayev tərəfindən "Qan içində" adıyla xeyli ixtisarla nəşr edilmişdir. Romanın adının dəyişdirilməsinə səbəb professor Tofiq Hüseynoğlunun da dediyi kimi, iki odun – biri İrandırsa, digərinin Rusiya olduğunun asanlıqla anlaşılması idi. Əsərdə "iki od

arasında qalmışdır” ifadəsi də məhz Vaqifin dilindən verilir. Səməd Vurğunun “Vaqif” əsərində isə eyni çıxılmaz vəziyyət İbrahim xanın dilindən verilir:

Bir yandan Türkiyə, bir yandan İran,
Ordan da Rusiya göndərir fərman...

Xanın məsləhətçisi, sarayda vəzir olan Vaqifin bir missiyası Qarabağ xanlığının timsalında ölkəni bu çıxılmaz durumdan çıxarmaq üçün düzgün qərar vermək idisə, bir şair kimi, el içindən çıxmış el vəkili kimi həm də xalqı çıxılmaz vəziyyətdən usanan xanın qəzəbindən qorumaq idi. Biz “İki od arasında” əsərində Vaqifi dəfələrlə xalqı xanın, saray hökmlülərinin qəzəbindən qurtarmaq üçün maraqlı fəndlər işlətdiyinin, müxtəlif yollar axtardığının şahidi oluruq.

Qarabağ xanlığı hər dəfə təhlükə ilə üz-üzə qalanda, məşvərətə ehtiyac yarananda başda İbrahim xan olmaqla bütün saray əyanları Vaqifin üzünə baxır, onun nə deyəcəyini, nə tədbir tökəcəyini gözləyirdilər. Əsərin əvvəlki nəşrlərində ixtisar olunmuş, son variantlarda isə bərpa olunan - Qarabağa yerləşdirilmiş ermənilərin çirkin siyasətini əks etdirən epizodların birində məlum olur ki, Qarabağda sığınacaq tapan erməni mülükləri Yekaterinaya Qarabağ xanından, onlara olunan “zülmlərdən” şikayət məktubu yazır. Bunu eşidən Vaqif saray əhlini məşvərətə yığır, uzun məsləhətlərdən sonra saraydakı rəsmi otağına çəkilib Yekaterinaya məktub yazır. Bu o məktub idi ki, Peterburq sarayının Qarabağa qarşı tərtib etdiyi planı tamamilə dəyişir. Ermənilərin 1783-cü ilin mart ayında Peterburqa çatmış ərizəsinin üstünə knyaz Potyomkin – Tavriçeski: “İbrahim xanı taxtdan salıb Qarabağda erməni əyaləti düzəltməli”, – dərkənarını yazmışdı. Vaqifin yazdığı məktub eyni ilin aprel ayında Peterburqa yetişib Potyomkini əvvəlki qərarından daşındırır, “İbrahim xanın bizə qarşı bəslədiyi sədaqət rus çariçası üçün ən gözəl bir bacdır”, – deyə Qarabağ hökmdarına sifariş göndərir.

Bunu deməkdə məqsədimiz həm də odur ki, bu gün şairi bəzi tədqiqatçı və siyasətçilər Rusiyaya meyilli olmaqda ittiham edirlər. Əslində Vaqifin bu “meyil və istəyi” Qarabağ xanlığını gözləyən böyük təhlükəni sovuşdurmaq məcburiyyətindən doğurdu.

“İki od arasında” əsərində diqqətçəkən maraqlı bir məqam var. Əsər boyu Vaqifə İbrahim xan, saray əhli, digər həmsöhbətləri Axund, ağa, şair, aşıq deyə müraciət edir, onun haqqında məhz Vaqif deyə danışılır. Amma əsərin sonunda Qazaxdan Qarabağa qonaq gələn Vidadi Vaqiflə söhbətində ona Pənah deyə müraciət edir. Bu fərqli xitab diqqəti cəlb edir və çox keçmir ki, bu fərqli xitabın mənası anlaşılır. Belə ki, Vudadi Vaqifə bu dünyanın gözəlliklərinə, səfasına çox da bel bağlamamağı tövsiyə edəndə, Vaqif onunla razılaşmayıb, “bu dünyanın

əzabını” toy bayram biləndə, Vidadi gülümsəyərək: “zöhd və təqva işinə gəlmir. Bir az da qocalarsan, ölüm qorxusu canına çökər, onda məsələyə Vaqif olarsan. Hələ Vaqif deyilsən, fəna dünyaya bel bağlayan Pənah oğlansan”[12, 590] – deyir. Hamı üçün Vaqif olan Molla Pənah, Vidadi üçün onda Vaqif olacaqdı ki, Mən cahan mülkündə mütləq doğru halət görmədim, Hər nə gördüm, əyri gördüm, özgə babət görmədim. Aşınalar ixtilatında sədaqət görmədim,

Biətü iqrarü imanü dəyanət görmədim,
Bivəfadan lacərəm təhsili-hacət görmədim.
...Baş ağardı, ruzigarım oldu gün-gündən siyah,
Etmədim, səd heyf kim, bir mahi ruxsarə nigah,
Qədr bilməz həmdəm ilə eylədim ömrü təbah,
Vaqifə, ya rəbbəna, öz lütfünü eylə pənah,
Səndən özgə kimsədə lütfü inayət görmədim, – deyə yazacaqdı.

Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığı Səməd Vurğunu hələ uşaq yaşlarından özünə aludə etmişdir. Təsadüfi deyildi ki, Səməd Vurğun Puşkinə həsr etdiyi “Şairin şərəfinə” şeirində yazırdı:

Axıtdım alınımın inci tərini,
Yanmadım ömrümün iki ilinə.
Rusiya şeirinin şah əsərini,
Çevirdim Vaqifin şirin dilinə.

Qeyd edək ki, şeirin IV misrası ilk variantda: “çevirdim ilk dəfə türkün dilinə” olmuş, “türk” kəlməsinin işlədilməsinə qadağa qoyulduqdan sonra Səməd Vurğun da bu yasaq ilə barışmalı olmuş və “türk dili” ifadəsini “Vaqifin şirin dili” ilə əvəz etmişdir.

Bu seçim, yəni türk dilinin, ana dilimizin qarşılığı kimi “Vaqifin şirin dili” ifadəsinin işlədilməsi milli poeziyanın inkişafında Vaqif mərhələsinin qədərincə dəyərləndirilməsi ilə yanaşı, Vurğunun Vaqif poeziyasına aludəçiliyinin də səbəblərini açıqlayır.

Səməd Vurğunun Vaqifin bədii obrazını yaratmaq ehtiyacını nə doğururdu? Bunun bir səbəbi şairə olan hörmət və ehtiramdan doğurdusa, onu həm bir şəxsiyyət, dövlət xadimi, həm də bir şair kimi təbliğ etmək istəyi idisə, ikinci səbəb dövrün möhnətlərindən çəkdiyi əzabları ifadə etmək metodu idi.

“Şair, hökmdarın hüzurundasən!”

Bu sözlər təkcə Vaqifəmi aid idi? Təbii ki, yox! Bu həm də Vurğunun öz oxucusunu aqah etmək üsulu idi. O, oxucusunu şairinin hökmdarın hüzurunda olmasından xəbərdar edirdi. Vaqif XVIII əsrdə

Alilər xaki məzəllətdə, dənilər mətəbər,
Sahibi-zərdə kərəm yoxdur, kərəm əhlində zər
İşlənən işlərdə ehkami ləyaqət görmədim [10, 182]

– deyə zəmanəsinə bir etiraz, ədalətsizliyə, nizamsızlığa qarşı üsyan edirdisə (bu artıq sarayların iç üzünü görmüş, indi azadlıq dünyası axtaran Vaqifin fəryadı idi) iki əsr sonra onun xələfi Vurğun daha kəskinliklə:

Nifrət! Qan çanağı taclara nifrət!

Var olsun azadlıq, bir də məhəbbət! [8, 107] – deyirdi.

Sadə, ruha yaxın şeirləri ilə Səməd Vurğunun hələ kiçik yaşlarından özünə aludə edən Vaqif 1938-ci ildə şairi başqa bir aspektdən maraqlandırdı. “Vurğun özü də bu zaman yeni bir Qacarla üz-üzə gəlmişdi. Böyük şair təzə Qacarin təqib, hədə və məzəmmətlərindən, xalqa, günahsız adamlara tutduğu divandan darıxır, qəlbində ona qarşı kin və qəzəbi artırırdı.

S.Vurğun dili ilə deyə bilmədiyini, beynindən keçən qızğın etiraz və kini, yeddi başlı əjdahanın xalqımıza tutduğu divan haqqında ürək sözlərini bu dramda deməyə çalışmışdır. Böyük Vaqifin düşdüyü çıxılmaz və çətin vəziyyət Səmədin vəziyyətinə çox yaxın idi. Çəşməkli Qacar öz sələfindən daha zülmkar idi” [1, 19-21].

S.Vurğun tarixi həqiqətlərə öz dövrünün ictimai-siyasi hadisələri fonunda nəzər salmaqla, şair-psixoloq, şair-ideoloq, şair-filosof ampluasından çıxış edərək XVIII əsr Azərbaycanını təsvir etməklə həm də öz çağının yaşanılan problemlərinin bədii şərhini verə bilməmişdir. Ona görə də o vaxtkı ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq haqlı olaraq bu əsər haqqında yazırdı: “Vaqif” draması ədəbi bir hadisə olmaqla bərabər, eyni zamanda siyasi bir hadisədir [3, 17].

“O, (Səməd Vurğun – A.B) Vaqifin dili ilə şairin, dövlət xadiminin, xalq mənafeyi uğrunda mübarizin necə olması barədə öz fikirlərini verir” [14, 181].

“Bu vaxtadək heç kəs Vaqifin vətənpərvərliyi, xalqın gözəl gələcəyindən xəbər verən arzuları, onun şəxsi və ictimai faciəsi haqqında bizə belə təsirli lövhələr göstərməmişdir” [5, 30]. Bu pyesin müəllifinə böyük şöhrət qazandırdığı, ədəbi proses tərəfindən razılıqla qarşılanması, uzun müddət teatr repertuarından düşməməsi, dövrünün ən yüksək mükafatına – Stalin adına dövlət mükafatına layiq görülməsi məlum faktdır. O da məlumdur ki, şair ədəbi tənqid tərəfindən həm də bəzi tarixi hadisələri (məs: İbrahim xanın obrazının həqiqətə uyğun

olmayan şəkildə təqdimi) təhrif etməkdə ittiham olunurdu. S.Vurğunun bu obrazı tarixi cəhətdən birtərəfli yaratması tarixi faktları bilməməzlikdən irəli gəlmirdi. Şair bu əsəri yazana qədər Vaqifin həyatı və dövrü haqqında yaradıcılıq axtarışları aparmış, ilkin mənbələrə, arxiv sənədlərinə, bir çox tarixi əsərlərə müraciət etmiş, XVIII əsr Azərbaycanını bütövlükdə – ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni, tarixi hadisələr fonunda dərk etməyə çalışmışdır. Mehdxan Vəkilov bu haqda yazır: “Vaqifin taleyi üzərində dramaturq uzun müddət düşünmüşdür. O, XVIII əsr Azərbaycan tarixinə, xüsusən Qarabağ xanlığına dair ədəbiyyatı böyük maraqla oxuyurdu. Səməd Vurğunun “Qarabağnamə”ni tapdırıb ona göndərməyi Heydər Hüseynovdan xahiş etdiyi və 1936-cı ildə Vaqifin dövrünə, həyatına, bütövlükdə Qarabağ xanlığı tarixinə dair Yusif Vəzirlə saatlarla söhbəti yaxşı yadımdadır [11, 133-134]. Biz belə başa düşürük ki, Səməd Vurğun İbrahim xanın simasında öz dövrünün hökmlülərinin obrazını yaratmaq istəyinə görə tarixi təhrif etməyə məcbur olmuşdur və görünür bu hökm sahibləri, şeyx və təlxəklər əsərdə öz simalarını tanıdığına görə şairə təqib və təhdidlər də göstərmişlər. Məmməd Rahim şair haqqındakı xatirələrində yazır: “...Moskvaya səfərimizdən bir az əvvəl yuxarıda Səmədə hücum etmişlər. Demişlər ki, Vaqif dindardır. Qarabağda şəbigərdanlığı o düzəltmişdir. Belə bir şairə sən pyes həsr eləmişən. Vaqifə olan bu amansız münasibət, bu cahilənə qiymət Səmədə çox pis təsir eləmişdir” [4, 10].

Əsərin yazılmasından 70 il keçəndən sonra – o illərin qorxu və xofu tam çəkiləndən sonra çağdaş ədəbiyyatşünaslıq pyesin dəyərini belə xarakterizə edir: “Beləliklə də, “Vaqif” mənzum pyesi, birinci növbədə həm də xalq mənəviyyatının, Ana dilimizin cəmiyyət miqyasında parlaq qələbəsi idi. Bu keyfiyyətlərinə görə də 1930-cu illərin o çox ağır repressiya çağlarında Azərbaycan xalqının milli özünüdərk prosesində iki nəhəng əsər ölçüyəgəlməz dərəcədə böyük rol oynamışdı. Onlardan biri dahi Üzeyir Hacıbəyovun ölməz “Koroğlu” operası, digəri isə böyük şair Səməd Vurğunun kamil sənət əsəri olan “Vaqif” mənzum dramı idi” [6, 143].

S.Vurğunun Vaqif şeirinə olan münasibəti, Vaqif şeirinin Vurğun poeziyasına olan nüfuz gücü və bu poeziyanın mündəricə və istiqamətini müəyyənləşdirməsi ciddi maraqla doğurur. Maraqlı faktdır ki, Vaqif yaradıcılığı Vurğunu özünün dediyi kimi, hələ uşaq yaşlarından özünə aludə etmişdir. Vaqif şeirinin ümumi poetik ruhu S.Vurğunun da yaradıcılıq əhval-ruhiyyəsinə hopmuşdur. S.Vurğun Vaqif yaradıcılığına olan bu səmimi münasibətini həm lirikasının ümumi ab-havasında, həm şairin bədii obrazını yaratdığı “Vaqif”

pyesində (əvvəllər “Şairin ölümü” şeirini yazsa da bu, müəllifi tam qane etməmişdir), həm də məqalə və məruzələrində əks etdirmişdir. Səməd Vurğun əsərlərində

Şair qeyd edirdi ki, Vaqif poeziyası Azərbaycan ədəbiyyatının bir əsrlik yolunu müəyyənləşdirmişdir. Onun çox təqlidçisi olmuş, amma ədəbiyyat tariximizdə Vaqifi əvəz edə bilən şair olmamışdır. S.Vurğun “Hər oxuyan Molla Pənah olmaz” – xalq deyiminin təsadüfən yaranmadığını qeyd edir, Vaqif poeziyasının səciyyəvi xüsusiyyətlərini açır, dövrün ədəbi-mənəvi təkamülündə onun tutduğu mövqeyi çox düzgün müəyyənləşdirirdi. Şair qeyd edirdi ki, Vaqif xalq şeiri ilə yazılı ədəbiyyatı birləşdirib, Azərbaycan poeziyasına bir axıcılıq və sadəlik gətirdi.

Vaqif obrazının müəllifin özünü ifadə etməsi, şairin baxışlarını və yaşantılarını əks etdirməsi barədə bir çox tədqiqatlarda toxunulmuş və bəhs olunmuşdur, bununla bağlı onu qeyd etmək istəyirik ki, əsərin elə parçaları var ki, Vaqifin adının yerinə Vurğunun ismi yazılsa mənə uyarlılığına heç bir xələl gəlməz. Məsələn:

Vidadi:

Tükəzban! O saray qan ocağıdır,
Onun hər vüsali hicran dağıdır.
Bir düşün Vaqifi, daima gülən,
Daima şadlanan o böyük hünər
Bəzən taleyindən şikayət yazır;
Səbəb? Saraylardır...

Yaxud, yenə Vidadi:

Şairdir... qəlbi var, şirin sözü var,
Böyük bir ölkənin onda gözü var,
O ölsə... dağlar da dil deyib ağlar,
Əfv edin, yaxşılıq qalır yadigar.

Bu nümunələrin sayını daha da artırmaq olar. Maraq çəkən bir məqama toxunmaq istəyirik. Səməd Vurğunun “İnsan” əsərində ata Şahbaz üzərində çoxdan işlədiyi əsərini qanlı-qadalı müharibənin içində, düşmənin çevrəsində yazdığı davam etdirsə də tamamlaya bilmir. Ölüm ayağında olan filosof yarımçıq qalmış əsərini əsir saxlandığı zirzəmidə dirnaqları ilə açdığı bir ovuqda gizlədir və “Ya oğlum tamamlar, ya da öz nəvəm”, – deyər gələcəyə öz mesajını ötürür. Və pyesin sonunda oğul Şahbaz atanın yarım qalmış əsərini tamamlayaraq “Qalib gələcəkmi cahanda kamal?” – sualını cavablayır.

Zənnimcə, Vurğunun da “Vaqif” əsərində yarımçıq qalan bir məqam var. Vaqifin edam səhnəsi. Məlumdur ki, şair pyesin əvvəlki variantında əsəri Vaqifin ölümü ilə bitirmiş, ancaq sonradan bəzi təkid və təkliflərə görə final bir çox tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi süni təsir bağışlayan sonluqla tamamlanmışdır. Kim bilir, bəlkə də, Yusif Səmədoğlu Kuteitsinin “xəbərdarlıq”, P.Rudyakovun “ağrılar”, “zamanların əlaqəsi” romanı adlandırdığı “Qətl günü” əsərində məmləkətin iki əsr əvvəlki tarixi keçmişindən bəhs edərkən edam olunan şairlə bağlı epizodla “Vaqif” pyesinin yarım qalmış o sonluğunu tamamlamışdır:

...Neçə gün əqdəm bu qaladan enib hökmdarın yanına gəlmiş və özləri ilə çox vacib məlumatlar gətirmiş iki saray şairinin bəxşiş, daş-qaş əvəzinə istədikləri ölümün vədəsi yetmişdi. Bu gün axşam, gün batanda, hökmdarın hüsurunda və bütün xələqin gözü qabağında bu məmləkətin böyük şairini edam edib başını həmin o şairlərə verəcəkdilər. Hökmdar buna razılığını çoxdan vermişdi və hələ hökmdar heç bir zaman vədinə xilaf çıxmamışdı.

...Şairi edam yerinə qaldırdılar. O, gözlərini qıyıb əvvəl-əvvəl aşağıda, meydançanın ortasında taxtda əyləşmiş hökmdarı gördü... Sonra şair başını ağır-ağır endirib sərbazlara baxdı: Sağ tərəfdə dayanıb, qorxu içində şairin edamına tamaşa edən öz obalılarını – qocaları, qarıları, cavanoglan uşaqlarını və nəhayət, ömrü boyu uca qamətlərini və ala gözlərini vəsf elədiyi gəlinləri, qızları görəndə gözündən bir damla da yaş axdı: bu damla da ağ deyildi, bu damla da qırmızı idi. Çünki, şairin ürəyi od tutub yandı, şair bildi ki, qara telləri çiyinlərinə tökülüb məlul-məlul dayanmış, göz yaşları qurmuş bu gəlinlərin, bu qızların hər birinin bətnində indi neçə-neçə sərbaz toxumu var. Gözlərinə qırmızı yaş gəldi və şair ürəyində öz obalılarından halallıq istədi [13, 234-235].

Müstəqillik dövründə də Vaqifin bədii obrazına müraciət edilmişdir. Elçin Hüseynbəyli səkkizinci Qarabağnamə adlandırdığı “Yenə iki od arasında” [2] romanında şairin obrazını yaratmışdır. Müəllif adından da görüldüyü kimi, əslində Yusif Vəzir Çəmənəminlidən bəhs edən əsərində sanki yazığının “iki od arasında” romanın yazılma prosesini təsvir etmişdir. Romanda Molla Pənah Vaqif hazırcavab, müdrik şair kimi verilmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Cavadzadə Cavad. Nəhəng şair və nəhəng insan. Salman Mümtaz adına ADƏİ Arxivi, fond 245, siyahı 3, iş 58
2. Hüseynbəyli Elçin. Yenə iki od arasında. Azərbaycan, 2016, № 9, s. 30-83; № 10, s. 75-144
3. Mehdi Hüseyn. Ədəbiyyat və sənət məsələləri. Bakı, Azərənşr, 1958

4. Məmməd Rahim. Səməd Vurğun haqqında xatirələrım. Salman Mümtaz adına ADƏİ Arxivi, Fond 107, siyahı 1, iş 44
5. Məmməd Arif. Səməd Vurğunun dramaturgiyası. Bakı, EA Nəşriyyatı, 1964
6. Nəbiyev Bəkir. Xəzan vurməsın. Bakı, Elm, 2006
7. Səməd Vurğun. Əsərləri. 7 cilddə, I cild. Bakı, Elm, 1985
8. Səməd Vurğun. Əsərləri. 7 cilddə, IV cild. Bakı, Elm, 1988
9. Səməd Vurğun. Əsərləri. 6 cilddə, VI cild. Bakı, Elm, 1972
10. Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, Azərnəşr, 1960
11. Vəkilov Mehdixan. Ömür dedikləri bir karvan yolu. Bakı, Yazıçı, 1986
12. Yusif Vəzir Çəmənzhəminli. Əsərləri. 3 cilddə, II cild. Bakı, Avrasiya Press, 2005
13. Yusif Səmədoğlu. Deyilənlər gəldi başa. Bakı, XXI– Yeni Nəşrlər Evi, 1999
14. Zelinskiy K. Nasiolnaya forma i sosialistiçeskiy realizm. Voprosı literaturı, 1957, №3, s. 3-34

XX ƏSRİN SONU XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA QARABAĞ MÖVZUSU

Aygün İsmayılova

Bakı Slavyan Universiteti, bakalavriat

Abstract

The subject of Karabakh in Azerbaijani literature at the end of the 10th century and the beginning of the 21st century

The wars that left indelible traces in human history left a deep mark on human destinies as well as on literature. Many poets and writers have created works on the subject of Karabakh. Artists like Sabir Ahmadli, Agil Abbas, Nariman Hasanzadeh, Nurangiz Gun conveyed the realities of the war to the readers in poetic language and reflected the indelible traces that the war left on human destiny. After the 44-day war in 2020 and the "Glorious Victory", works with the theme of victory and the spirit of returning home began to be written. With his poem "Return to Karabakh", Sabir Rustamkhanli entered the history of literature as the poet who wrote the first poem after the victory. Whether it ends in victory or defeat, war is united by one common point: The legacy of war...

Key words: *Homeland, love of the Hereafter, Karabakh war, Khojaly tragedy, freedom struggle*

Giriş. XX əsr bəşəriyyət tarixində qanlı-qadalı müharibələrin başlanması ilə yaddaşlarda dərin iz buraxmışdır. Qarabağ müharibəsinin başlanması, yüzlərlə insanın vəhşicəsinə, qanına qəltan edilərək qətlə yetirilməsi, insanların məcburi şəkildə el-obasından didərgin salınması ədəbiyyatımıza təsir etmədən gedə bilməzdi. Təkcə Azərbaycan tarixində deyil, həm də Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusu mühüm yer tutur. Qarabağımız - doğma diyarımız bizim daima sağalmaz yara olaraq qəlbimizdə sanki taxt salmışdı. Xalqımızın üzləşdiyi bəlalər, erməni təcavüzü, qaçqıncılıq problemi, yurd həsrəti və s. məsələlər daim ədəbiyyatda işlənən aktual mövzuya çevrilmişdir.

Əsas hissə. Qarabağ mövzusunun yaradıcılığında yer verənlərdən biri də Sabir Əhmədli olmuşdur. Onun yaradıcılığı müharibə mövzusunun daha həssas yanaşması ilə seçilir. Sabir Əhmədli hələ "Ədəbiyyat qəzeti" nin 1993-cü il mart-aprel aylarında olan çapında "Qarabağın qarlı səngərləri" adlı publisistik yazı yazmış, burada Füzuli və Cəbrayıl bölgəsində müşahidələrini, bütün reallıqları,

tam t f rriatı ilə oxucularla b l şm şd r. Yazısında erməni qüvvələrinin dinc əhaliyə qarşı tutduėu divan, arxa cəbhədə aparılan oyunlar, əliyalın insanların ürək aėrıdan  ar sizliyi kimi həyati ger ekləri sərt formada əks etdirmişdir. Dahi yazıçı qardaşını Böyük Vətən müharibəsində itirmiş, bununla yanaşı oėlu M h mm din itkisi də onu dərindən sarsmışdı. Bütün  ekdiyi iztirabları, aėrı-acısı, qəlb yanėısı yazıcının “Axirət sevdası”, “Kef”, “ m r urası” romanlarında geniş bədii əksini tapmışdır.

“Axirət sevdası” v  “ m r urası” əsərlərində tale,  l m, ruhun fəlsəfəsi həmçinin fanilik v  əbədiyyət haqqında düşüncələrin əks olunması aparıcı yer tutmuşdur. Yazıçı düşmən tapdaėı altına d ş n torpaqların vəziyyəti ilə baėlı narahatlıėını ürək yanėısı ilə qələmə almışdır. “Axirət sevdası” romanı ilə yazıçı şəhid oėul dərdini, ata iztirablarını  b dil şdirmişdir. Könüllü olaraq cəbhəyə, Qarabaė uėrunda döyüşlərə gedən oėlu Məhəmməd Əhmədov 1994-c  il fevralın 12-də ad günündə Murovda şəhid olmuşdu və bu faci d n xəbərsiz ata oėluna verdiyi s z  yerinə yetirmək, ad günündə M h mm din yanında olmaq  c n qarlı,  ovėun, boranlı havada cəbhə bölgəsinə yollanıb. Beyləqanda, Gəncədə, Murovda oėlunu axtarıb. Lakin Məhəmmədi görə bilməyib, ümidini  zm y r k geriyə dönüb, bu zaman Gəncədə dostunun evində olarkən ona M h mm din yaralanması xəbəri verilmişdir. O, Bakıdakı evinin həyətinə gəlib çıxanda həyətdəki yas  adırını görsə belə oėlunun  l m n  inana bilməyib. Əsərdə yazıçı bütün bu duyėularını, ürək aėrısını bədii boylarla, təsirli dillə oxucuya ötürməyi bacarmışdır.

-Yox! Yox! Yox... Ola bilməz. İnanmaram! Məhəmməd, balam mənim! İnanmaram! - c nazanın ayaėında  k b, dizin - dizin onun üstünə can atdım. - A ın  z n ! G t r n  rt y ! Mən onu görmək istəyirəm!.. Mən s ni haralarda axtardım, balam?! G libmişs n,  z n g libmişs n! Məndən qabaq gəlib çıxmısan evimizə” [1, s. 45].

Bu kiçik parçada müharibənin insan həyatında a dıėı yaraları, buraxdıėı izləri görməmək mümkün deyil. Oėul itirən atanın aėrıları, canını vətən  c n qurban verərək,  z n  könüllü şəkildə vətən torpaėına sipər edən oėulların nakam qalmıř taleyi, insan h y canlarının, mənəvi yařantıların sonda insan psixologiyasında a dıėı dərin izləri görməmək mümkünsüzdür.

Əsərdə müharibə səhnələri canlandırılmasa da, yazıçı həm arxa, həm də  n cəbhədə görüb şəhid olduėu reallıqları,  sėrl rimizin orduda vəziyyətlərinin qənaətbəxş olmaması, silahsızlıėı,  l m-qalım savařında canları ilə c b ll şdiyi bir

zamanda rayon icra başçılarının toy-büsat qurmaları haqqında təhkiyəçi yol boyu düşünür, ağrıyır. Romanda şəhidlik uca zirvə, ali məqam olaraq səciyyələndirilir.

“Olum, Ölüm eyni hadisədir. Birindən insan, o birindən ruh doğulur. Ölüm də Doğuluşca heyrat oyatmalı, sevinclə qarşılınmalıdır. Ölüm əbədi ömrün başlanmasıdır. Ölüm məqamında doğulan ruh – işıqdır” [1, s. 64].

Yazıcının “Ömür urası” əsərində müharibənin insan həyatında vurduğu silinməzlər izlərlə yanaşı həm də gələcəklə bağlı xəyal dünyasının təsvirinə yer vermişdir. Əsərin bir hissəsində yurdunun taleyinə, talanmasına biganə yanaşan, doğma ocaqlarını qaytarmaq üçün tərpnəş göstərməyən insanları, düşmənin törətdiklərinə qarşı göstərilən unudqanlıqları qınaq obyektinə çevirir, digər bir hissədə isə xəyallara dalır, savaşı bitməsinə, Qarabağın azad olmasını, itirilən torpaqların qaytarılmasını arzulayaraq xəyal edir.

Bu məqamda tənqidçi Tehran Əlişanoğlu haqlı olaraq söyləmişdir, *“Sabir Əhmədli, tələb olunduğu tək, ədəbiyyatımızda ilk dəfə Qarabağ müharibəsi mövzusunun qlobal yanaşma müstəvisində çözməyə cəhd edir”* [2, s. 42]. Tənqidçi əsaslandırır: *“Romanda bir leytmotiv var – İnsan! Və bu, təkə əsas personaj – Azərbaycan Kişisinin simasında təcəssüm tapmaqla qalmır; yazıçı təfərrüatları, faktları, yaddaşdan və bilavasitə lövhələri, epizodları, hadisələri danışdırmaqla geniş insan mənzərələri yaradır; eyni zamanda anti-insani səhnələrə vurğu salır. S. Əhmədli insanlarımızı qarşı neçə-neçə erməni vəhşiliyinin konkret, faktiki təsvirini verərkən, sakit görünür; lakin bu, niyyəti duru bir qələmin toxtaqlığıdır, müharibəyə öz rəngində yanaşmaq gərəkdir* [2, s. 42].

Yurda bağlılığın olması romanın son səhnəsində Kişinin ilk xalçaçı qızlarla rastlaşmasında görə bilirik.

“O, köks ötürüb dedi:

- Sizin oğlunuzun başına gələni də eşitdik... Murovda şəhid olub...

Qızı qəhər boğdu, kişi dilləndi:

- O, yayda buraya gəlir, evin işinə əl tuturdu. Qız üst qatı, eyvanın tavanını göstərdi:

- Oranı rəngləyirdi. İşdən gedəndə görmüşdük. Anası çağırırdı: "Ehtiyatlı ol, yıxılırsan!" Bibisinin, sizin bacınızın toxumçuluq idarəsinə də baş çəkirdi... Bibisinə deyibmiş: "Mən xalçatoxuyan qız alacam!"

Kişi kəsik ağacların dibinə axan suya baxdı, dilləndi:

- Hər şey yerini alacaq. Dağılmış şəhərlər, kəndlər yenidən qurulacaq, əzəlkəndən də abad olacaq. Qaçqın-köçkün yurda qayıdacaq. Bircə şəhidlər qayıtmayacaq.

Onlar biryolluq köçüblər. Xalçaçı qız üst qatdan gözünü yığıb, müəllimlə sağollaşıb, düzəldi yola” [2, s. 42].

Bu kiçik parçadan həm xalça toxuyan qızların yurda ilk sahib çıxmalarını, həm də Kişinin şəhid olmuş oğlunun arzularının şahidləri olduqlarını görürük.

Qarabağ müharibəsinin xalq müharibəsi kimi qələmə alan yazıçılardan biri Aqil Abbas olmuşdur. Onun müharibənin bariz şəkildə təfsirini biz “Dolu” romanında rast gəlirik. Əsərdə dövrün sanki yükünü çiyinlərinə almış, məsuliyyəti öz üzərinə götürmüş müsbət obrazlar yer alır. Drakon, Pələng, Komandır, Səhiyyə nazirinin müavini, katib kimi obrazlar hadisələrin mərkəzində dururlar. Onlar açıq-aşkar üz-üzə düşmənlə vuruşur, bundan isə heç bir qorxu hissi keçirmirlər. Onlara qarşı vuruşan ikinci tərəf isə Viktor Petroviç Palyaniçkodur, nazirlər, at belində gəzən adamdır. Əsərdə ən çox diqqət çəkən isə namusu, qorxmazlığı ilə məğrur duruşlu Drakon, Pələng, Komandır obrazlarıdır. Onların müharibədən öncəki taleləri də həsəd aparılmalıdır, onlara sovet birliyinin düşüncə, əxlaqi fikri ilə yanaşacaq olsaq kriminal aləmin nümayəndələri desək yanlışdır. Hətta Drakon özü qanuni oğru olmuşdur. Lakin buna baxmayaraq onlar müharibənin yaratdığı situasiya ilə döyüşçü, vətən fədailərinə, igid əsgərə çevrilmişdir. Onlar kimlədənsə mədət ummadan el-obası üçün vuruşan, namus, şərəf ləyaqətini üstün tutan, türk oğlu kimi çarpışan döyüşçülərdir. Əsərdə rastlaşdığımız kiçik epizodda “ döyüşlərin birində əsir düşən erməni qızından intiqam almaq üçün onu zorlamaq istəyən cavanların qarşısında Drakon durur, hətta məqam elə çatır ki, o əlini silaha atmalı olaraq deyir ki, mən arvad davası etmirəm, torpaq davası edirəm” türk oğlunun düşməni belə heyratə gətirən təmkinliyinin şahidi oluruq. Müəllif əsəri elə bir səpkidə qələmə almışdır ki, o heç bir tərəfi günahkar kimi əks etdirmir. Hadisələri bütün çılpaqlığı ilə danışır və şərhini oxucunun ixtiyarına buraxır. Roman Qarabağ müharibəsinə qeyd-şərtsiz qalanlara qarşı mübarizənin sanki səsi olmuşdur.

Qarabağ uğrunda gedən savaş yalnız torpaq davası deyil idi, bu bütövlükdə azərbaycançılıqla aparılan bir müharibə idi. Bu müharibədə nə yaşlıya, nə qadına, nə uşağa zaval yox idi, heç birinə aman verilmirdi. İnsanlar ağlagəlməz işgəncələrə, əzab-əziyyətlərə dözməyə məcbur edilirdi. Təbii olaraq bu cür həyat gerçəyi poeziyaya təsirsiz ötüb keçə bilməzdi. Bu mövzuda Xəlil Rza, Bəxtiyar Vahabzadə, Məhəmməd Araz, Nəbi Xəzri, Nəriman Həsənzadə, Qabil, Zəlimxan Yaqub, Cabir Novruz, Nüsrət Kəsəmənli və b. yazdıqları əsərlər həmin dövrün barit qoxulu, qanlı mürəkkəblə yazılmış örnəklər idi.

Nəriman Həsənzadə şeirində müharibədən əvvəlki “fəsillərin çaşdığı”, “qışda bahar”, “qızılgülün yanağında qızıl yanaq qar gördüyü” Qarabağ yurdunun müharibədən sonrakı vəziyyəti ürək sızladır. N.Həsənzadə şeirində bədii şəkildə, təsirli bir dillə hislərin təsvirinə geniş yer vermişdir.

*Meyidin başı soyulub,
Birin gözünü oyulub.
Körpə pis günə qoyulub
Eşiblər gərəşən kimi [5, s. 164]*

Bu şeir parçasını oxuyarkən belə təsirlənməmək mümkünsüzdür, sözün güdrətindən istifadə edərək müharibənin real təsvirini N. Həsənzadə ürək ağrısı ilə əks etdirib.

Yaşanan dəhşətli, insanlıq məfhumuna sığmayan bu vəhşiliyi Zəlimxan Yaqub şeirində belə dilə gətirmişdir:

*Danışmağa qoyma məni,
Dişimi qır, dilimi kəs.
Qarnımı cır, körpəmi vur,
Nəslimi qır, Dölümü kəs [8, s. 257]*

Alman faşistlərinin etdiyindən qat-qat dəhşətli, vahiməli, qorxunc olan Xocalı soyqırımı erməni vəhşiliyinin, zorakılığının, vandalizminin bariz nümunəsi idi. Günahsız xalqa, günahsız bədənələrə, hələ ana bətnində ikən ölümə məhkum edilən məsum canlara qarşı amansız rəftar, hamilə qadınların qarnının cırılması, cənazələrin dəşilməsi, öldürülən bətnlərin gözlərinin çıxarılması, qulaqlarının kəsilməsi məsum xalqa qarşı olan nifrətin nümunəsi ola bilməz, bu erməni caniliyinin təsviri idi.

Xocalının başına gələn bu hadisəni, insan taleyinə yansıyan sızıltısını duyğusallıqla əks etdirənlərdən biri “Xocalı simfoniyası” əsəri ilə Nurəngiz Gündür. Şairəni bir ana, bir qadın olaraq narahat edən uşaqların, məsum varlıqların acınacaqlı həyat taleyidir. Bu canlara qıyılmasına biganə qala bilməyən şairə haqq səsinə ucaldır. Onun çağırışındakı haray, ürəyində qopan fəryad hissi, qəlbini sızıltısı “Xocalı simfoniyası”nda eyni duyğularla təsvir edilir.

Rüzgardan torpaq altındakı dipdiri insanların səslərini, fəryadlarını duymadığı xəbərini alması Nurəngiz Gündürün ən təsirli misralarındandır. O bilir ki, nə rüzgar, nə də başqaları “Əsrin Simfoniyası- Ölülər Himni”ni duymayıb amma bunu bütün dünya, bütün cahan duymalıdır. Bu ölümlərin haqq səsinə dünyaya çatdırmaq şairənin əsas qayəsi olmuşdur.

27 sentyabr 2020-ci il gəlişi ilə bütün mənliyimizi, qürurumuzu, şərəfimizi bizə qaytaran əzəmətli, şanlı döngü yarıdan tariximiz...

44 günlük qısa müddət 30 illik əsarətin sonu oldu. Vaxtı ilə günahsız canlara yaşadılanların qisasının alındığı həmin gün gəlib yetişdi. Bu gün ədəbiyyat Qarabağ deyəndə dəmir yumruqtək birləşən, amalı bir olan, vahid xalqın əzmkar mübarizəsi ilə qazanılan Şanlı qələbəni xatırlayaraq yazır. Bu gün 30 illik həsrətdən sonra nəhayət el-obamıza, doğma yurdumuz- Qarabağımıza qayıdırıq. Vaxtı ilə ayaqyalın, qucaqda ağlayaraq gələn körpə canlar bu gün tank belində başı dik, əzəmətli, məğrur, qorxmaz baxışla Qarabağa qayıdır. Qorxmaz igidlərimiz boynumuza boyunduraq olan, bizi hər gün bir az daha qəm dəryasına batıran vətən həsrətindən artıq azad etmişdir. Bu gün ədəbiyyatımız “Dəmir yumuruq”dan “Şanlı qələbə”dən yazır. 30 ildən sonra artıq “Xarı bülbül”ün ətri gəlməyə başladı. Şuşa dərdi, həsrəti ilə dünyadan köçən Xalq şairimiz Cabir Novruzun ruhu şad oldu. Bu qələbədən ruhlanaraq yazıçı və şairlərimiz Zəfər tarixli əsərlər yazmağa başladı. Sabir Rüstəmxanlı “Qarabağa dönüş”, Balyar Sadiq “Zəfər simfoniyası”, Kamran Nəzirinin “Mənim sevimli yaddaşım” hekayəsi və s. yazılmağa başladı.

Sabir Rüstəmxanlı “Qarabağa dönüş” adlı vətən müharibəsinin ilk poemasını yazaraq ədəbiyyat tarixinə düşdü. Onun yaradıcılığının əsas xətti vətənpərvərlik, əsas qayəsi vətənin bütövlüyü, müstəqilliyi oldu. 15 hissədən ibarət bu lirik poemada 44 günlük əzəmətli tarixdən, igidlərimizin, xalqımızın müstəqillik, vətən torpaqlarının bütövlüyü uğrunda apardığı mübarizəsi öz əksini tapıb. S. Rüstəmxanlı poemanın 1-ci hissəsində əsasən 1990-cı illər ərzində başımıza gələn faciəvi hadisələrdən yazaraq xatırladır. Poemanın 3-cü hissəsində o, oxucuları Qarabağın ədəbi mədəni mühiti ilə tanış edir, yurd dərdi ilə həyatdan nigaran gedən Məmməd Aslanın, Ağa Laçınlının, Hüseyn Kürdoğlunun poetik obrazını təsvir edir. Komandirin “Vur” əmri ilə qüdrətli ordunun qanının son damlasına qədər döyüşərək öz yurdunu azad edəcəyinə inamı, əminliyi ifadə olunmuşdu. Şair dahi Mustafa Kamal Atatürkün Çanaqqala savaşında “Mən sizə bu savaşda ölməyi əmr edirəm” sözünü üstün tutaraq Azərbaycan əsgərlərinə bu sözləri ünvanlamışdır. 30 il əvvəl körpə ikən Xocalıdan çıxan 30 yaşa dolaraq qisas eşqi ilə gəldiyini bədii poetik dildə qeyd etmişdir:

*Düşmən gözünün açıb görür bir körpə ruhu,
30 yaşa dolaraq gəlibdir Xocalıdan. [6]*

Şair yaradıcılığında azərbaycançılıq ideyasını, türkçülük məfkurəsini üstün tutaraq poemanın 5-ci hissəsində türk sərkərdələrinin adını çəkir və türkün heç vaxt torpaq itkisi ilə bərişməyəcəğini xatırladır.

6-cı hissədə isə erməni həyasızlığından bəhs olunur, onların özlərinə aid olmayan bir yurdda necə rahat gəzmələrindən utanc duymadıkları sanki sorğulanır. Vaxtı ilə Cıdır düzündə yallı gedən bu mənəflər geri qayıdacaqlarından əminliklə danışırlar. Şair Şuşa tarixinə nəzər salaraq Pənah xanın dövründə bu ərazidə heç erməninin izi-tozu olmadığını, onların tarixlərinə uydurmalar edərək torpaqlarımıza sahib olmaq istədiklərini deyir.

Şair poemanın 8-ci hissəsində təsvir etdiyi Azərbaycan əsgərinin Şuşa qayalarını sanki hörümçək toru kimi qalxmasını, hər bir daşa kəpənək misali qonmasını qəlblərindəki vətən eşqi və Xocalı qisası ilə əlaqələndirir.

Nəticə və elmi yenilik. Bəşər tarixinin istənilən vərəqin açılıb vərəqləsək görürük ki, insanlıq tarixinin qara səhifəsi olan bu müharibələr bir çox ədəbi əsərlərin mövzusu olmuşdur və bundan sonra hər zaman olmağa da davam edəcəkdir. Hər nə səbəbə olursa olsun, hansı keçərli səbəbi olmasına baxmayaraq, istər sonu məğlubiyyətlə bitsin, istərsə də qələbə ilə müharibələr bitdikdən sonra geriye tək bir ortağ nöqtəsi qalır. Bu ortağ nöqtə isə bitməsinə rəğmən geridə buraxdığı izlərdir. Bu izlər bəzən ölümlə, bəzən yaralanmalarla, bəzən ayrılıqlarla xatırlanır. Ədəbiyyat isə bir güzgü misali kimi bütün bu gerçəkləri bədii boyalarla, poetik şəkildə təsvir edir və etməyə xidmət edəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əhmədov S. Axirət sevdası. Bakı: Ozan, 2003, s. 45, 64
2. Əlişanoğlu T. Sabir Əhmədlinin Qarabağ trilogiyası. "Tənqid.net" jurnalı, Bakı, 2008. №5. s 36-45
3. "Ədəbiyyatda Qarabağ" mövzusunda respublika elmi konfransının materialları. Bakı, Azərbaycan, 24 aprel, 2021
4. Gün N. Xocalı simfoniyası. Bakü: Vektor, 2006
5. Həsənzadə N. Seçilmiş əsərləri. / 7 cildə, II cild, Bakı: Prometey, 2010, s. 164
6. Rüstəmxanlı S. Qarabağa dönüş (poema), // "Ədəbiyyat qəzeti". 2020-ci il 24 dekabr
7. Yusif V. Sabir Əhmədli - yaşayan sənətkar. // "Kaspi" qəzeti, 2014, 11 fevral
8. Zəlimxan Y. Seçilmiş əsərləri. / 2 cildə, I cild, Bakı: Doğu-Batı, 2006, s. 257

“AZƏRBAYCAN DİLİNİN QARABAĞ VƏ ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR DİALEKTOLOJİ ATLASI”NIN DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Aynur Saydova

AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, elmi işçi

Abstract

Linguistic Characteristics of “Karabagh And Eastern Zangazur Dialectological Atlas of Azerbaijani Language”

The article provides information about the newly published "Dialectological Atlas of Karabakh and Eastern Zangezur", some of its language features are investigated. In the phonetics section of the Atlas, vowels and consonants in the Karabakh and Eastern Zangezur dialects have a major place, as well as epenthesis, elision, assimilation, metathesis, vowel harmony, etc. phonetic phenomena and laws, case, possession, personal suffixes, degree, negation, category of mood, etc. in the grammar section. morphological characteristics of parts of speech and word combinations, control relations, forms of appeal, active forms of interrogative sentences, members of the same gender, etc. the peculiarities of the syntactic features in the dialect, and the homonymy and synonymy of the words in the lexical section, the rich and unique linguistic features of our people were revealed. In general, the atlas is a treasure for our people in terms of its dialectological materials, historical, ethnographic, political, and external appearance.

Key words: *Karabakh, Eastern Zangezur, language, dialect, atlas*

Giriş. Dilçilik sahəsində coğrafi üsulun tətbiqi XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindən başlanılmışdır. Azərbaycanda isə XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq ilk dəfə akademik Məmmədağa Şirəliyevin rəhbərliyi ilə dialektlərin öyrənilməsində dilçilik coğrafiyası üsulu tətbiq olunmuş və nəticədə “Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası” hazırlanmışdır. Bu atlasda qeyd olunur ki, “milli dillərin dialektoloji atlaslarının tərtibi və eləcə də türk dillərinin ümumi dilçilik - dialektoloji atlasının yaradılması türkologiya elminin qarşısında duran ən aktual problemlərdən biridir” [1, s. 3]. Bu atlas dünyada ümumtürk dilçilik elmi sahəsində ilk dialektoloji atlasdır. Azərbaycan dili dialektlərinin dilçilik coğrafiyası üsulu ilə öyrənilməsi nəticəsində Azərbaycan dilçiliyində böyük bir məktəb formalaşmışdır. Bu təcrübəyə əsaslanaraq AMEA Nəsimi adına Dilçilik

İnstitutunun Azərbaycan dialektologiyası şöbəsinin əməkdaşları tərəfindən 2014-2015-ci illərdə “Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası” hazırlanmışdır.

Daha sonra bu zəmində Azərbaycan dilinin Qarabağ şivələrinin öyrənilməsinə başlanılmışdır. 2015-2022-ci illərdə hazırlanmış atlasın müəllif və tərtibçiləri bunlardır: atlasın ön sözünün müəllifi və “Fonetika” bölməsinin tərtibçisi dosent Kifayət İmamquliyeva, morfolojiya hissəsində “İsim” bölməsinin tərtibçisi professor Məhərrəm Məmmədli, “Sifət”, “Say”, “Əvəzlik”, “Zərf” bölməsinin tərtibçisi dosent Kübra Quliyeva, “Feil” və “Köməkçi nitq hissələri” bölməsinin tərtibçisi dosent Qüdsiyyə Qəmbərova, “Sintaksis” bölməsinin tərtibçisi böyük elmi işçi Səkinə Şərifova, “Leksika” bölməsinin tərtibçisi dosent Güntəkin Binnətova.

Atlasda verilən bütün materiallar dörd dildə: Azərbaycan, türk, rus və ingilis dillərində hazırlanmışdır. Türk dilinə tərcümə dosent Kübra Quliyeva, rus və ingilis dilinə tərcümə dosent Gülşən Axundovaya aiddir. Xəritələrin texniki tərtibatçısı Elvin Əmrahovdur.

Əsas hissə. Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur qrupu şivələrindən bəhs edən atlasın quruluşu belədir: ön söz, material toplanmış yaşayış məntəqələrinin siyahısı və xəritələrdəki kodu, proqramda və xəritələrdə istifadə olunmuş şərti işarələr, atlasın proqramı, dialektoloji xəritələr (278 xəritə), yaşayış məntəqələri üzrə informatorların siyahısı, atlas qrupu üzvlərinin işgüzar fəaliyyəti və informatorların şəkilləri, mündəricat. Atlas kompakt disk də əlavə edilmişdir. Bu diskdə 2 qovluq vardır: elektron atlas və ekspedisiya zamanı regionun müxtəlif dialekt daşıyıcılarından – informatorlardan toplanmış səs yazıları.

Atlasın “Xalqın tarixi onun ana dilindədir” başlıqlı “Ön söz” hissəsində Azərbaycanın tarixi, dili, coğrafiyası, prezidentin dil siyasətinə dair sənədləri, bu atlasın tərtibi qaydaları və s. haqqında məlumat verilir.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun dil materialları Azərbaycan Respublikasının, demək olar ki, bütün rayon və şəhərlərində məskunlaşmış məcburi köçkünlərdən çox böyük zəhmət, əziyyət və gərgin iş prosesi bahasına toplanmışdır. Atlasda material toplanmış minə yaxın yaşayış məntəqəsindən izoqlos verən 692-si kodlaşdırılmışdır. Bu məntəqələrin sayı rayonlar üzrə belədir: Kəlbəcər rayonu üzrə 74, Laçın rayonu üzrə 76, Qubadlı rayonu üzrə 61, Zəngilan rayonu üzrə 55, Tərtər rayonu üzrə 63, Ağdam rayonu üzrə 69, Xocalı rayonu üzrə 15, Xankəndi şəhər zonası üzrə 2, Şuşa rayonu üzrə 39, Xocavənd rayonu üzrə 13, Cəbrayıl rayonu üzrə 63, Bərdə rayonu üzrə 67, Ağcabədi rayonu üzrə 40, Füzuli rayonu

üzrə 56. “Yaşayış məntəqələrinin adı “Azərbaycan Respublikasının inzibati ərazi bölgüsü” adlı məlumat toplusundan 2013-cü il aprelin 1-nə olan vəziyyətə görə hazırlanmışdır” [2, s. 30].

Toplanan materiallar dilin bütün səviyyələrində tədqiq edilmiş və 278 xəritədən ibarət atlas ərsəyə gəlmişdir: “Fonetika” bölməsi 69 xəritədə, “Qrammatika” bölməsi 141 xəritədə (morfologiya 122, sintaksis 19), “Leksika” bölməsi 68 xəritədə əhatə olunmuşdur. Qeyd edək ki, “Şuşa ili”nə həsr olunan bu atlas elə tərtib olunmuşdur ki, yan görünüşündə üçrəngli bayrağımızın mavi, qırmızı, yaşıl rəngləri diqqəti cəlb edir. Eyni zamanda, bu rənglər atlasda olan xəritələrin dil yaruslarını da ayırır və beləliklə, xəritə istifadəçisinin istədiyi mövzunu daha tez tapması üçün tədqiqat işini asanlaşdırır. Belə ki, “Fonetika” bölməsi mavi, “Qrammatika” bölməsi qırmızı, “Leksika” bölməsi yaşıl rəngli hissədə əks olunmuşdur.

Xəritələrdəki izoqloslar ən az 2, ən çox 15 olmaqla rəngli dairəciklər formasında müxtəlif rəng və çalarları ilə əks olunmuşdur. Dil faktlarından ədəbi dilə uyğun gələn formalar əksərən qara rəngli, dialekt fərqləri göy, yaşıl, sarı, qırmızı, narıncı, bənövşəyi və s. rəngli dairəciklərlə işarələnmişdir. Bir işarə ilə verilə bilməyən səsləri ifadə etmək üçün 16 fərqli şərti işarədən istifadə olunmuşdur və 31-ci səhifədə bu işarələr və izahları verilmişdir. Atlasda dil faktları ilə bağlı əlavə qeydlər xəritələrin aşağı tərəfində şərhlər bölümündə verilmişdir.

Atlasın əsas özəlliklərindən biri də eyni şivə qrupunda olan paralelliklərin dəqiq göstərilmə xüsusiyyətidir. Məsələn, 60-cı xəritədə “oxlov” sözünün oxlov/axlov, oxlof/axlof/oflax, oxlo:u, oxlav, afloğ/oxlaf, oxloy/axloy, oxlaı/oxlay/oxlav, oxlo:, oxlaw/oxlay və ya 61-ci xəritədə “kösöv” sözünün kösöv/çösöv, kosov/çosov, kösöy/çösöy, kösav/kosav/çösav/kasav/çasav, çösö:ü, kösəv/çösəv, kösey/çösey, kösö variantlarının hər biri müxtəlif yaşayış məntəqələrində qeydə alınmışdır. Bu faktların çoxluğu və variantlılığının zənginliyi dialektoloqlardan həm böyük dəqiqlik, həm operativlik, həm də riyazi bacarıqlar tələb edir.

Fonetikaya aid xəritələrdə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur şivələrində sait və samitlərin işlənmə xüsusiyyətləri əsas yer tutmaqla yanaşı, səsartımı, səsdüşümü, assimilyasiya, metateza, ahəng qanunu və s. fonetik hadisə və qanunları əks olunmuşdur. Məsələn, tarixən Azərbaycan dilində olan, lakin sonradan Azərbaycan dilinin ədəbi dilindən çıxan ɲ səsi Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektində də öz mövcudluğunu saxlamışdır. “Türk dillərinin qədim yazılı abidələrində və Azərbaycan ədəbi dil nümunələrində bu samit söz ortası və söz

sonu mövqelərdə həm söz köklərində, həm də şəkilçilərdə işlənmişdir” [4, s. 92]. Atlasın 22-ci xəritəsində sağır n(η) səsinin bu şivələrdə işlənmə variantları ilə ətraflı tanış olmaq olar: *maņa, saņa, yuñul/yoñul* və s. Metateza hadisəsinin baş verməsi ilə bağlı olan 66-cı xəritədən məlum olur ki, *ıyrənmək – ırgəmmək, torpaq – toprax/tofrax, lənət – nəhlət, İbrahim – İrbahım/İrvahım/İrbaham/İrba:m, novruz – narvız* və s. kimi metateza hadisəsi olan sözlər Zəngilan, Cəbrayıl, Ağcabədi rayonlarında daha çox, Füzuli və Bərdə rayonlarında paralel, digər rayonlarda isə azlıq təşkil edir. Müasir dövr üçün aktual sayılan informativ yük (64-cü xəritə), sintaktik qovuşmalar (69-cu xəritə) və s. mövzular atlasda öz yerini almışdır.

Grammatika bölməsində hal, mənsubiyyət, şəxs-xəbərlilik, dərəcə, inkarlıq, şəkil kateqoriyaları və s. nitq hissələrinin morfoloji xüsusiyyətləri və söz birləşmələri, idarə əlaqəsi, müraciət formaları, sual cümlələrinin işlək formaları, həmçinin üzlər və s. sintaktik xüsusiyyətlərin dialektdəki özəllikləri əks olunmuşdur. Hal kateqoriyasında oğuz dilləri üçün səciyyəvi olan bitişdirici y samitinin olmasını 70-ci xəritədə saitlə bitən isimlərin yiyəlik halda işlənməsi başlığı altında müşahidə edirik: *arabıyın, keçiyin, sürüyün* və s. Bu faktın çox az – yalnız Zəngilan rayonunda qeydə alındığı məlum olur. Tarixi fakt olaraq qiymətli sayılan bir sözə bir neçə mənsubiyyət şəkilçisinin artırılmasını da bu dialektə müşahidə edə bilərik. Məsələn, üçqat mənsubiyyət şəkilçisinin olması 92-ci xəritədə yalnız Ağdam rayonunun Abdal kəndində qeydə alınmışdır: *başıyısı, qoluyusu/qolıyısı, gözüyüsü/göziyisi* və s. Bu xəritə timsalında görə bilərik ki, fərqli şivə xüsusiyyəti olan yalnız bir yaşayış məntəqəsinin qeyd olunduğu xəritə də vardır. Bu da həmin faktın ciddi tarixi əhəmiyyətli olmasından irəli gəlir. Sintaksis bölməsində də təyini söz birləşmələrində ikiqat mənsubiyyət şəkilçisinin işlənməsi 192-ci xəritədə öz əksini tapmışdır: *o yilisi, həmin günüsü/haman günüsü, adna axşamısı* və s. 203-cü xəritədə “başına dönüm, qadan alım” müraciət formalarının işlənmə variantları verilmişdir və bu xəritəyə nəzər yetirdikdə *başā dönüm, qadā alım* variantlarının bu dialektlərdə daha çox işlənməsi görülür. 144-cü xəritədən məlum olur ki, bu şivələrdə feilin əmr şəkli II şəxs təkdə şəkilçisiz variantla yanaşı, -gınan, -dana/dayna/dənə şəkilçili və fərqli formalı işlənməsi də müşahidə olunur: gəl, gəlginən, bağışdeyan, gəli, ö'yrə və s. 109-cu xəritədə verilmiş sifətin çoxaltma dərəcəsidəki sözlər dialektlərin özünəməxsus maraqlı dil faktlarındandır: gömbələmgöy, dümbələndüz, səpbalansağlam və s.

“Azərbaycan Qarabağ və Şərqi Zəngəzur Dialektoloji atlası”nda leksikaya aid xəritələrdə dilimizin lüğət tərkibinin zənginliyini və onun tarixi inkişafını daha

aydın görmək olar. Heç təsadüfi deyil ki, atlasda ən çox izoqlos da məhz leksika bölməsində qeydə alınmışdır: 15 izoqlos 243-cü xəritədə tayfa, nəsil, soykök mənasında işlənən sinonim variantlarında: *tayfa, törəmə, kötux', tirə, uruğ, uruğ-turuğ, coyğa/co:ğa, basalex, uşax, dəngə, damar-dəyər, bəzəlli, oymax, törəx', törə*. 2015-ci ildə nəşr olunan “Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası”ndan fərqli olaraq, bu atlasda leksika bölməsi omonim və sinonim variantları fonunda işlənmişdir. Naxçıvan dialektoloji atlasında isə leksika hissəsi yalnız sinonimlər fonunda işlənmişdir. Məsələn, “ot biçən alət mənasında işlənən sözlər – dəryaz, kərənti, mərəndi, malağan” [3, s. 238] və ya “tava mənasında işlənən sözlər – ağlovca, tiyənkə, sapılca, tava, qulplu/qulpluca” [3, s. 273] formasında.

Bu atlasda 211-ci xəritədə *aba* sözünün *ata, ana, baba, nənə, böyük bacı, böyük qardaş, ağsaqqal* sinonim variantları verilmişdir və buradan *aba* sözünün böyük semantikasi da bir daha aşkarlanmış olur. 231-ci xəritədə *kiriş* sözünün *yabanı bitki, yağ qabı, cəhrəni işlətmək üçün göndən, qoyun bağıracağından, mumlanmış ipək sapdan hazırlanmış möhkəm ip, yeni doğmuş heyvanın ilk südü, hanada ip, palaz növü* omonim variantlarını, 248-ci xəritədə “xəsis” mənasında işlənən *xəsis, göy, simic, zəllə, qırçı, qıyımsız, qıymaz, qırnis/qırnes, nırğız/nırqız, əlibərk, daqqal, nıfis, malın yeməz* sinonim variantları, 259-cu xəritədə “kürəkən” mənasında işlənən *kürəkən, yeznə, göy, gə:v/giyəv/gəyəv* sinonim variantları, “çalğısız toy” mənasında 275-ci xəritədə *aşixsız, saya, peyğəmbəri, qoldantutma, qaradimməz, qarabaği, qarabi, başdıbaşına, demiyə/dəmiyə, dimməz/dimməzcə* sinonim variantlarının verilməyi xalqımızın dilində söz yaradıcılığının da geniş inkişafının göstəricisidir. Ümumilikdə atlas həm daxilində olan materiallara görə, əsasən, dialektoloji olmaqla yanaşı, onomastika və s. ümumi dilçilik, eyni zamanda tarixi, etnoqrafik, siyasi cəhətdən, həm də xarici görünüş etibarilə xalqımız üçün bir xəzinədir.

Onu da qeyd etmək ki, atlasın regiona aid tarixi və etnoqrafik məzmunlu, həmçinin yerli fauna və flora nümunələri, milli etnoqrafik səciyyəviliyi əks etdirən şəkillərlə bəzədilməsi, ermənilərin özlərinin olduğunu iddia etdikləri yemək növləri və başqa şəkillərin burada verilməsi onların deyil, məhz Azərbaycan xalqına məxsus olduğunu vurğulayaraq dünya ictimaiyyətinə çatdırır və gələcəkdə də başqa saxtakarlıqlarının qarşısını almaq üçün düşünülmüş qalxan rolunu oynayır. Digər tərəfdən, qeyd etdiyimiz kimi atlas hazırlanarkən informatorlarla müsahibə prosesi qeydə alınmış və disk formasında səslər yaddaşa həkk olunmuşdur. Bu səslərin tədqiqata cəlb olunması maraqlı dil faktlarının

öyrənilməsi ilə yanaşı, onlardan gələn tarixi həqiqətləri də ortaya qoyur. Belə ki, məlum olduğu kimi, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun əksər əhalisi atlasın hazırlandığı dövrdə köçkün şəraitində ölkənin müxtəlif rayon və şəhərlərinə səpələnmiş vəziyyətdə olmuşlar. O dəhşətli mənzərələrin şahidi olmuş insanların danışığından müharibə, erməni vəhşilikləri, yaşadıkları əziyyətli, əzablı günlər bir daha səslə olaraq öz əksini tapmış olur. Bu səslər erməni vandalizmini bir daha sübut edir.

Nəticə və elmi yenilik. “Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlası” elektron atlas olmaqla yanaşı, həm də əsasını köçkünlər təşkil edən ərazinin informatorlarından dialektoloji material toplanması və say etibarilə daha çox yaşayış məntəqəsinin kodlaşdırılması baxımından dünya miqyasında bir ilkdir. Xəritələrdəki nümunələrin variantlılığın çoxluğu sayəsində dilimizin zənginliyi və onun tarixi dövr ərzində inkişafının müxtəlif zamanlarından qalan izləri aydın görünür. Azərbaycan xalqının maddi-mənəvi irsi olan dialektlərinin, o cümlədən Qarabağ və Şərqi Zəngəzur şivələrinin araşdırılması bu ərazinin əsl sahibinin kimliyini isbat etmiş olur. Ümumilikdə, atlas həm daxilində olan dialektoloji materiallara görə, həm də tarixi, etnoqrafik, siyasi cəhətdən xalqımız üçün dəyərli bir mirasdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası. Bakı: Elm, 1990, 284 s.
2. Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlası. Bakı: Elm və təhsil, 2022, 358 s.
3. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası, Bakı: Elm və təhsil, 2015, 308 s.
4. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 347 s.

QARABAĞ BÖLGƏSİNİN MƏHƏLLƏ ADLARI MİKROTOPONİMİK LEKSİKANIN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

Ayşən İsmayilli

AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, doktorant

Abstract

Neighborhood Names of the Karabagh Region as Part of the Microtoponymic Lexicon

In toponymy, microtoponyms are small place names (small mountain, valley, hill, rock, plain, plain, hole, ruin, cemetery, desert, gobo, steep, descent, ascent, road, slope, mane, gorge, pass, hearth, pir, sanctuary, river, lake, spring, ditch, arch, castle, bridge, ridge, path, garden, field, cliff, cave, ruin, riverbank, bend, bridge, ravine, hunting ground, breast, pasture, etc.). Neighborhood names are important as microtoponymic units, creating a rich lexical system in the onomastic space of Azerbaijan. Many neighborhood names have been registered in the Karabakh region. As a result of the research, it became clear that socio-economic and socio-political processes and historical events played a major role in the formation of neighborhood names. Collecting these microtoponyms and involving them in linguistic research is the history, ethnic composition, forgotten traditions, old beliefs, outlook, art, profession, occupation, advertising culture, etc. of our people. provides opportunities for obtaining extensive information about For the first time, the microtoponyms of the Karabakh region have been systematically studied in toponymy. In the article, the microtoponyms of Soganverdili neighborhood, Magsudlu neighborhood, Rzagulubey neighborhood, Malibeyli neighborhood, Gurdar neighborhood, and Shatyrli neighborhood were analyzed in detail.

Key words: *Karabakh, onomastic place, toponym, microtoponym, neighborhood name*

Giriş. Məhəllə şəhərlərdə iri binaların olduğu yollar və meydanlar arasında olan yerdir. R.Yüzbaşov sözü belə izah edir: “Məhlə, məhəllə” - ərəbcə yer deməkdir. Ən çox nomenklatur termin kimi işlənir. Nadir hallarda coğrafi adların tərkibində rast gəlir: Tatarməhlə kəndi (Salyan rayonunda)” [11, s. 90]. Məhəllə adları tarixin danışan canlı dili olub mikrotoponim yaradıcılığında mühüm rol oynayır. Bu onimlər qədim zamanlardan müsir dövrə qədər ərazidə

məskunlaşan xalqlar, tayfalar, nəsilərlə bağlı qiymətli faktlar verir. Ona görə də məhəllə adları leksik-semantik quruluşu etibarilə fərqlidir. Məhəllə adları antroponimlərdən, etnonimlərdən, zoonimlərdən, sənət, peşə, məşğuliyyət və s. bildirən leksik vahidlərdən, patronimlərdən, apelyativlərdən əmələ gələ bilər.

Əsas hissə. Qarabağ bölgəsinin məhəllə adlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Antroponimlərdən əmələ gələn məhəllə adları: Antroponimlərdən əmələ gələn mikrotoponimlər dedikdə şəxs adlarından yaranan onimlər nəzərdə tutulur. Onların yaranmasının səbəbləri müxtəlifdir. Tünzalə Baxşiyevanın fikrincə, "Hamıya məlumdur ki, cəmiyyətdə baş verən ictimai, siyasi, iqtisadi hadisələr antroponimlərə öz təsirini göstərmişdir. Şəxs adlarında tarixi inkişaf prosesi zamanı müxtəlif dəyişikliklər baş verir. Antroponimlər yalnız dilin daxili inkişaf qanunları ilə deyil, həm də bir sıra ekstralinqvistik faktorlarla (ictimai, hüquqi, tarixi, dini və s. hadisələr) əlaqədar olaraq spesifik funksiya kəsb edir" [5, s. 102].

Qarabağ bölgəsinin mikrotoponimiyasının çox qismini bu el-oba adları təşkil edir, mikrotoponim yaratmada geniş işlənir. Belə yer-yurd adlarına qeyd edə bilərik: Mamayı məhəlləsi (Şuşa rayonu); Ağanın məhəlləsi, Fazilin məhləsi (Xocalı rayonu); Abbasquluxan məhləsi, Rzaqulubəy məhləsi, Qoçabəy məhləsi, Zərgər Əbulqasım məhləsi, Özbək oğlu Əlirza məhləsi (Bərdə rayonu) və s.

2. Etnonimlərdən əmələ gələn məhəllə adları: Qarabağ bölgəsi ərazisində məskunlaşan əhali etnik tərkibi etibarilə fərqli olub qədim zamanlardan etibarən müxtəlifdilli xalqların məskunlaşdığı ərazidir. Ona görə də ərazidə etnonimlərdən əmələ gələn məhəllə adları kifayət qədər qeydə alınmışdır. Bu tayfalar, nəsilər, xalqlar tarixən bir çox ərazilərdə məskunlaşmışlar.

Tünzalə Baxşiyeva etnonimlərdən əmələ gələn yer adları ilə bağlı olaraq qeyd edir: "Türk mənşəli etnotoponimlərin tədqiqi türk dilli xalqların etnogenezində, dillərinin formalaşmasında iştirak etmiş tayfaları, etnosları müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyətlidir. Ayrı-ayrı tayfalar, etnoslar, qəbilə birləşmələri xalqların yaranmasında çox böyük rol oynamışdır" [5, s. 106]. Mikrotoponimiyada etnonimlərdən əmələ gələn mikrotoponimlər mənbə və məxəzlərin köməyi ilə daha dərinəndən araşdırıla bilər. Bu mikrotoponimlərə aid etmək olar: Malıbəyli məhəlləsi (Ağdam rayonu); Keştazlı məhəlləsi, Təbrizli məhəlləsi (Şuşa rayonu) və s.

3. Zoonimlərdən əmələ gələn məhəllə adları: Mikrotoponimiyada xalqımızın əski inancları, dünyagörüşü ilə əlaqədar olaraq zoonim mənşəli

onimlərdən istifadə oluna bilər. Qarabağ bölgəsində bu el-oba adlarına çox az rast gəlinir: Qurdlar məhəlləsi (Şuşa rayonu) və s.

4. Sənət, peşə, məşğuliyyət və s. bildirən leksik vahidlərdən əmələ gələn məhəllə adları: Qarabağ bölgəsində sənət, peşə, məşğuliyyət bildirən leksik vahidlərdən əmələ gələn mikrotoponimlər hər hansı tayfanın, nəslin, tirənin, xalqın, etnik qrupun sənəti, peşəsi, məşğuliyyəti haqqında ətraflı məlumat verir. Məsələn: Dəmirçilər məhəlləsi (Şuşa rayonu); Saqqızlı məhəlləsi, Dəlləkli məhəlləsi, Dullar məhəlləsi (Füzuli rayonu); Alaçadırlı məhəlləsi, Qaradəmirçi məhəlləsi, Şatırlı məhəlləsi, Arabaçılar məhəlləsi, Dilənçilər məhəlləsi, Soğanverdiklər məhəlləsi (Bərdə rayonu) və s.

5. Patronimlərdən əmələ gələn məhəllə adları: Patronimlərdən əmələ gələn məhəllə adlarına nəsil, tirə adlarını bildirən və daha çox aidlik, mənsubluq ifadə edən onimlər aid edilir. Bu isə o deməkdir ki, belə el-oba adları daha çox əhalinin kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ilə bağlı olaraq yaranır. Nadir Məmmədov hesab edir ki, “Aydındır ki, nəsil və tirələrin müəyyən bir tayfanın xırda qollarından ibarətdir. Lakin çətinlik ondadır ki, bu nəsil və tirələrin hansı tayfaya mənsub olmasını müəyyən etmək mümkün deyildir. Azərbaycan oronimiyasında patronimik oronimlər etnonimik oronimlərə nisbətən çoxluq təşkil edir” [10, s. 249]. Məsələn: Nurular məhəlləsi, Sarıhüseynli məhəlləsi, Sarı hacılı məhəlləsi, Zülfülər məhəlləsi, Dördlər məhəlləsi (Ağdam rayonu); Urudlar məhəlləsi, Ayaqyalınlar məhəlləsi, Dördlər Qurdu məhəlləsi, Köçərli məhəlləsi, Mərdinli məhəlləsi, Qazançılı məhəlləsi, Mehrili, Əylisli məhəlləsi, Culfalar məhəlləsi, Hacı Yusumluq məhəlləsi, Cuhudlar məhəlləsi, Seyidli məhəlləsi, Saatlı məhəlləsi, Xocamircanlı məhəlləsi, Ağadədəli məhəlləsi, Hacılı məhəlləsi, Xoca Mərdanlı məhəlləsi (Şuşa rayonu); Mirzəmuradlı məhəlləsi, Nəcəfli məhəlləsi (Füzuli rayonu); Çələblər məhəlləsi, Tiller məhəlləsi, Niftçi məhəlləsi (Bərdə rayonu) və s.

6. Apelyativlərdən əmələ gələn məhəllə adları: Apelyativlərdən əmələ gələn məhəllə adları ümumi isimlərdən və sifətlərdən yaranır. Bu mikrotoponimlərə Hamam məhəlləsi, Orduqayalı məhəlləsi, Böyük qışlaq məhəlləsi, Balagışlaq məhəlləsi, Çuxur məhəlləsi, Məscid məhəlləsi (Ağdam rayonu); Çuxur məhəllə, Xanlıq ara (Mir) məhəlləsi, Çölqala məhəlləsi, Çiləbörd dərə məhəlləsi, Aşağı məhəllə, Quyuşluq məhəlləsi, Təzə məhəllə, Hamamarası məhəlləsi, Yuxarı məhəllə (Şuşa rayonu); Çala məhəllə (Füzuli rayonu); Lənberan məhəlləsi, Kətəlpərx məhəlləsi, Əyricə məhəlləsi (Bərdə rayonu) və s. aiddir.

Soğanverdiklər məhəlləsi. Bərdə rayonu ərazisindədir. Məhlə eyniadlı kənd adı ilə bağlı olaraq yaranmışdır. Oykönim “Bərdə rayonunun Kətəlpərx inzibati

ərazi vahidində kənddir. Qarabağ düzündədir. 1917-ci ildə kənd Sübhanverdilər kimi qeydə alınmışdır. Yaşayış məntəqəsi sübhanverdilər nəslinin adını daşıyır” [4, s. 193].

Maqsudlu məhəlləsi. Toponimikada işlənən şəxs adlarından əmələ gələn mikrotoponimlərdən olan Maqsudlu dilimizin lüğət tərkibində özünəməxsus yer tutur. Ağdam rayonunda qeydə alınan mikrotoponim Maqsudlu kəndi inzibati ərazi vahidində yerləşir. Məhəllə eyniadlı oykonimlə bağlı olaraq yaranmışdır. Maqsudlu kəndlə birlikdə 1993-cü ildə ermənilər tərəfindən işğal olunmuş, 2020-ci il 20 dekabr tarixindən işğaldan azad edilmişdir.

Məhəllə Xaçın çayın sahilində, Qarabağ düzündə yerləşir. “1593-cü ilə bağlı bir Osmanlı qaynağında Otuziki elinin iyirmiyeddi oymağının adı sadalanır və həmin oymaqların yaşadıkları yurd yerləri göstərilir. Adı çəkilən oymaqlardan Maqsudlu (Xaçın sancağı, Çelaberd aranı), Maqsudlu — Bəzirganlı (Ərk adlı yerdə), Maqsudlu — Həmidli (Qaraağac qəzasıdır)” [6, s. 98]. Məhəllə ilə eyniadlı Xaçmaz rayonunda (Maqsudlukənd), Laçında (Maqsudlu dağı) oronimi və hidronimi qeydə alınmışdır. Türkiyədə Maqsudlu kənd adına rast gəlinir.

Fidan Qurbanovanın fikrinə əsasən, “Maksud Maqsud kişi adı arzulanan, axtarılan (tapılan) övlad anlamını ifadə edir. Azərbaycanlı ailələrdə çoxdan övlad həsrətində olan valideynlər, yaxınlar uşağın dünyaya gəlməsi ilə arzularının, niyyətlərinin yerinə yetdiyini ifadə edərək ona Maqsud adını qoymuşlar” [9, s. 442]. Fidan Qurbanovanın mülahizəsi mikrotoponimin antroponim əsaslı olduğunu bir daha təsdiq edir. —lı topoformatı müxtəlif quruluşa malik olan, tayfa, nəsil, tirə başçılarının adlarına artırılmaqla “aidlik, mənsubluq” bildirir. Aparılan tədqiqatdan aydın şəkildə görünür ki, istər Azərbaycanda, istərsə də qardaş Türkiyədə Maqsudlu toponimik vahidi ortaq yer adı kimi işlənmişdir. Respublikamızda makrotoponim və mikrotoponim, Türkiyədə isə makrotoponim kimi qeydə alınmışdır. Bizim fikrimizcə, Maqsudlu mikrotoponimi “Maqsudlu nəslinə, tayfasına, qoluna, ailəsinə məxsus olan məhəllə” anlamını ifadə edir.

Rzaqulubəy məhləsi. Bərdə rayonunda olan mikrotoponimdir. Antroponimdən əmələ gələn onimdir. Ərəb mənşəli sözdür. Razi olmaq, məmnun olmaq mənasındadır. Qulu arxaik mənşəli sözdür. Mürəkkəb adların tərkibində işlənir. Rzaqulu Rzaya kömək edən, bəy türk mənşəli sözdür. Bəy zadəgan təbəqəsinə mənsub olan, irəlidə gedən, zəngin və s. mənalarda işlənir. Bizcə, mikrotoponimi “Rzaqulubəyin adı ilə bağlı olan məhlə” kimi izah etmək olar.

Malibəyli məhəlləsi. Şuşa rayonu ərazisindədir. Malibəyli məhləsi eyniadlı oykonim əsasında yaranmışdır: “Şuşa rayonunun eyniadlı inzibati ərazi vahidində

kənddir. Qarqar çayının sahilində, dağətəyi ərazidədir. Yaşayış məntəqəsi XIX əsrdə sahibkar Malibəyə məxsus ailələrin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Oykonim Malibəy (ş.a) və -li (mənsubiyyət bildirən şəkilçi) komponentlərindən düzəlib, “Malibəyə məxsus kənd” mənasındadır” [4, s. 93].

Arifə İsmayılova yazır: “Patronimik oykonimlərdən biri də Malibəylidir (Şuşa rayonu). Oykonim Malibəyə mənsub rəiyyətin oturaqlaşması nəticəsində yaranmışdır. Sorgular nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, kəndin əhalisi maldarlıqla məşğul idilər və ona görə tərəkəmə adlanmışlar. Sonra kənd yarandıqda Malibəyli adlanmışdır” [8, s. 46].

Elşad Abışov etnonimlərdən yaranan toponimlər arasında Malibəylinin adını çəkir: “Malibəyli coğrafi adının Laçın rayonu ilə yanaşı Qəbələ (Malibəyli), Oğuz (Malibəyli), Şuşa (Malibəy) rayonları ərazisində, Şimali Qafqazda (Mali, Malıyeli), habelə Qazaxıstanda (Malibəy etnonimi) rats gəlirik” [1, s. 86]. Yer adının istər makrotoponim, istərsə də mikrotoponim kimi geniş yayılma arrealının olması bir daha sübut edir ki, tayfa adıdır. Bizcə, mikrotoponimi “Malibəyli tayfasının adı ilə bağlı olan məhəllə” kimi mənalandırmaq olar.

Qurdlar məhəlləsi. Şuşa rayonu ərazisində qeydə alınan məhəllə adlarından biridir. Qurdlar yer adı zoonim mənşəli mikrotoponimlərdəndir. Qədim dövrdə qeydə alınan yazılı və şifahi ədəbiyyat nümunələrindən, tarixi mənbə və məxəzlərdən aydın olur ki, türklər bir çox heyvan və quşları özlərinə onqon seçmişdir. Məsələn: ilan, keçi, qoyun və s. Qurd da onlardandır. Fikirdən aydın olur ki, yer adının yayılma arealı genişdir. Qurd sözü müxtəlif şəkillərdə izah olunur.

Elşad Abışov Laçın rayonu ərazisində zootoponimlərdən bəhs edərkən Kürdhacı toponimini Qurdgəzi şəklində olduğunu qeyd edir: “Ətraf kəndlərin yaşlı sakinləri və yerli əhali indi də məntəqə adını Qurdqaji Qurdgəzi kimi tələffüz edirlər.

Qurdgəzi toponimi qurd (qurd, canavar), gəz (dağ, aşırım, gədik) sözlərindən və -i mənsubiyyət şəkilçisindən ibarət olub “Qurd aşırımı, Qurd dağ” mənasındadır” [1, s. 32].

Tünzalə Baxşıyeva yazır: “Qafqazda qurd sözü ilə bağlı olaraq Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında Qurd qala, Şərur-Dərələyəz qəzasında Qurd qulaq oykonimləri qeydə alınmışdır. Həmin ərazidə Qurdlubulaq çay adına təsadüf olunur” [5, s. 133].

Qurdlar yer adına respublikamızın müxtəlif ərazilərində rast gəlinir. Qurdlar “Bərdə rayonunun Kətəlpərax inzibati ərazi vahidində kənddir. Qarabağ

düzündədir. Keçmiş adı Qurd Bərdə olmuşdur. Kənd Bərdə şəhərinə yaxın olduğuna görə Qurd Bərdə (Bərdə yaxınlığında Qurd kəndi) adlandırılmışdır. XIX əsrin əvvəllərində 4 ailədən ibarət kiçik kənd olmuşdur. Yaşayış məntəqəsi kəngərlilərin qurdlar tirəsinin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Azərbaycan ərazisində XIX əsrin əvvəllərində Qarabağda Dördlər Qurdu, Qurt-Qaradağlı, Qurt-Bərdə adlı yaşayış məntəqələri olmuşdur. Cənubi Azərbaycanda Qurdlu və Qurtlar adlı kəndlər mövcuddur” [4, s. 74-75]. Qurd komponentli yer adlarına respublikamızda Qurd keçidi (Abşeron rayonu), Qurddağ (Şəki rayonu), Qurdqobu (Ağsu rayonu), Qurdtəpə (Ordubad rayonu), Qurdaşan dağı (Qazax rayonu), Qurdbulan dağı (Abşeron rayonu), Qurdlugüney dağı (Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisi), Qurdbərə dağı (Abşeron rayonu), Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisində Qurdqalaq (Yelizvetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında kənd, Qurdluca (Rəvan əyalətinin Abnik nahiyəsində) kənd, Qurdtəpə (İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında) dağ, Qurdçulu (İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında) dağ adlarına; Türkiyə Qurdbağı (Hatay), Qurdbəylər (Kırşəhər), Qurddərə (Balıqəsir, Əlazığ, Kocaeli, Kütahya, Təkirdağ), Qurddoğmuş (İstanbul), Qurdkənd (İstanbul, Kastamonu, Sakarya, Sinop, Zonguldak), Qurdlar (Balıqəsir, Bolu, Çanaqqala, Dənizli, Manisa, Maraş, Zonguldak), Qurdlu (Sinop), Qurdtəpə (Ədirnə, Kayseri) və s. kəndlərə rast gəlinir. Fikrimizcə, məhəllə adını “qurdlar tayfasının adı ilə bağlı olan yer adı” kimi mənalandırmaq olar.

Şatırlı məhəlləsi. Bərdə rayonu ərazisində rast gəlinən məhəllələrdəndir. Şatır sözü “Çörəkbişirən, çörək yapan, çörəkçi. Bəndalı ustanı burada, xəmirxanada bir şatır olaraq tanınmışdı. Mir Cəlal. Üzü pörtmüş şatır oxlovçunun verdiyi xəmiri əlindəki rəfətinin üstündə yayıb təndirə yapırdı. P.Makulu” [2, s. 195]. Bu sözlə yanaşı şatırlıq şatır işi, yəni çörəkçilik peşəsi mənasında işlənir. Şatır sözü dialekt və şivələrimizdə də eyni mənada işlənir: (Bakı, İrəvan) – çörək yapan. – Şatırı dur çağır bira (Bakı)” [3, s. 458].

Fikrət Xəliloğlu yazır: “Orta əsrlərdə hökmdarların sifariş və məktublarını çatdıran şəxsə də şatır demişlər, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində İranda şatır sözünün əvəzinə çapar leksik vahidi işlədilmişdir” [7, s. 70].

Şatır komponentli yer adları respublikamız ərazisində kifayət qədərdir: Şatırlı kəndi (Bərdə və Cəlilabad rayonları); Şatırlı dağı (Cəlilabad rayonu), Şatırlıçay çayı (Cəlilabad rayonu), Şatıroba kəndi (Masallı rayonu), Şatırovka kəndi (Salyan rayonu); Türkiyədə Şatırlar (Manisa, Muş), Şatırlı (Antalya), Şatıroba (Tokat), Şatırobası (Malatya), Şatıroğlu (Qars) kənd adları qeydə alınmışdır.

Bərdə rayonu ərazisində olan Şatırlı yer adı “Yerli əhalinin məlumatına görə, kəndi vaxtilə el arasında Şatır ləqəbi ilə tanınan şəxs və onun övladları salmışlar. Şatır sözü “çörəkbişirən, çörəkçi” kimi izah edilir. Rəvayətə görə isə, həmin şəxsin dizinin kündəsi (oynaq sümüyü) olmadığından ona bu ləqəb verilmişdir. Şatırın qəbri hazırda Şatır ocağı adı ilə tanınır və yerli dindar müsəlman əhalisinin sitayiş yerlərindəndir” [4, s. 209]. Cəlilabad rayonunda olan Şatırlı kəndi Ləkin inzibati ərazi vahidindədir. Yaşayış məntəqəsinin yaranma tarixi qədimdir. Tədqiqatçıların fikrincə, kəndi türkdilli şatır tayfaları salmışlar. Şatır komponentli yer adlarının yayılma arealının geniş olması bir daha sübut edir ki, tayfa adıdır və sənət, peşə, məşğuliyyət bildirir.

Nəticə və elmi yenilik. Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, məhəllə adları şəhərsalma mədəniyyətinin ilkin başlanğıcı olub xalqımızın milli mədəniyyətinin daşıyıcısıdır. Qarabağ bölgəsinin məhəllə adları mikrotoponimik leksikanın tərkib hissəsi kimi mikrotoponimlər sisteminin əmələ gəlməsində mühüm rol oynayaraq keçmişimizlə bu günümüz arasında əlaqə yaradan onimlərdir. Qarabağ bölgəsində rast gəlinən məhəllə adlarının (Soğanverdilər məhləsi, Maqsudlu məhəlləsi, Rzaqulubəy məhləsi, Malıbəyli məhəlləsi, Qurdlar məhəlləsi, Şatırlı məhəlləsi və s.) linqvistik aspektdən təhlil olunması xalqımızın keçmiş, dünəni, bu günü, dili, tarixi, unudulmuş adət-ənənəsi, onların yayılma arealları, coğrafiyası, etnik mənşəyi, sənət, peşə, məşğuliyyəti, əkinçilik və maldarlıq vərdişləri ilə bağlı bir çox faktların aşkar edilməsinə də yardımçı olur. Ona görə də onların tədqiq olunması dilçiliyimizin inkişafında mühüm rol oynayır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abışov E. Laçın rayonu onomastik vahidlərinin linqvistik təhlili: / filologiya elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dis. / – Bakı, 2006. – 134 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 712 s.
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 568 s.
4. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. İki cildə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 304 s.
5. Baxşıyeva T. “Qafqaz təqvimi”ndə qeydə alınmış türk mənşəli toponimlərin tarixi-linqvistik təhlili: / filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dis. / – Bakı, 2011. – 236 s.
6. Çingizoglu Ə., Baxşəliyev F. Qarabağın el və obaları. Bakı: Şuşa nəşriyyatı, 2007, 224 s.

7. Xalıqov F. Folklor onomastikası. İki cilddə. II cild. Bakı: Elm, 2000, 132 s.
8. İsmayılova A. Dağlıq Qarabağ toponimlərinin tədqiqi: / coğrafiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün dis. / – Bakı, 1995, – 150 s.
9. Qurbanova F. Azərbaycan şəxs adları. İzahlı lüğət. Bakı, 2019, 1328 s.
10. Məmmədov N. Toponimika. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, 408 s.
11. Yüzbaşov R. Azərbaycan coğrafiya terminləri. Bakı: AzSSR EA, 1966, 155 s.

“QARABAĞ” MÖVZULU ƏDƏBİYYATDA BƏDİİ PORTRETİN YARADILMASI ÜSULLARI

Firuzə Qaloyeva

Bakı Dövlət Universiteti, magistrant

Abstract

Creation of an artistic portrait in literature on the theme of “Karabagh”

This article talks about how the First and Second Karabakh wars are described in literature. After the defeat of strong army in the First Karabakh war despite fighting to the end against the cunning and brutal attack of the enemy and the loss of our lands, it is said that this event affected the entire country as well as fiction. In their works, Our masters of words spoke with great sadness about the Armenians and our martyrs, their families who were drowned in sea of grief. In the second Karabakh war, after our brave army defeated the enemy army and returned a large part of our lands, the sadness in fiction gave way to joy. Under the influence of the great victory, one after the other, “victory gospel” works are written. The “Kamancha” talks about the First Karabakh war and the story “Keshfiyatchılar” about the Second Karabakh war. Both works have left and will left indelible marks in literature in terms of subject and content, because the hadiths in these works are taken from the golden pages of our glorious history.

Keywords: *Karabakh, Azerbaijani soldier, armenian, “Kamancha” play, “Keshfiyatchılar” story*

“Birinci və ikinci Qarabağ müharibələrinin şəhidlərinin qisasını döyüş meydanında aldıq və bununla fəxr edə bilərik. Öz yaxınlarını itirmiş insanlar, hesab edirəm, bununla təsəlli tapa bilərlər. Çünki onların qəhrəmanlığı, onların şücaəti və fədakarlığı torpaqlarımızın azad olunmasına xidmət etdi. Məhz onların qanı bahasına biz torpaqları almışıq, geri qaytarmışıq. Hər birimiz deyirdik, ürəyimizdə deyirdik və sözdə də deyirdik ki, nəyin bahasına olursa olsun, biz torpaqlarımızı geri almalıyıq...”

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev

Giriş. Bu sözləri Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı İlham Əliyev iyulun 14-də Bakı şəhəri Binəqədi rayonunun Xocasən qəsəbəsində şəhid ailələri və müharibə əlillərinə mənzillərin və avtomobillərin təqdim olunması

mərəsimindəki çıxışında deyir. Bəli, biz bu qələbənin çox uzun zamandır ki, həsrətində idik və şükür olsun ki, bu müqəddəs arzumuza nail olduq. Minlərlə şəhid qanı bahasına düşmən tapdığı altında qalan torpaqlarımız geri qaytarıldı.

Əsas hissə. Bu qələbənin qaytarılmasının bir sıra səbəbləri var ki, bunları Vaqif Bayramov “İkinci Qarabağ müharibəsi bizim şanlı tariximizdir” adlı məqaləsində çox gözəl və aydın şərh edir: “Vətən müharibəsində qələbəmizi şərtləndirən əsas amillər sırasında qəhrəman döyüşçülərimizin Vətən sevgisi, Vətən məhəbbəti, onların torpağa, yurda bağlılığı önəmli rol oynadı” [1, s. 12]. Belə ki, bu möhtəşəm qələbənin təsiri nəinki ədəbiyyatdan incəsənətin bir çox sahələrindən – musiqi, memarlıq, teatr, kino və.s. yan keçə bilmədi. Lakin digərlərindən fərqli olaraq bədii ədəbiyyatda daha geniş vüsət aldı. Bunu Rəhim Əliyevin fikri ilə belə izah etmək olar ki, “Ədəbiyyatda obraz sözlərlə, dil vasitəsilə yaradılır”. Odur ki, yaradılan obrazlar elə təsirli və bənzərsiz olurdu ki, bunun yerini heç bir incəsənət nümunəsi ilə əvəz etmək olmazdı. Beləcə, qələbə xəbəri hər bir Azərbaycan vətəndaşına xoşbəxtlik gətirdiyi kimi, bütün şair və yazıçılarımızı isə ilhama gətirdi və onları yeni ruhda bənzərsiz əsərlər yaratmağa sövq etdi. Fikrimi Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, publisist Əlisahib Əroğlun sözləri ilə qüvvətləndirmək istəyirəm: “Erməni daşnak faşizminə qarşı mübarizəmizi söz yox ki, iki yöndə aparmalıyıq. Bir əlimizdə silah, bir əlimizdə kitab tutmalıyıq. Silah bizə varlığımıza və torpaqlarımıza qənim kəsilmiş daşnak faşistlərini öz yuvasında boğmaq üçün lazımdır. Kitab isə həm özümüzü silkələmək, təcavüzkardan qorunmaq və sərvaxtlığımızı itirməmək üçün gərəkdir”. Sitatdan yola çıxaraq deyim ki, şücaətli ordumuz əlində silah mərd - mərdanə düşmən üzərində zəfər çaldığı kimi, söz ustalarımız da bədii ədəbiyyatda eyni qüvvəni ortaya qoyaraq maraqlı əsərlər ərsəyə gətirmişlər. Erməni – azərbaycanlı münaqişəsinin həsr olunduğu əsərlər məzmun və forma müxtəlifliyi ilə çoxluq təşkil etsə də, mən bunların sadəcə bəzilərindən sizə bəhs edəcəyəm. Xüsusilə, XX-XXI əsrlərdə “Qarabağ” mövzusunda yazılan bu əsərlərdən danışacağam. Ona görə ki əsərlərdən biri Birinci Qarabağ müharibəsi, digəri isə İkinci Qarabağ müharibəsindən bəhs edir. Bu əsərlər həmin zamanlarda baş verənləri bütün təfəsilatı ilə əks etdirir. Bu baxımdan ədəbiyyatımızda önəmli mövqeyə malikdir.

Bildiyimiz kimi, bu münaqişənin tarixi qədim və həlli yolları isə bir o qədər mürəkkəbdir. Dövlətimiz hər zaman sülh yolunu seçməyi qarşısına məqsəd qoymasına baxmayaraq “bıçağın sümüyə dayandığı” məqamlarda müharibə etmək məcburiyyətində qalmış və bu yolu seçmək qaçılmaz olmuşdu. Birinci

Qarabağ müharibəsi zamanı, yəni 1980-ci illərin sonlarından 1994-cü ilin mayına kimi Qarabağ bölgəsinin müxtəlif zonalarında erməni daşnakları hiyləgərcəsinə torpaqlarımızı ələ keçirmək üçün qəfil döyüşlərə başladı və Azərbaycan xalqı isə ordu ilə bərabər müdafiəyə qalxdı. Təəssüflər olsun ki, xeyli miqdarda maddi və mənəvi itkilər verməli olduq: itirilmiş torpaqlar, yüzlərlə şəhid, itkin düşən qadınlar, oğullar, işgəncəyə məruz qalaraq öldürülən əsirlər, körpələri gözü qarşısında qətlə yetirilən analar... İllər sonra bu müharibə yenidən alovlandı – 27 sentyabr 2020-ci ildə. Tərəflər eyni, müharibə zonası eyni, ancaq iştirakçılar və zaman fərqli idi. Lakin daha böyük fərq onda idi ki, Birinci Qarabağ müharibəsində itirdiyimiz torpaqların böyük bir qismi İkinci Qarabağ müharibəsində geri qaytarıldı. Belə önəmli, dövlət əhəmiyyətli və aktual mövzu ətrafında bir çox söz sənətkarları öz yaradıcılıqlarında yer vermişlər. Ona görə ki bu problem beynəlxalq səviyyədə müzakirə edilirdi və bu yöndə əsər yazmaq ədəbiyyatçıların vicdan borcu idi, şübhəsiz, gecikdirilməməli idi. Məsələn, son illərdə bu mövzuda qələmə alınan əsərlər içərisində Sabir Əhmədlinin "Axirət sevdası", Ağarəhim Rəhimovun "Ovlaq keçidi", Elçin Mehraliyevin "90-cı illər" və digər romanlar bədii ədəbiyyatda xüsusi yer tutur. Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü Vəli Qaraçaylı Zəfər tariximizin liderinə çox maraqlı bir şeir həsr etmişdir ki, hal-hazırda o şeir orta məktəbdə əksər şagirdlərin hələ də əzbərindədir. O şeirdən – “Dəmir yumruq” - dan bir hissəyə nəzər salaq:

“Aramızda olanlar
Yadlar üçün sirr olub,
Yaranandan həmişə
Dərd – sərimiz bir olub
Birləşmişik yumruq tək,
Bəyan edim bir daha.
Vətənin dar günündə
Sarılmışığı silaha...”

Bu mövzuda yazılan əsərlərdə iştirak edən obrazların həm daxili aləminin, həm də xarici görünüşünün bədii portreti təkrar olunmaz ləhvələrlə təsviri yaddaşlarda unudulmaz izlər qoymuşdur. “Çünki obraz həyatı, dövrün hadisələrini ifadə etməyin, varlığın mənə və məzmununu açmağın, zamanın ictimai ideallarını yaratmağın, insan iradəsinə, hiss və duyğusuna təsir göstərməyin xüsusi təfəkkür formasıdır, müəyyən bir əhvalatı, bir prosesi başqası ilə aşkarlayan metaforik fikirdir, fərdi yaradıcılığın əsas mərhələsidir, onun mahiyyət və spesifikliyini, sosial istiqamət və meylini göstərən bədii ölçü,

meyardır...” [109, s. 306]. Mən sizə bu sadalananlardan fərqli olaraq “Kamança” pyesi və “Kəşfiyyatçılar əsərləri barədə məlumat verəcəyəm.

İstər Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında, istərsə də Azərbaycan dramaturgiyasında erməni - azərbaycanlı münafişsinə həsr olunmuş ilk əsər “Kamança” pyesidir. “Kamança” dramında iştirak edən Qəhrəman yüzbaşı (Azərbaycan əsgəri) və kamançaçı Baxşı (erməni) obrazlarının timsalında əsərin ideyası ötürülür. Qəhrəman yüzbaşı cəsur, mərd və qorxmaz Azərbaycan əsgəridir. Həm əsərdə, həm də əsər əsasında çəkilməmiş filmdə qəhrəman yüzbaşı obrazı belə təsvir edilir. O, uzun qara çəkmə geyinmiş, başına motal papağı qoymuş, yanında tufəngi, belində “qəmən”-si göy otun üzərində uzanmışdı. Dostları ermənilər tərəfindən qətlə yetirildiyi üçün fikirli halda uzun qara bıqlarını çeynəyir, onlardan qisas almağın yollarını axtarırdı. Uca boylu, ağır təbiətli, kişi qeyrətli Qəhrəman yüzbaşı harda erməni görsə, heç düşünmədən qətlə yetirəcəyini desə də, Baxşını gördükdən sonra onu bağışlamalı olur və sözüən əməl etmir. Azərbaycan toylarında kamança çalaraq qazanc əldə edən Baxşının yazıq görkəmi və peşəkar ifası onu fikrindən döndərir. Başında çoban papağı, əlində kamançası olan, bir ayağı axsayan, saç - saqqalı ağarmış, müti və itaətkar baxışlı bu qoca sənət adamı əsgərlərin onu öldürəcəyini düşündüyündən ağlayır, yalvarır və aman istəyirdi. Həm bu iztirab dolu yalvarışları, həm də möhtəşəm “Rast” muğamının ifasını dinləyən Qəhrəman yüzbaşı və yoldaşlarını duyğudan duyğuya girirlər. Həmin cümlələrə baxaq: ” Baxşı kamançanı kökləyir və başlayır Segah-zabil havasını çalmağa. Bir qədər qulaq asandan sonra. Qəhrəman yüzbaşı durduğu yerdə yenə yavaşca oturur və Baxşı çaldıqca yüzbaşı yavaş-yavaş, guya özündən bixəbər, qəmənəni soxur belindəki qınına və huş-guş ilə qulaq asmaqdadır. Adamlar hamısı sükutdadır.

Q ə h r ə m a n y ü z b a ş ı (Qaraşa). Qaraş, sən öləsən biçərə Heydər gəlib durub gözümün qabağında. Ax, vay!... (Yüzbaşı bu sözləri deyəndə Baxşı çox alçaqdan çalır. Adamların çoxu da ah çəkir. Yenə Baxşı şövq ilə çalmaqdadır. Yüzbaşı gözü Baxşıda gahdan bir dillənir), Bax, belə! ... eləcə! ... acəb! ... afərin! ... eləcə! ... eləcə! ...”

Bəli, bu cümlələrdən də aydın olduğu kimi Baxşının kamançada ifasına qulaq asan Qəhrəman yüzbaşı iki duyğu arasında qalır: vəhşicəsinə öldürülmüş həmvətənlərinin qisasını bu zavallıdanmı alsın, yoxsa onu sərbəstmi buraxsın? Sonda əsər hirsini güclə cilovlayan yüzbaşının yazıq erməniyi bağışlaması ilə yekunlaşır. Bununla o, böyüklük və hümanistlik göstərməklə xalqımızın insani keyfiyyətlərə malik olduğunu və müharibə tərəfdarı olmadığını nümayiş etdirir. O

cümlədən buradan belə nəticə də çıxarmaq olar ki, Sənət ən dəhşətli ağrını da ovuda bilərmiş. Musiqi insanın pak duyğularını üzə çıxarır, gözəl günlərə aid, mərdiməzarın olmadığı zamanları insanın gözləri qarşısında canlandırır.

“Kamança” pyesi iki incəsənət sahəsini özündə birləşdirir: söz sənəti və musiqi sənətini. Ramiz Həsənoğlunu “Kamança” pyesi əsasında televiziya filmi çəkməyə sövq edən düşüncə bu olub ki, o ən dəhşətli hadisələrin hökm sürdüyü o zamandan təsirlənmişdi. Quruluşu, aktyor oyunu, musiqisi, aurası, daşdığı kədər yükü ilə ən dərin ağrıları üzə çıxaran, ən dəhşətli yaraların qaysağını qoparan filmə baxdıqca təəccüblənir adam. Digər əsər isə bu il təzəliklə yeddinci sinif ədəbiyyat dərslərində dərc edilmiş Eyvaz Zeynallının “Kəşfiyyatçılar” əsəridir. Əsər İkinci Qarabağ savaşının təsviri ilə başlayır. Qələbənin əldə edilməsində böyük və danılmaz xidmətləri olan mərd, cəsur və vətənpərvər kəşfiyyatçıların hekayədə yaddaqalan obrazları xüsusi bir incəliklə qələmə alınmışdır. Hekayə janrının da tələblərini nəzərə alan müəllif bütün kəşfiyyatçıların bədii obrazını sadəcə bir neçəsi üzərinə ümumiləşdirmiş, hətta bir növ tipikləşdirmişdir. Əsəri iki böyük hissəyə ayıra bilərik. Birinci epizodda kəşfiyyatçıların döyüşə girməzdən əvvəl hansı hazırlıq işləri görməsindən və eyni zamanda onların daxili aləmində baş verən sarsıntı, qorxu və narahatlıqdan danışılır. İkinci epizodda isə bu mənfi duyğuları cəsarətlə dəf edərək düşməne güclü zərbə endirmiş və azad etdikləri torpaqlarımızda üçrəngli bayrağımızı uğurla dalğalandırılmışlar.

Burada iki obraz diqqəti xüsusilə cəlb edir. Biri ucaboy, enlikürəkli, yaşı qırxı keçmiş komandirdi ki, adı Yaşardır. O, Birinci Qarabağ müharibəsində atasını itirmiş və ağılı kəsəndən onun yolunu seçməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Onun kimi kəşfiyyatçı olaraq düşməndən qisasını almaq istəmişdir. Yaşar çox təmkinli, soyuqqanlı və bacarıqlı bir komandir idi. Bu keyfiyyətlərin bir komandirdə olması çox vacibdir. Belə ki, bir epizodda göstərilir ki, komandir vurulur. Lakin o, soyuqqanlılığını itirmir və təcrübəli bir komandir kimi əsgərləri idarə edir. Əgər Yaşar bir azca da olsa, qorxduğunu bürüzə versəydi, kəşfiyyatçıların uğur qazanması çətin olardı. Digər qəhrəmanımız isə boy - buxunda heç də ondan geri qalmayan Arifdir. Arifin də atası Birinci Qarabağ müharibəsində şəhid olmuşdur. Lakin Yaşardan fərqli olaraq o, həkim olmaq istəsə də, sonda hər bə yolunu seçməli olmuşdur. O elə bil kəşfiyyatçı idi ki, ağıllı, dözümlü, mürəkkəb vəziyyətləri doğru qiymətləndirən, gözə görünmədən görməyi bacaran əsl Azərbaycan əsgəri. Kəşfiyyatçılar hər gün on beş kiloqram ağırlığında zirehli gödəkçələr geyinir, içi silah-sursat dolu çanta ilə saatlarla yol gedirdilər. Kəşfiyyat bıçaqlarını kəmərlərinə bağlayır, ehtiyat güllə daraqlarını,

qumbaralarını, rabitə aparatını, gecəgörmə cihazını, minaaxtaranı, digər şeylərini qablaşdırırdılar. Ən az götürdükləri isə ərzaq olardı. Çünki kəşfiyyatçı heç vaxt ac qalmaz, ən çətin anlarda belə yeməyə nəşə tapardı. Bunlardan əlavə ən əsası o idi ki, onlar zirehli gödəkçələrinin altında həmişə üçrəngli bayraq gizlədərdilər ki, zamanı gəldikdə, yəni hər hansı zirvəni ələ keçirdikdə çıxarıb başlarının üstündə yellətsinlər. Elə bir zaman yetişir. Belə ki, gizləncə işğal edilmiş ərazilərimizə daxil olan cəsarətli kəşfiyyatçılar düşmən istehkamlarını darmadağın edərək Cəbrayıl şəhərini azad edirlər.

Hər iki əsərin təhlilinə baxdıqda ortaq cəhətlərlə yanaşı, müxtəliflikləri də nəzərə çarpır. Belə ki, “Kamança” pyesində əsər boyu bir hüzn, kədər duyulur. Obrazların təsvirində sanki qəlblərindəki qəm, ələm simalarına da yansımışdır. Süjet boyu dərin bir qüssə hökm sürür. Eyni zamanda təbiətin təsvirindəki solğun pərdələr də bunu dəstəkləyir. Bunlar birlikdə bir harmoniya, bir vəhdət təşkil edir. Lakin “Kəşfiyyatçılar” hekayəsində isə tam əksi müşahidə olunur. “Kamança” pyesindəki hüzn öz yerini bu əsərdə mübarizlik eşqinə verir. Elə bil personajların hal-vəziyyəti, davranışları, o cümlədən təbiətin canlı təsviri bizə qabaqcadan qələbə müjdəsinin siqnallarını ötürür. “Kəşfiyyatçılar” əsərindəki canlılığı dəstəkləyən məqam kimi onu da deyim ki, burada real müharibə səhnələrinə də geniş yer verilmişdir. Halbuki bu təsvirlərə “Kamança” pyesində rast gəlinmir. Həmçinin Cəlil Məmmədquluzadə məhz “Kamança” əsərində erməni talançılığını, erməni oğurluğunu, xainliyini, türk-müsəlman düşmənliyini açıq-aşkar göstərmişdir. Bunu ziyalılarımızın milli qeyrət və xalqına bağlılığının, vətənpərvərliyinin bir ifadəsi kimi başa düşə bilərik. Onlar gələcək nəsillərə bu əsərlərlə milli əhəmiyyət kəsb edən ideyalar ötürmüş, bu hisslərdən uzaq düşməmələrinə səbəb olmuşlar.

Nəticə. Bir sözlə, “Kamança” – da şəhid olmuş igidlərimizin övladları “Kəşfiyyatçılar” – da düşməne qan uddurmuş və işğal altında olan torpaqlarımız geri qaytarılmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bayramov V. İkinci Qarabağ müharibəsi bizim şanlı tariximizdir // “Xalq qəzeti”. Bakı, 2021, s. 12
2. Əliyev S, Həsənov B, Mustafayeva A, Məmmədova S. Ədəbiyyat dərslisi 7-ci sinif. Bakı, 2022, 208 s.
3. Hacıyev A. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, 2010, 109.s
4. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri. Kamança. Bakı: Öndər, 2004, 430 s.
5. Əliyev R. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: Mütərcim, 2008, 256 s.

M.P.VAQİFİN BƏDİİ İRSİ MÜASİR ELMI-NƏZƏRİ FİKİRDƏ

Gülbəniz Babayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Abstract

M.P.Vagif's artistic heritage in modern scientific-theoretical thought

In the article is studied the book "Vagif, who was Molla Panah" of academician Isa Habibbeyli published from the series "Scientific passport of the artist" (23rd) in 2021. The life, environment and the diversity of innovative creativity of Molla Panah Vagif, founder of early realism in Azerbaijani literature of 18 th century, powerful statesman, wise politician and vizier of Karabakh Khanate is highly appreciated by scientist. In the article is dealt with the high merits of this research work, written by Academician Isa Habibbeyli with high professionalism, by referring to historical materials, archival documents, and monumental sources such as the Karabakh chronicles. The main parameters, theoretical-aesthetic principles of the monograph are determined, the exceptional role of Vagif poetry in the realization of the transition from classical poetry to folk poetry style is followed in a consistent and systematic way on the basis of certain examples. Academician clearly defines Molla Panah Vagif's place and position in Azerbaijani literature, determines the exceptional role of the poet in the modernization of poetry and in the refinement of poetic language on the basis of certain historical facts.

In the article the monograph "Molla Panah Vagif" is valued as an interesting research work that widely studies the socio-political, literary and cultural life of our people, stands at the top of Azerbaijani Vagif studies and opens a new page in our literary criticism.

Keywords: *Academician Isa Habibbeyli, Molla Panah Vagif, Karabakh Khanate, Shusha literary environment, early realism, humanity, classic poem, folk poetry style.*

Giriş. Azərbaycan ədəbiyyatına realizm, xəlqilik, humanizm, gözəllik, ədalət, bəşəri sevgi idealları, milli-mənəvi dəyərlər, xalqımızın zəngin və çoxəsrlik folklorundan süzülən bulaq suyu kimi dupduru, təmiz şeir dili gətirən Molla Pənah Vaqif XVIII əsr poeziyasının yeni mərhələsini yaradan novator şair, ağıllı dövlət

xadimi kimi ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni fikir tariximizdə müstəsna rol oynamışdır. Qarabağ ədəbi-mədəni mühitində yetişən, formalaşan və böyük təkamül yolu keçən Vaqif dövrünün müdrik, savadlı, hazırcavab bir şəxsiyyəti, Qarabağ xanlığının vəziri və incə ruhlu bir şair kimi tanınmış, əsərləri bugünədək sevilərək oxunmuş və böyük şöhrət qazanmışdır. Şairin müxtəlif janrdə yazdığı qoşma, müxəmməs, qəzəl, müstəzad və s. şeirləri özünün təsir gücü, ürəkləri rıqqətə gətirən sirli-sehrli cazibədarlığı ilə həmişə könülləri ovsunlamış, zaman keçdikcə daha dərinəndən duyulmuş, sevilmiş və yaddaşlara həkk olunmuşdur. Bütün bu qeyri-adi gözəlliyi Vaqif yaradıcılığını həmişə diqqət mərkəzində saxlamış, onun əbədiliyinə təminat yaratmış və tədqiqat obyektinə çevirmişdir. Bu mənada akademik İsa Həbibbəylinin 2021-ci ildə “Sənətkarın elmi pasportu” seriyasından (23-cü kitab) çap etdirdiyi “Molla Pənah olan Vaqif” kitabı şairin Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni həyatındakı rolunun geniş panoramını verən dəyərli və sanballı bir tədqiqat əsəri kimi diqqəti cəlb edir. Kitabın məsul redaktoru filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aygün Bağırılıdır.

Əsas hissə. Akademik İsa Həbibbəylinin zəngin və çoxşaxəli yaradıcılığında Azərbaycan ədəbiyyatının ayrı-ayrı mərhələlərini, klassik Azərbaycan şair və yazıçıları-Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətayi, Məhəmməd Füzuli, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar, Səməd Vurğun, Məmməd Araz və başqa qüdrətli söz sahiblərindən başlamış, çağdaş ədəbiyyatımızda öz sözünü demiş, tanınmış şair və yazıçılar- Sabir Rüstəmxanlı, Rüstəm Behrudi, Yunus Oğuz, Rəşad Məcid, İbrahim Yusifoğlu və digər sənət adamlarının yaradıcılığı haqqında dəyərli monoqrafiya və məqalələri oxucular tərəfindən maraqla qarşılanmışdır. Bütün bunlarla yanaşı, akademik İsa Həbibbəylinin yenicə işıq üzü görün “Molla Pənah olan Vaqif” monoqrafiyasını müəllifi yaradıcılığında tamamilə yeni bir səhifə kimi dəyərləndirmək olar. Bu yeniliyi hər şeydən öncə, alimin ilk dəfə olaraq Molla Pənah Vaqifi Azərbaycan ədəbiyyatında erkən realizm ədəbi cərəyanının yaradıcısı, banisi kimi təqdim etməsində, şairin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı geniş oxucu auditoriyasına məlum olmayan yeni faktoloji hadisə və məqamların dərin qatlarına enərək analitik təhlillər verməsində, Vaqif lirikasının bütün çalarlarını, spesifik xüsusiyyətlərini açmasında, obyektiv düşüncə və mühakimələrində tam təfərrüatı ilə görmək mümkündür.

Molla Pənah Vaqifin həyat və yaradıcılığı bütün dövrlərdə tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində Firidun bəy Köçərli Molla

Pənahın “öz zamanında bir çox ülum və fünuna vaqif olduğu üçün özünə Vaqif təxəllüsü seçdiyini” [1, s. 126] yazmışdır. Salman Mümtaz isə onun “xəbərdar” və “vaqf edən” [5, s. 43] mənalılarına istinad edərək Vaqif təxəllüsü ilə şeirlər yazdığını bildirmişdir.

Şübhəsiz ki, şairin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının diqqət mərkəzində olan zəngin yaradıcılığı akademik İsa Həbibbəylinin tədqiqat orbitindən kənar qala bilməzdi. Monoqrafiyanın girişində “Hər oxuyan Molla Pənah olmaz” müdrik xalq deyimini epiqraf seçən akademik İsa Həbibbəyli bütövlükdə tədqiqat boyunca bu fikrin məna siqlətinin özünü doğrultduğunu təsdiqləməyə müvəffəq olmuşdur. Alim tədqiqatda Molla Pənah Vaqifin həyat və yaradıcılığı, şəxsiyyəti, diplomatik fəaliyyəti haqqında müfəssəl məlumat verərək, XVIII əsrdə Azərbaycanın xanlıqlar dövrünü əks etdirən mürəkkəb bir mərhələsinin dolğun mənzərəsini yaradır, Qarabağ xanlığının taleyi, qonşu dövlətlərin əbədi və əzəli torpaqlarımıza qarşı işğalçılıq siyasəti, bu mürəkkəb və çətin situasiyada diplomat Vaqifin rolu, hadisələrə ayıq münasibəti konkret faktlara istinad edilərək aşkarlanır. Üç yüz illik bir mərhələ keçən Qarabağ xanlığının tarixi taleyi 8 Noyabr Zəfər gününədək ardıcıl və sistemli şəkildə izlənilir. Çox böyük keşməkeşlərdən adlayaraq son yüzillikdə dəfələrlə erməni təcavüzünə məruz qalan Qarabağımızın çətin sınaqlardan keçməsi, vaxtilə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü və qayğıkeşliyi sayəsində Molla Pənah Vaqifin, Xurşidbanu Natəvanın, Üzeyir bəy Hacıbəylinin Şuşada ucaldılmış heykəllərinin düşmən gülləsinin qurbanına çevrilməsi, nəhayət, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, cənab İlham Əliyevin ağıllı, müdrik siyasəti, uzaqgörənliyi, müzəffər və yenilməz ordumuzun qəhrəmanlığı və misilsiz şücaəti ilə yenidən doğma, əsrarəngiz yurdumuza qayıdışın təmin olunması yüksək vətənpərvərliklə və müfəssəl şəkildə tədqiqatda işıqlandırılmışdır.

Monoqrafiyada akademik İsa Həbibbəyli təbii olaraq, Molla Pənah Vaqifin poetik dünyasına ekskurs edir, şairin canlı xalq dilindən qidalanan, aydın, rəvan, həzin, musiqili və ahəngdar bir dillə izhar etdiyi şeirlərin sehrinə düşür. Şairi Azərbaycan ədəbiyyatında novator bir sənətkar kimi dəyərləndirərək yazır: “Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatında Məhəmməd Füzuli ilə Mirzə Fətəli Axundzadə arasında fərqli bir sənət zirvəsidir” [2, s. 4]. Müəllif göstərir ki, Vaqifin Azərbaycan ədəbiyyatına gəlişi ilə “əruz vəznində yaranan çoxəsrlik klassik romantik lirika ənənələrindən yeni tipli realist şeirə keçid hadisəsi baş vermişdir” [2, s. 4]. Doğrudan da, Vaqifin zəngin və çoxçalarlı

poeziyası xalqın həyat və məişətindən, aşıq şeiri tərzindən süzülüb gələn, folklorla söykənən milli və bəşəri bir sənətkarlıq nümunəsidir.

Akademik İsa Həbibbəyli bir çox tədqiqatlarında olduğu kimi bu monoqrafiyada da sələf-xələf prinsipinə sadıq qalmış, özündən əvvəl Molla Pənah Vaqif irsinə müraciət edən görkəmli alimlərin - Firidun bəy Köçərli, Salman Mümtaz, Həmid Araslı, Əziz Şərif, Mir Cəlal Paşayev, Əziz Mirəhmədov, Məmməd Cəfər Cəfərov, Kamran Məmmədov, Araz Dadaşzadə, Yaşar Qarayev və başqa tədqiqatçıların şair haqqında fikirlərinə istinad edir, onların irəli sürdüyü mülahizələrə yaradıcı münasibət bəsləyir və özünün şəxsi qənaətlərini faktlar əsasında şərh edir. Tədqiqatçı şairin ortodoksal Azərbaycan ədəbiyyatından özünəqədərki mərhələyə kimi davam edən zəngin bir dövrdən yaradıcılıqla bəhrələndiyini nəzərə çarpdıraraq yazır: "Doğrudur, klassik Azərbaycan şeirində də realist notlar var idi. Molla Pənah Vaqifə qədər Nizami Gəncəvinin, Əfzələddin Xaqaninin, hətta Məhəmməd Füzulinin "seyri-sirişk içrə" nəfəs alan misraları, "var söz" ün ifadəsi olan gerçək düşüncələri də şeirdə görünmüşdü. İmadəddin Nəsiminin üsyankar səsinə, "şeir bazarçısına" etirazlarında romantik yüksəkliklə birlikdə gerçəkçi bir baxış da öz əksini tapmışdır...Lakin bütün bunlar hələ də bəzəkli romantik örpəyin realist xalları qədər az idi və klassik məhəbbət lirikasındakı ictimai motivlər miqyasından uzağa gedə bilmirdi. Molla Pənah Vaqif isə çoxəsrlik Azərbaycan şeirində ilk dəfə olaraq "qəzəli-aşıqanə" dən fərqli olan bədii formada və realist keyfiyyətlərə əsaslanan yeni tipli gerçək məhəbbət şeirləri yaratmışdır" [2, s. 25-26].

Tədqiqatçı Azərbaycan ədəbiyyatında qəzəldən-qoşmaya keçidin, əruz vəzninin heca ilə əvəzlənməsinin məhz Vaqif yaradıcılığı ilə reallaşdığını və onun yaradıcılığında kulminasiya nöqtəsinə çatdığını, bununla da ədəbiyyatımızın sonrakı mərhələsinə güclü təsir göstərdiyini diqqət mərkəzində saxlayır. Azərbaycan ədəbiyyatında dövrləşmə konsepsiyasını müəyyənləşdirən alim "Molla Pənah Vaqif erkən yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı mərhələsinin yaradıcısı, erkən realizm ədəbi cərəyanının banisidir" [2, s. 42] ideyası ilə özünün çoxəsrlik milli ədəbiyyatımızın sərhədlərinin dəqiq müəyyənləşməsindəki novator baxışlarını reallıqla əks etdirir. Eyni zamanda sələfi, professor Yaşar Qarayevlə həmfikir olduğunu təsdiqləyir: "Yazılı və şifahi xalq poeziyası arasındakı ənənəvi səddi dağıtmaq, folklor poeziyasının sərvətini klassik şeirin də sərvətinə çevirmək, milli, dünyəvi, nikbin bir şeirin tam qələbəsini təmin etmək mənasında Vaqifin tarixi-ədəbi xidməti misilsizdir. Vaqif şeiri bu mənada Zakirlə birlikdə Axundzadə realizminin həndəvərini, astanasını təşkil edir...Odur ki, biz Vaqif poeziyasını

realizmə hazırlıq dövrü kimi “predrealizm”, “erkən realizm”, “ilkın realizm” kimi saxlamağı mümkün hesab edirik...” [6, s. 45-46].

Şairin yaradıcılığında özünəməxsus yer tutan “Bax” qəzəli və “Görmədim” müxəmməsində tənqidi realizmin iştiraklarını gören alim bu örnəkləri XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində formalaşan tənqidi realizm cərəyanının ilkin mənbələrindən hesab edir. Akademik çox haqlı olaraq göstərir ki, Azərbaycan ədəbiyyatı Məhəmməd Füzulidən, Mirzə Fətəli Axundzadəyə, Cəlil Məmmədquluzadəyə, Səməd Vurğuna çatması üçün Molla Pənah Vaqif körpüsündən keçməli olmuşdur. Beləliklə də, klassik romantik ədəbiyyatdan realist ədəbiyyata keçidin ilkin nümayəndəsi kimi Vaqif yaradıcılığı müstəsna mövqeyə malikdir. Görkəmli ədəbiyyatşünasların Vaqiflə bağlı araşdırmalarını diqqətlə nəzərdən keçirən alim məntiqi şəkildə “Vaqif realizmini Azərbaycan ədəbiyyatında realizm ədəbi cərəyanının mükəmməl bədii müqəddiməsi” adlandırır, Vaqifi isə “erkən realizm ədəbi cərəyanının banisi” [2, s. 42] məqamında qərarlaşdırır.

Akademik Vaqif poeziyasının ecəzkar sehrinə düşərək səmərəli axtarışlar aparmış, “Qarabağnamələr”i diqqətlə sərf-nəzər etmiş, Mirzə Camal Qarabaği, Mirzə Yusif Qarabaği, Mir Mehdi Xəzani, Mirzə Fətəli Axundzadə, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Məmməd Səid Ordubadi və başqa görkəmli alimlərin, yazıçı və mütəfəkkirlərin əsərlərinə istinadlar etməklə arxiv materialları və qiymətli sənədlər əsasında elmiliyə dayanan realist, lirik və romantik səpkili monumental bir monoqrafiyaya ərsəyə gətirmiş, ədəbiyyat tariximizin açılmamış qatlarını çoxsaylı oxucularımıza tanıtdırmağa və sevdirməyə nail olmuşdur. Monoqrafiyada diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də müəllifin ədəbiyyatımızın Vaqif mərhələsində xalq-aşıq şeirinin klassik lirika ənənələrini üstələyərək arxada qoyması faktını dərin elmi mülahizələr əsasında təhlilə cəlb etməsidir. Tədqiqatçı şairin yaradıcılığında xüsusi önəm daşıyan “Bayram oldu” şeirindən “Görmədim” müxəmməsində keçən yaradıcılıq yolu Molla Pənah Vaqifin və onun banisi olduğu erkən realizm ədəbi cərəyanının təkamül və inkişaf mərhələsini əks etdirir” [2, s. 45] tezi ilə həm şairin keçdiyi böyük inkişaf yolunu, həm də Azərbaycan ədəbiyyatının bu tarixi prosesdəki təkamülünü obyektiv qiymətləndirə bilmişdir. Molla Pənah Vaqifin “Bayram oldu” şeiri Füzulinin məşhur “Şikayətnamə” sindəki dövrdən, zəmanədən, mövcud şəraitdən, hakim dairələrin özbaşınalığından və ictimai formasıyadan giley-güzarının sərt şəkildə olmasa da, yumşaq bir tərzdə izharıdır. Şair XVIII əsr Azərbaycanındakı mövcud

situasiyanı, xalqın həyat və məişətinin, güzəranının acı reallıqlarını bu lakonik nəzm parçasında həqiqətin özü kimi əks etdirir:

Bayram oldu, heç bilmirəm neyləyim,
Bizim evdə dolu çuval da yoxdur.
Dügiylə yağ hamı çoxdan tükənmiş,
Ət heç ələ düşməz, motal da yoxdur [2, s. 113].

Vaqif yaradıcılığının ilkin mərhələsindən şairin poeziyasında taledən və zəmanədən şikayət motivlərinin mövcudluğunu nəzərə çarpdıran akademik İsa Həbibbəyli özünün obyektiv yanaşmasında bu ictimai məzmun və siqlətə malik əsərin şairin yaradıcılığında və ümumən Azərbaycan ədəbiyyatındakı yerini dəqiq müəyyənləşdirir: “Bayram oldu” şeiri Molla Pənah Vaqifin şikayətnaməsidir. Burada ayrılıqda götürülmüş bir adamın, yaxud konkret bir ailənin deyil, bütövlükdə ölkədə mütləq əksəriyyət təşkil edən kasıb təbəqənin real həyat tərzini öz əksini tapdığı üçün “Bayram oldu” şeirini XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının da şikayətnaməsi adlandırmaq olar” [2, s. 87].

Akademik İsa Həbibbəyli Molla Pənah Vaqifin Azərbaycan və eləcə də Şərq ədəbiyyatı kontekstində qərarlaşdığı uca məqamın yerini doğru, dürüst müəyyənləşdirir və göstərir ki, şairin “Vidadi ilə müşairə “şeirini “Azərbaycan ədəbiyyatında erkən realizmin sənət prinsiplərinin bəyannaməsi, manifesti” [2, s. 47]. Müəllif iki fərqli dünyagörüşə malik olan şairin həyata və cəmiyyətə, real və irreal aləmə baxışındakı paradoksallığı göstərməklə erkən realizmin formalaşması dövründə ədəbiyyatda yaranan və stabilləşən nikbinlik ruhunun ön plana keçməsi zərurətinə aydınlıq gətirir və onun nəzəri-estetik prinsiplərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini bütün təfərrüatı ilə açmağa müvəffəq olur. Vaqif yaradıcılığı üçün xarakterik olan nikbin notlar, real dünyanın gözəl və işıqlı tərəflərini görmək, xoş ovqata köklənmək tendensiyası Vidadidə arxa plana keçir, sanki real aləmə fikir, qəm yükü çəkmək üçün gələn şairin dini-fəlsəfi görüşlərinə ortodoksal poeziya üçün səciyyəvi olan bir bədbinlik hissi, tərki-dünyalıq hakim kəsilir :

Ağlamaq möminin əlamətidir,
Nəbinin dininin xoş adətidir.
Əgər bilsən, həqqin kəramətidir,
Ta gedincə, nuri- bəşər ağlarsan! [4, s. 223].

Vaqifin dostu Vidadiyə cavabında onun mövcud aləmə, gerçək yaşantılara ayıq gözlə baxan mütəfəkkir münasibəti parlaq şəkildə özünü göstərir, insanın hər bir dərd-qəm üzərindəki qələbəsi və təntənəsi ideyası təlqin edilir:

Toy- bayramdır bu dünyanın əzabı,

Əqli olan ona gətirər tabı,
Sənin tək oğlana deyil hesabı,
Hər şeydən eyləyib qubar ağlarsan!

Vaqifin Vidadiyə verdiyi cavabda onun dərin fəlsəfi baxışları, insanın böyük gücə və qüdrətə malik olması ideyası “olum”la “ölüm” arasındakı antoqonist münasibətlərin mahiyyətini sərgiləyən idraki bir proses təsiri bağışlayır. Akademik Şeyrın bütün bu bəşəri mahiyyətini yüksək dəyərləndirir, iki qüdrətli Şeyrin dialoqu əsasında qurulan “Vidadi ilə müşairə”ni “Azərbaycan ədəbiyyatının Məhəmməd Füzulidən sonrakı və Mirzə Fətəli Axundzadədən əvvəlki erkən yeni dövrünün Şeyrlə ifadə olunmuş mənzum nizamnaməsi”, “Azərbaycan ədəbiyyatında Molla Vəli Vidadinin sənətə baxışı ilə Molla Pənah Vaqifin həyat və ədəbiyyat fəlsəfəsinin özünüifadəsi”, “erkən yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının və erkən realizm ədəbi cərəyanının manifesti və nəzəriyyəsi” [2, s. 52] kimi xarakterizə edir. Bütün bunlar Şeyr haqqında söylənilən ən yüksək fikirlərin məntiqi yekunu və Azərbaycan Vaqifşünaslığının məcmusudur.

Vaqif yaradıcılığının hər bir mərhələsini və bu zaman daxilində Şeyrin yaradıcılığında baş verən təbəddülatları, enmə və qalxma dövrlərini, onun həyatında və geniş ictimai-siyasi fəaliyyətində baş verən mühüm tarixi hadisələrin ədəbi prosesə təsirini dərin təfəkkür işığında analiz edən müəllif Vaqifin timsalında bütöv bir epoxanın əhəmiyyətli və yadda qalan salnaməsini yaratmışdır. Akademik Şeyrin lirikasından elə nümunələri tədqiqatə cəlb etmişdir ki, bu örnəklər əsasında nəinki Vaqif yaradıcılığının səciyyəvi xüsusiyyətlərini əxz etmək, eləcə də dövrün böyük ədəbiyyatı, onu formalaşdıran mühit və söz sənətkarlarının bu mərhələdəki rolu haqqında geniş təsəvvür əldə etmək mümkündür. Akademik İsa Həbibbəyli Vaqif poeziyasının əsl mahiyyətini, onun estetik prinsiplərini, insanın daxili gözəlliyi ilə xarici gözəlliyi arasındakı harmoniyanın, vəhdətin tam uyurluq yaratmasının önəmliliyi məsələlərinin zəruriliyini diqqət mərkəzində saxlayaraq yazır: “Molla Pənah Vaqifin yalnız gözəlləri vəsf edən sənətkar kimi təqdim olunması onun yaradıcılığının mahiyyətini tam əhatə etmir. Molla Pənah Vaqif xalq həyatının bütün reallıqlarını və incəliklərini milli mahiyyəti və zəngin etnoqrafik çalarları ilə birlikdə dərinləndirən və Şeyrlərində geniş Şəkildə əks etdirən qüdrətli sənətkardır. Molla Pənah Vaqifin gözəllik fəlsəfəsi geniş anlayış olub, həyatın, insanın və milli-mənəvi dəyərlərin bütün reallıqlarını əhatə edir. Eyni zamanda Vaqifin gözəllik düşüncəsi həyatilik və təbiilik prinsiplərinə əsaslanan, gözəlliyi realist Şəkildə təsvir və tərənnüm edən həyat eşqi fəlsəfəsidir” [2, s. 77]. Azərbaycan

ədəbiyyatında realizmin əsasının Vaqifin yeni tipli poeziyası ilə başlaması fikrini irəli sürən akademik sonralar bu yolun Mirzə Fətəli Axundzadənin “Təmsilat”ından, Cəlil Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları”ndan, Mirzə Ələkbər Sabirin “Hophopnamə”sindən, Səməd Vurğunun lirikasından keçərək uğurla davam etdirilməsi konsepsiyasını çox doğru vurğulayır və böyük ideallara doğru irəlilədiyini obyektiv səciyyələndirir: “İlk dəfə olaraq Azərbaycan milli-mənəvi varlığını, “ellər yaraşığı, ölkə gözəli”ni, Kür qırağı obasını, “Qış günü qışlağı Qıraqbasanı” ədəbiyyatın əsas mövzusuna çevirmiş Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığı ədəbiyyatda azərbaycançılıq təfəkkürünün ən mühüm qaynaqlarından, mənbələrindən biridir. Deməli, Azərbaycan ədəbiyyatında azərbaycançılıq ideyası Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığı ilə başlanır. Molla Pənah Vaqif milli ədəbiyyatın tarixində ilk dəfə olaraq azərbaycançılığın möhkəm poetik təməllərini yaratmışdır” [2, s. 93]. Akademik ədəbiyyatımızda azərbaycançılıq ideologiyasının ilk rüşeymlərinin, qığılcımlarının Vaqif yaradıcılığında təzahür etməsi kimi taleyüklü bir məsələni fakta çevirir. XVIII yüzilliyin xalqımızın tarixində, ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamasının olduqca önəmli bir mərhələ olduğunu xüsusi nəzərə çarpdırır. Böyük dövlətçilik ənənələrinə, zəngin mədəniyyətə malik olan Azərbaycan xalqının, onun ayrılmaz bir parçası olan Qarabağ xanlığının milli məfkurəyə əsaslanaraq digər xanlıqlarla birlikdə çağdaş Azərbaycanımızın özülünün təminatçısına çevirməsi ideyası tədqiqatın məzmun və mündəricəsini, tarixi əhəmiyyətini daha da artırır. Bütün bu incə məqamlar Vaqif şəxsiyyətinin üzərinə işıq salır və onun Azərbaycan xalqının tarixi taleyindəki rolunu obyektiv qiymətləndirməyə imkan verir.

“Vətən torpağı kimi Azərbaycan coğrafiyasını geniş şəkildə ədəbiyyata Molla Pənah Vaqif gətirmişdir. Ədəbiyyatda ümumi şəkildə mənalandırılan Vətən məfhumundan coğrafi mənada təsvir olunan konkret Vətən, ölkə anlayışına keçid Molla Pənah Vaqifin xidmətidir” [2, s. 134]. Bu müdrik ifadələrlə akademik İsa Həbibbəyli Vaqifin çoxşaxəli və zəngin yaradıcılığının zirvəsini təşkil edən, əsərlərinin ruhuna, canına, qanına hopmuş el-oba, yurd sevgisinə ictimai xarakter verir, müqəddəs, ülvi hisslərin əsasında qloballaşmış, bütöv Vətən-Azərbaycan obrazı dayanır. Bu ali hisslərin təsvirini və təhlilini verən alimin Vətən sevgisi şairin Azərbaycan məhəbbəti ilə ekvivalentlik yaradaraq sonsuzluğa qədər yüksəlir və əlçatmaz bir uralıqda bərqərar olur. Şair və alim təfəkkürünün işığı bir nöqtədə təmərküzləşərək kəhkəşana çevrilir.

Akademik İsa Həbibbəyli əsərin sərlövhəsindən çıxış edərək Molla Pənahdan Vaqifədək böyük, təlatümlü, eyni zamanda zəngin və keşməkeşli bir

həyat yolu keçən qüdrətli Azərbaycan şairinin ucalma və təkamül prosesini, klassik Şərq ədəbiyyatı ilə modern Avropa ədəbiyyatının mütərəqqi ənənələrinin sintezini yaradan novator bir şair kimi çoxəsrlik ədəbiyyatımızdakı özünəməxsus yerini müəyyənləşdirərək Vaqif şəxsiyyətinin və onun ədəbi irsinin mükəmməl təsnifatını verir: “O, bir neçə sahədə: müəllimlik, mirzəlik, müxtəlif elm sahələrinə yiyələnmək, şairlik və dövlət xadimi olmaq sahələrində Molla Pənah olmağı bacarmışdır... Molla Pənah olan Vaqif-Molla Pənah olduqdan sonra Vaqif olmağın üstünlüyü və ucalığının ifadəsidir...Molla Pənah olan Vaqif-dünəninin, bu günün və gələcəyin Molla Pənah Vaqifidir...Molla Pənah olan Vaqif-ölməz sənəti və idealları ilə mənsub olduğu xalqın tarixində və ədəbiyyatında böyük xidmətlər göstərdiyi kimi, ölkəsinin müasir inkişafına və daha xoşbəxt gələcəyə gedən yollarına əsərləri ilə gur işıq salan qüdrətli sənətkardır” [2, s. 134-136].

Molla Pənah Vaqif lirikasının leytmotivini təşkil edən qoşmalarda real Azərbaycan qızlarının bütün gözəllikləri yüksək şairənəliklə vəsf olunur. Şair obrazlar qalareyasında özünəməxsus yer tutan Qarabağ qızlarının – Pəri, Zeynəb, Fatimə, Yetər və başqa gözəllərin daxili, batini aləmi ilə xarici görünüşünün təsvirini, canlı portretini sözlə rəsm etmiş, bununla da dövrün milli adət-ənənələri, etnoqrafiyası, geyim mədəniyyəti, həyat və məişət tərzini haqqında müfəssəl təəssürat yaratmışdır. Tədqiqatda bu önəmli məsələlərə xüsusi diqqət yetirən müəllif sanki oxucunu xəyalən o əsrarəngiz aləmə, Vaqif dövrünə aparır. Şairin qoşmalarından seçdiyi şah beytlərin, təşbeh, epitet, metafora və digər bədii təsvir və ifadə vasitələrinin geniş epik lövhələrini sərgiləyir: “Molla Pənah Vaqifin çox vaxt ümumiləşmiş şəkildə “gəlin”, yaxud “şamama” adlandırdığı gözəllərdə Azərbaycan qızlarının bütün özünəməxsusluqları, gözəlliyi və dərin mənəviyyəti tam yeni bədii vasitələrlə canlandırılmışdır: maral baxışlı, saçları “iki dəstə tər bənövşə tək”, “yasəmən qoxulu”, “nazik əllərində innabi həna”, “sözləri qənd, ağızları piyala”, “yanağı lalədən ziyadə göyçək”, “həyası üzündə, əqli başında!”. Vaqif bu qənaətdə idi ki, “Lalə zənəxdanlı, qönçə dodaqlı” gözəllərdə “adamlıq ədası” olmazsa, onlar “könül aşınası” deyildilsə, onda şeir rübabı “hayıf ki, yoxdur” nidası ilə narahat həyəcanları ifadə etməlidir. Budur, Molla Pənah Vaqif mərtəbəsinə çatdıran, yaxud Vaqifi Molla Pənah edən yeni ədəbiyyat! Molla Pənah Vaqifin ədəbiyyata təqdim etdiyi bədii obrazın zahiri gözəlliyi kimi mənəvi keyfiyyətləri də Azərbaycan gerçəkliyinin təzahürüdür” [2, s. 82].

Akademik İsa Həbibbəyli Molla Pənah Vaqifin xalqın nəfəsi, ruhu duyulan şeirlərini “həyatın bənərsiz tamaşası” adlandırır. Alimin şairin zəngin söz xəzinəsindən seçib tədqiqat orbitinə daxil etdiyi şeirlərdə gözəl və gözəllik

haqqında düşüncələri mozaik səciyyə daşımır, ülvyyə, mənəvi kamilliyə, ucalığa, xeyrxahlığa, alicənablığa səsləyən bəşəri hiss və duyğuların tərcümanına çevrilir. Tədqiqatçının Vaqifin gözəllərə ünvanladığı söz çələngindən seçdiyi rəngarəng misralarda belə qənaətə gəlinir ki, “Şairin Yanağı laleyi-baharı kimi, Ləbləri yaqutun kənarı kimi, Bir dənə nasüftə mirvari kimi, Zülfü ya bənəfşə, ya səmən kimi” ilhamla vəsf etdiyi Azərbaycan gözəli həm də ağıllı-kamallı, “işarə anlayıb, hal bilən” olmaları ilə klassik romantik lirikadakı “sevgili-canan” lardan fərqlidir” [2, s. 78].

Müəllif göstərir ki, şairin “Azərbaycan gözəllərinə aid etdiyi “yaşılbaş sona” obrazı ədəbiyyatda qadın gözəlliyinin obrazlı təcəssümündə Molla Pənah Vaqifin möhürüdür” [2, s. 78]. Eyni zamanda tədqiqatçı Vaqif qoşmalarında konkret olaraq öz adları ilə vəsf olunan Azərbaycan gözəllərini klassik ədəbiyyatımızın simvollarına çevrilən Leylilərdən, Züleyxalardan fərqləndirir, şairin yaratdığı silsilə qadın obrazlarını xalqımıza məxsus həyat və məişət tərzini bütün çalarları ilə özündə təcəssüm etdirən real, təbii surətlər kimi təqdim edir. Müəllif bu təqdimatının məbədində Molla Pənah Vaqifin böyük sənətkarlıqla, yüksək şeiriyətlə, ilhamla vəsf etdiyi zərif, incə, ağıllı, cazibədar Azərbaycan, Qarabağ gözəllərini klassik poeziyamızda stabilləşən Şərq qızlarına deyil, daha çox xalqımızın əvəzsiz söz abidəsi olan “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanlarının qadın qəhrəmanlarına bənzədir: “Milli qadın obrazları yaratmaq baxımından Molla Pənah Vaqifin tərənnüm etdiyi gözəlləri klassik poeziyadakı qadın surətləri ilə yox, “Kitabi- Dədə Qorqud” eposundakı Burla xatunlarla, Banuçiçəklərlə müqayisə etmək olar. Vaqifin şeirlərində yaşadığı dövrün Burla xatunlarının obrazı yaradılmışdır. Molla Pənah Vaqifin “ellər yaşığı, ölkə gözəli” olan Pərisi sanki Qazan xanın və İç Oğuzun dayağı olan Burla xatunu, “bir üzü gül, rəngi lalə, zülfü tər”, “gözəllikdə tamam xəlqi mat etmiş” Bənəfşəsi isə Bamsı Beyrəyin Banu Çiçəyidir. Bütövlükdə Molla Pənah Vaqifin “ağ əlləri əlvən hənəli” olmaqla bərabər, “el-oba içində həm adlı-sanlı” gözəlləri Dədə Qorqud eposundakı zahiri gözəlliyi mənəvi dəyərlərini tamamlayan qadın qəhrəmanlarının yeni tarixi şəraitdəki davamı təəssüratı yaradır” [2, s. 82-83].

Molla Pənah Vaqif poeziyasının ecazkarlığının, xalq tərəfindən sevilməsinin bir mühüm səbəbi də onun digər yüksək məziyyətləri ilə yanaşı, əsrlərdən süzülüb gələn sadə, anlaşılıq və cazibədar dilə sahib olmasıdır. Şair xalqdan götürdüyünü poetik bir dillə bəzəyərək, süsləyərək daha emosional, füsunkar şəkildə yenidən xalqa qaytarmışdır. Bununla da yaddaşlara köçmüş və əbədiyyət qazanmışdır. Ülviləşən, paklaşan Vaqif dili zaman keçdikcə ədəbi dilimizin əsl təminatçısına

çevrilmiş, tarixləşmiş və Azərbaycan dilinin zənginləşməsində müstəsna rol oynamışdır. Şairin yaradıcılığında xüsusi önəm daşıyan bu məsələ tədqiqatda da öz ifadəsini tapmışdır. Akademik İsa Həbibbəyli şairin Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasındakı rolunu və qərarlaşdığı məqamı göstərərək yazır: “Vaqif- xalq danışq dili əsasında formalaşan milli ədəbi dilin yaradıcısıdır. İzzəddin Həsənoğlu XIII əsrdə ana dilində yazdığı qəzəllərlə ümumi şəkildə Azərbaycan ədəbi dilinin əsasını qoymuşdursa, Molla Pənah Vaqif XVIII əsrdə onu xəlqi-millî koloritlə, canlı xalq danışq dili ilə qaynadıb-qarışdırmışdır” [2, s. 134].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2022-ci ili “Şuşa ili” elan etməsi əsası Pənahəli xan tərəfindən qoyulan Qarabağ xanlığının mərkəzi olan Şuşa şəhərinin Azərbaycanın gözəllik məbədi, mədəniyyət beşiyi, yüzlərlə dahi yetirən müqəddəs bir məkan, alınmaz bir qala olduğunu göstərməklə yanaşı, həm də qüdrətli şair və diplomat kimi bu coğrafi ərazidə böyük fəaliyyət göstərmiş Molla Pənah Vaqif şəxsiyyətinə və onun ölməz ədəbi irsinə verilən yüksək dəyərin bariz nümunəsidir.

Akademik İsa Həbibbəylinin “Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı Şuşa şəhərində dağıdılmış məqbərəsinin yenidən əzəmətlə ucaldılması əbədi olaraq Molla Pənah Vaqif olmağın isbatıdır. Şuşa qalasında ucalan Molla Pənah Vaqif məqbərəsi Qalib Ölkənin və Böyük Sənətin alınmazlıq qalasıdır” [3] kimi dəyərli aforizmləri “Söz”ü Füzuli zirvəsində görməyin akademik meyarıdır.

Nəticə. Vaqif poeziyasının polifonikliyi fonunda bütövlükdə ədəbiyyatımızın XVIII əsr mərhələsinin spesifikasiyasını verən akademik İsa Həbibbəyli “Molla Pənah olan Vaqif” monoqrafiyası ilə təkcə ədəbiyyatşünaslığımızda deyil, həm də nəzəri-estetik və fəlsəfi fikir tariximizdə yeni ədəbi hadisəyə çevrilən monumental və sanballı bir tədqiqat əsəri ilə yeni baxış və düşüncə formalaşdırmışdır. Akademikin zəngin məxəzlər, mötəbər mənbələr və arxiv materialları əsasında ərsəyə gətirdiyi monoqrafiya həm Molla Pənah Vaqifin böyük yaradıcılıq yolu keçərək Vaqiflik zirvəsinə ucalmasını, həm də ədəbiyyatşünaslıq elminə, ədəbiyyat nəzəriyyəsinə dərinlən bələd olan, ictimai-siyasi və ədəbi-nəzəri fikir zənginliyi ilə seçilən alimin Vaqifliyindən xəbər verən monumental bir əsərdir. Azərbaycan oxucularını, ziyalılarımızı və eləcə də geniş oxucu auditoriyasını öz sanballı və dəyərli araşdırmaları ilə sözün əsl mənasında heyretləndirməyi bacaran, bitib-tükənməyən yaradıcılıq şövqü ilə yazıb-yaradan Ustadımız-akademik İsa Həbibbəyliyə Azərbaycan Vaqifşünaslığına verdiyi bu böyük töhfəyə görə minnətdarlığımızı bildirir, gələcək işlərində yeni-yeni yaradıcılıq uğurları və müvəffəqiyyətlər arzulayırıq!

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I cild. Bakı: Avrasiya-Press, 2005, s. 126.
2. İsa Həbibbəyli. Molla Pənah olan Vaqif. Bakı, Elm və təhsil, 2021, 160 s.
3. İsa Həbibbəyli .Böyük Qayıdışın ədəbi və əbədi təntənəsi (Sense.gov. az \ az \ news \ 03.09.2021.
4. Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı: Şərq-Qərb, 2004, s. 223.
5. Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı: Avrasiya-Press, 2006, s. 43.
6. Yaşar Qarayev. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, III cild. Bakı, Elm, 2016

SABİR RÜSTƏMXANLININ “QARABAĞA DÖNÜŞ” POEMASINDA ŞANLI ZƏFƏRİN POETİK İFADƏSİ

Gülmayə Xancıqazova

Bakı Slavyan Universiteti, bakalavriat

Abstract

Description of the 44-day war in fiction

(based on Sabir Rustamkhanli's poem "Return to Karabakh")

On September 27, 2020, with the successful victory of the Azerbaijani Army against the provocations of the Armenian Armed Forces, the “Victory Revival” began in our national literature. After 30 years of longing, Azerbaijani writers and poets took to the pen and signed valuable examples. Our literature, which talks about Armenian brutalities and faith in one day’s return, was replaced by the feeling of joy and pride after our glorious 44-day victory. People’s poet Sabir Rustamkhanli, who wrote the first poem of the Patriotic War, is considered one of the outstanding artists who created great literature of high citizenship in Azerbaijani literature. The poem “Return to Karabakh” is a valuable work of art created by Sabir Rustamkhanli. At the same time, this is an artistic description of atrocities committed against our people by the hated enemy. In the article, the attitude of Sabir Rustamkhanli’s poem is analyzed.

Key word: *44-day war, return to Karabakh, poem, Sabir Rustamkhanli, hated enemy*

Giriş. 2020-ci ilin sentyabrın 27-də Azərbaycan Ordusunun Ermənistan silahlı Qüvvələrinin təxribatlarına qarşı uğurlu qələbəsi ilə milli ədəbiyyatımızda da “Zəfər dirçəlişi” başladı. 30 illik həsrətdən sonra Azərbaycan yazıçı və şairləri qələmə köklənərək dəyərli nümunələrə imza atdılar. Xalq şairi Sabir Rüstəmxanlının “Qarabağa dönüş”, Əlirza Həsərin “Barıt qoxulu çiçək”, xalq şairi Nəriman Həsənzadənin “Zəfər yolu” və s. bu qəbildəndir. “Qarabağa dönüş” poeması 27 sentyabr 2020-ci il tarixində Vətən müharibəsi başlanan gündən Sabir Rüstəmxanlının dövrü mətbuatda, radio və televiziya, sosial şəbəkələrdə müstəqil Azərbaycan dövlətinə və ordumuzun hərbi yürüşlərinə dəstək vermək məqsədilə etdiyi çoxsaylı çıxışların, verdiyi müsahibələrin, çap etdirdiyi şeir və məqalələrin məntiqi yekunudur. Nəhayət, bu poema Sabir Rüstəmxanlının şair-vətəndaş kimi müstəqil Azərbaycan ədəbiyyatı qarşısındakı borcunun bədii

ifadəsidir, növbəti hesabatıdır. Poema Azərbaycanın ədalətli Vətən müharibəsinin ədəbiyyatda təqdimatına həsr olunmuş geniş həcmli bədii əsərlərin yazılmasına başlanmasının ilk uğurlu paroludur. Bu, Sabir Rüstəmxanlının yaradıcılığında əhəmiyyətli ədəbi hadisə olmaqla bərabər, müasir Azərbaycan ədəbiyyatını zənginləşdirən və istiqamətləndirən bədii əsər kimi də qiymətlidir.

“Qarabağa dönüş” poemasını onun yaradıcılığının şah əsərlərindən biri hesab etmək olar. Vətən müharibəsindən sonra Qarabağ mövzusunda yazılmış ilk əsər olan poemada 44 günlük Vətən müharibəmiz və bu müharibədə igid oğullarımızın qəhrəmanlığı, xalqımızın müstəqillik və vətən torpaqlarının bütövlüyü uğrunda apardığı mübarizəsi və birliyi yüksək poetik sənətkarlıqla təsvir edilir. Poemada Vətən müharibəsində qazandığımız Zəfəri türkün bayramı, işğalçının isə yası adlandırılan şair, 30 illik həsrət, Xocalı soyqırımının qisasının alındığını vurğulayır.

Qan yaddaşımıza həsr olunan şeirlərlə minlərlə oxucu qəlbinə yol tapan şair bu poemada da oxucusunu heyrətləndirə bilər. “Qarabağa dönüş” poemasını oxuyan oxucu Vətən müharibəsinin ilk gündən son günədək gedişini və nəticələrini izləyir. Azərbaycan əsgərinin Qarabağda 44 gün ərzində qanı, canı bahasına necə şanlı bir dastan yazdığının şahidi olur. Poemanı həyəcənsiz oxumaq mümkün deyil, lakin oxucunu təsirləndirən və qürurlandıran ən təsirli səhnə Şuşanın – Azərbaycanın mədəniyyət incisinin alınmasında Azərbaycan əsgərinin göstərdiyi misilsiz, dillərə dastan olan qəhrəmanlığıdır. Şuşa qalasının alınması uğrunda gerçək əlbəyaxa döyüş səhnəsi poetik şəkildə ilk dəfə olaraq bu poemada təsvir edilir. “Qarabağa dönüş” poeması Azərbaycan əsgərinin öz qanı, canı ilə yazdığı şanlı Zəfərimizin poetik ifadəsidir. “Qarabağa dönüş” poeması eyni zamanda, şairin milli ruha bağlılığının, yüksək vətəndaşlıq mövqeyinin, vətəndaş-şair nümunəsinin ən yüksək göstəricisidir. Yüksək sənətkarlıq baxımından orijinal bədii sənət nümunəsi olan “Qarabağa dönüş” lirik poemadır və 15 hissədən ibarətdir.

Əsas hissə. Sabir Rüstəmxanlı “Qarabağa dönüş” poemasının 1-ci hissəsində 1990-cı illərdə başımıza gətirilən faciələrdən söz açır. Fəryad dolu 20 Yanvar və Xocalı faciələrini biz oxuculara çatdırır:

İşğal ordusu durdu işğalçının yanında
Boğdu öz şərəfini Xocalının qanında.

Poemanın 2-ci hissəsində artıq qisas vaxtının gəldiyini, əmrə müntəzir olaraq Azərbaycan oğullarının vətən müdafiəsində, mənfur düşmən tərəfindən tapdaq altında qalan ata-baba yurdunun bərpasına hazır olduğunu bəyan edir :

Qalxdı igid oğullar, oğul düşmən çəpəri,
Qalxdı əmrə müntəzir Azərbaycan əsgəri!

30 illik həsrətə son qoymaq vaxtının gəldiyini, gözü yolda qalan, vətən həsrəti ilə döyünən qəlblərə müjdəli xəbəri çatdırmaq üçün gecə-gündüz demədən, qorxu nədir bilmədən vuruşan igid oğulları təsvir edir:

Mən sizə bu savaşa ölməyi əmr edirəm
Ancaq ölüm gəlmədən düşməni öldürməyi.
Başqasının yurduna göz dikəni ağladıb
30 il yas tutanın üzünü güldürməyi!

Poemanın 3-cü hissəsində Sabir Rüstəmxanlı Ali Baş Komandanın “Vur” əmriylə şanlı Azərbaycan əsgərinin son damla qanınadək döyüşərək yurdunu azad edəcəyinə əminliyini ifadə edərkən bu əmrin ilk vətəninin Çanaqqala olduğunu, yüz il sonra Şuşada səsləndiyini vurğulayır:

Erməni dil uzadıb “Qarabağ” deyəndə, vur,
Dəmir quşlar uçuşsun qartallarla yanaşı,
İlanı yuvasında, bayquşu göyündə vur!

Poemanın 4-cü hissəsində erməni mənfurlarının aman vermədən törətdiyi zorakılıqlar ürək ağrısı ilə təsvir edilir:

Qarnı yarılan ana, döşü kəsilən ana,
Cənnətdən süd verərək igid ərlər böyütdü.
O zorlanan qızların bakirə gözəlliyi
Qisasa könül verib min-min əsgər böyütdü...

Poemanın 5-ci hissəsində türk xalqının qəhrəman sərkərdələrinin siması təsvir edilir. Bu da öz mövqeyində qəhrəmanlıq şücaətimizin əsirlərə dayandığını , bəşəri bəlkə də lərzəyə salan igid şəxsiyyətlərin adları çəkilir. Ali baş komandan və igid əsgərlərinin yolu onlarla bərabər tutulur:

Yürü, yürü, Mete xan, burda da sərkədəsən,
Arxanca qanadlanıb Qazanla, Beyrək gəlir.
Gürşad saraylar yıxır qırx igidi başında,
Özgürlük deyə-deyə Xürrəmi Babək gəlir!

Poemanın 6-cı hissəsində Şuşanın misilsiz gözəlliyi təsvir edilir. Qəhrəman igidlərimizin öz canlarından keçərək bu gözəlliyi xalqına qovuşdurma səylərindən bəhs edir. Tam bu məqamda “Qəhrəmanlar can verir, yurdu yaşatmaq üçün” ifadəsi məqsədə uyğundur:

Havası bal, suyu bal, ağzının sözü də bal,
Onu arı əzmiylə qayalarda hörmüşük.

Hər qarış torpaq üçün ölmək necə olmuş,
Ölüm sevinci nədir? Bu qalada görmüşük...

Poemanın 7-ci hissəsində Daşaltı əməliyyatı yada salınır. Bir zamanlar ata-baba yurdundan didərgin düşmüş minlərlə azərbaycanlı xalqının yetişdirdiyi oğulların indi öz yurdunu azad etmək üçün gəldiyini, qorxu, ağrı- acı nədir bilmədən savaştığını çatdırır:

Keçmiş olsun, Daşaltı, yenə gəlir əsgərim,
Bu ağlar dərələrə unutdursun yasını.
Şuşadan gedənlərin övladları gəlib ki,
Burda axan qanların alsınlar qisasını!

Poemanın 8-ci hissəsində bir zamanlar çətinliklər hesabına, azad ölkədə dalğalandırdığımız üç rəngli bayrağımızın indi Şuşada dalğalandığını vurğulayır:

Şuşam uca olsa da, bayraq ondan da uca,
Altında keşik çəkib mən də baxım doyunca.
Sonra düşmən gülləsi sinəmdə yanır, yansın,
Təki Vətən göyündə bayrağım dalğalansın!

Poemanın 9-cu hissəsində müəllif haqlı olaraq soyu dünyaya aydın olmayan mənfur düşməni qaraçı adlandırır, bizə məxsus gözəllikləri tar-mar etməkdə günahlandırır:

Dağı, daşı, torpağı tarixdən bu yana sirr,
Bir qaraçı nəslinə qala bilərmə əsir...
Səsim, sözüm, musiqim bu qayanın üstündə,
Məni kim endirəcək bu qayanın üstündən?

Poemanın 10-cu hissəsində müəllif nəzərimizə 44 günlük müharibənin həmçini söz müharibəsi olduğunu da vurğulayır. Düşmən və ona pərəstiş edən ölkələrin bu yollarda peşəkarcasına susdurulduğunu nəzərimizə çatdırır:

Qovur öz yuvasına quduzlaşan itləri
Ali Baş Komandanın qələbə tvitləri!

Poemanın 12-ci hissəsində Azərbaycan xalqının öz qonaqpərvərliyi ilə daim seçildiyini, ancaq bu sevgidən sui-istifadə edənlərin dərşini alacağını bildirir:

Süfrəmdən pay umanlar bir deyil, iki deyil,
Elə ki, qarnı doyur unudur keçmişini.
Bu dağlar öz suyundan yolçuya da pay verər,
Harama əl uzatsa sındıracaq dişini.

Poemanın 13-cü hissəsində tarix boyu Azərbaycan xalqına qarşı münasibətdə qardaş mövqeyini göstərən, 44 günlük müharibədə dəstəyini əsirgəməyən Türkiyə və Pakistan dövlətindən söz açılır:

Üç bayraq dalğalanır üç qardaşın şəninə.
Silir göz yaşlarımı iki əl, çıxım yasdan.
Bir dua da artacaq duamın üzərinə,
Alqış sənə, Türkiyə, Alqış sənə, Pakistan!

Poemanın 14-cü hissəsində bir zamanlar bizə olunan dostca kömək də təsvir edilir. Bu da xalqımın unudulan bir xalq olmadığına bariz nümunədir:

Bir vaxt Nuru paşa da gəldi qardaş hayına,
Dirək oldu yurdunda min könül sarayına,
Ocağımız küllənib, ümidimiz sönəndə,
Bakı, Şuşa, Zəngəzur qan gölünə dönəndə.

Poemanın 15-ci hissəsində biz oxuculara maraqlı olduğu kimi müəllifin haqlı qayğısı meydana çıxır: bir zamanlar əlimizdən zorla alınan gözəlliklər indi də olduğu kimidirmi?

...Görən, yenə Şuşanın bal dadırmı havası,
Tərtərin nəğməsinə, görən, kim qulaq asır?
El gedəndən Həkəri necə boğur hirsini,
Yazılı daşlarımız kimə verir dərşini?
Bizləri unudumu, görən, Göyçə, Zəngəzur

Nəticə və elmi yenilik. Sabir Rüstəmxanlının qələmə aldığı “Qarabağa dönüş” əsasında yazılan məqalədə təhlil məqamlarına üstünlük verilmişdir. 15 hissədən ibarət olan poemanın hər bir bəndi təhlil edilərək şəxsi görüşlər qeyd olunmuşdur. Erməni zorakılığı bir daha ifşa edilmiş, buna cavab olaraq xalqın igid oğullarının cavab atəşi parlaq boyalarla təsvir edilmişdir. Ən əsası isə bir zamanlar ümid kimi baxılan imkansız nail olmaq, çatmaqda görülür. Bu kimi mövzuya müraciət etmək şəxsi mövqeyimizə əsasən şərəf məsələsi olmalıdır. Öz qanı, canı ilə şanlı zəfərimizi bizə yaşadan əsgərlərimizi əbədləşdirmək hər birimizin vətəndaşlıq vəzifəsidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. <https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/6662-qarabaga-donus>
2. <https://525.az/news/166802-sabir-rustemxanlinin-qarabaga-donusu-resenziya>
3. <http://www.anl.az/down/meqale/edebiyat/2021/yanvar/731254.htm>

MAHIRƏ NAĞIQIZI YARADICILIĞINDA QARABAĞIN ONOMASTİK VAHİDLƏRİ

Gülınar Muxtarzadə

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, müəllim

Abstract

The onomastic units of Karabakh in the work of Mahira Nagygizi

There are dozens of novels, stories, and poems about Karabakh in Azerbaijani literature, many of which we are aware of. We can also mention that he has written about this topic a lot before. For example, if we look at the period of the Khanate, we can see who has an eye on Karabakh.

Therefore, this topic has found its place in the literature from time to time. In our modern literature, the poems written by the patriotic poet Mahira Nagygizi on the subject of Karabakh have won the sympathy of readers.

The subject of Karabakh is very important in terms of history, literature, and linguistics. Researches in this field seem to be our moral duty to the motherland. We must know the origin of the onomastic units in Karabakh, we must be able to prove that the place names, river and lake names that the enemy tried to falsify belong to Azerbaijan.

Key words: Mahira Nagygizi, Karabakh, poetry, onomastics, toponym

Giriş.

Azərbaycandı Qarabağ,
Ayrılmaz candı Qarabağ!
Millət kimi verdiyimiz
Bir imtahandı Qarabağ!

Misralarının müəllifi vətənpərvər şair Mahirə Nağıqızının poeziyasında vətənə məhəbbət, Qarabağ-yurd sevgisi, qələbə ruhlu şeirlər xüsusi yer tutur. Bu şeirlər onomastik tədqiqat baxımından əlverişli mənbədir. Şeirdə ifadə olunan Qarabağ onomastik vahidi özünə maraq cəlb edən xüsusi yer adıdır. Qarabağ sözünü bədnam qonşularımız olan ermənilər öz dil vahidlərinə çəkmək, bu sözü erməni dilinə bağlamaq istəsələr də, bu torpağın adı məhz onun türk xalqlarının əzəli və əbədi məskəni olduğunu göstərir.

Əsas hissə. Azərbaycan toponimik sistemində Qarabağ xüsusi adı tarixi vilayət adı kimi işlənir. Qarabağ ərazisi qədim dövr və erkən orta əsrlərdə Qafqaz

Albaniyasına daxil olmuş, orada alban tayfaları olan utilər və qarqarlar yaşamışdır. Mənbələrdə bu ad XII əsrdən başlayaraq çəkilməyə başlamış, haqqında məlumatlar verilmişdir.

Maraqlıdır, bəs Qarabağ xüsusi adını ilk dəfə hansı coğrafi obyekt daşımış, bu ad ilk olaraq hansı məkana verilmişdir? Bir sıra tədqiqatlardan aydın olur ki, bu ad ilk dəfə Qarabağ adlı şəhərə verilmiş, həmin şəhər XVII əsrdə təcavüz nəticəsində tamamilə dağıdılmışdır. Bəzi əldə olunan məlumatlara görə, onun qalıqları Füzuli rayonunda Horadiz dəmiryol stansiyasından şərqdə, İran ərazisində olan Aslandüz kəndindən şimalda, İrandan keçib Araza tökülən Qarasu çayının mənsəbinə yaxın bir yerdədir.

Coğrafi ad olaraq Qarabağın etimologiyası haqqında bir sıra fərqli fikirlər mövcuddur. Bunların bəzilərinə nəzər salaq.

Qarabağ onomastik vahidinin izahı ilə bağlı ilk etimoloji fikrə Qərbi Avropa alimi və səyyahı İ.Şopenin əsərlərində rast gəlirik. Qəribədir ki, o, Qarabağ adını “xaraba” sözü ilə əlaqələndirir və qeyd edir ki, düşmən təcavüzü və təbii fəlakətlər, xüsusilə ardıcıl baş verən zəlzələlər həmin ərazini xarabazara çevirmiş və bu ad elə o vaxtdan xalqın dilindəki “xaraba” sözündən qalmışdır.

F.S.Yanoviç öz tədqiqatında göstərir ki, Qarabağda ta qədimdən qara üzüm yetişdirilmiş, həmin coğrafi adın mənası da məhz bununla izah olunmalıdır. Digər araşdırmaçılarından V.Leqkobitov və M.Bodnariski təxminən eyni fikrə gələrək Qarabağ adının ərazidəki meşələrlə bağlı belə adlanması fikrini irəli sürmüş, coğrafi adı “qara meşələr” mənasında izah etmişlər.

Bununla bağlı azərbaycanlı alimlər də fikirlər irəli sürmüşlər. Ş.Cəmsidov Qarabağ toponimini “şimal-qərb bağı” kimi mənalandırır. O, Qarabağ düzünə adın Beyləqan şəhərindən verildiyini, Beyləqandan şimal-qərbdə yerləşməsi ilə əsaslandıraraq “qərb-bağı” – Qarabağ adlandırıldığını qeyd edir.

Ş.Sədiyev isə Qarabağ adının Azərbaycan dilinə məxsus qara və bağ sözlərindən ibarət olduğunu bildirir. R.Yüzbaşov isə qara sözünün qədim türk dilində “rəng, ağır, qərb, böyük, qonaq, sıx, qalın, çoxluq” mənalarında işləndiyini və Qarabağ xüsusi adının “sıx, qalın, çoxlu bağı olan şəhər” mənası daşdığını göstərir.

Fikrimizcə, azərbaycanlı alimlər tərəfindən irəli sürülən fikirləri (Ş.Cəmsidovun araşdırması istisna olmaqla) çıxmaq şərtilə, digər etimoloji fikirlərlə razılaşmaq çətindir. Xüsusilə də Qarabağın “xaraba” və “qara üzüm”lə əlaqələndirilməsi heç bir elmi mahiyyət kəsb etmir.

Digər araşdırmalarda isə qara “böyük”, bağ isə “yaşillıq” mənasında götürülmüş, bütövlükdə coğrafi adı “böyük bağ, böyük yaşillıq, geniş yaşıl ərazi” kimi izah etmişlər.

Bu adın qara (böyük) və bak (qədim türk dillərində “el”, “tayfa”, “soy”) sözlərindən ibarət olduğunu ehtimal edənlər də var. Məlum olduğu kimi, qədim kəngər-peçeneqlərin tərkibində qarabağ adlı tayfa da var idi. Peçeneqlər hələ eramızın əvvəllərindən Azərbaycanda yaşamışlar.

Mahirə Nağızının “Cəbhəyə məktub” adlı şeirində işlənən Qarabağın onomastik vahidlərinə nəzər salaq:

Zəngilan, Qubadlı yolunun üstə,
Dayanma, gecikmə bircə an, əsgər!
Ancaq zəfər söylə, qələbə istə,
Qələbə ver bizə, qəhrəman əsgər!
Cücərən dən kimi hava istədim,
Bir də istilik ver mənə bir azca.
Bəlkə dilək kimi onda göyərdim,
Bəlkə ümidlərim dindi bir azca. (1, s. 94)

Zəngilan rayonu tarixən türk tayfalarının məskunlaşdığı ərazi olmuşdur. Rayonun adında qorunmuş türk mənşəli etnos Azərbaycandakı çoxsaylı türk boylarından biri olan, qədim çağlarda **sanqi** şəklində yazılan zəngiləndir. Yaşayış məntəqəsi kimi XIV əsrdən məlumdur. VII əsrə aid mənbədə Xudafərin körpüsü yaxınlığında adı çəkilən **Zəngiyan** məntəqəsinin indiki **Zəngilan** olması haqqında fikir var. Oronim “zəngilərin məskəni” mənasındadır. Cənubi Azərbaycanda da Zəngilan kəndi var.

29 oktyabr 1993-cü ildə Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunmuşdur. Rayon işğal olunmazdan qabaq erməni qüvvələri tərəfindən tam olaraq mühasirəyə alınmışdı və on minlərlə insan qırılmaq təhlükəsi ilə üz-üzə idi. Hər tərəfdən mühasirədə qalan sakinlər Araz çayını keçərək xilas olmuşdular.

Uzun müddət düşmən tapdağında qaldıqdan sonra 20 oktyabr 2020-ci ildə Zəngilan şəhəri və Havalı, Zərnəli, Məmmədbəyli, Həkəri, Şərifan, Muğanlı kəndləri, 21 oktyabr 2020-ci ildə Mincivan qəsəbəsi, Xurama, Xumarlı, Sarıl, Babaylı, Üçüncü Ağalı, Hacallı, Qıraq Müşlan, Üdgün, Turabad, İçəri Müşlan, Məlikli, Cahangirbəyli, Baharlı kəndləri, 22 oktyabr 2020-ci ildə Kolluqışlaq, Malatkeşin, Kənd Zəngilan, Genlik, Vəliqulubəyli, Qaradərə, Çöpədərə, Tatar, Tiri, Əmirxanlı, Qarqulu, Bartaz, Dəlləkli kəndləri və Ağbənd qəsəbəsi Azərbaycan Silahlı Qüvvələri tərəfindən işğaldan azad edilmişdir.

Qubadlı toponimi Qubadlı tirəsinin adı ilə bağlıdır. 1823-cü ilə aid mənbəyə görə, Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan kəndə məxsus torpaq sahəsini pulla satın almış və qardaşı Mehdiqulu xana bağışlamışdı. Azərbaycanın şimalının Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra viranə qalmış kəndi rus generalı Kotlyarevski göstərdiyi xidmətin müqabilində Hacı Ağalar bəy adlı birisinə vermişdir. Versiyalardan birinə görə, Qubadlı toponimi V-VI əsrlərdə yaşamış Sasani hökmdarı I Qubadın adı ilə bağlıdır.

Tarixdə Bərgüşad mahalı kimi tanınan hazırkı Qubadlı rayonu XVIII əsrin ortalarına qədər Zəngəzur mahalının tərkibində Cənubi Azərbaycan dövlətinin Qaradağ xanlığına inzibati ərazi vahidi kimi tabe olmuşdur. Lakin sonradan Qarabağ xanı Pənahəli xanın uzaqgörən siyasəti və əzmkarlığı sayəsində Zəngəzurun ayrılmaz qismi kimi Qarabağ xanlığının idarəçiliyinə verilmişdir. Bir çox tədqiqatçılara görə, Bərgüşad sözündə birinci komponenti təşkil edən "bərgü" sözü türk mənşəli "barq" tayfasının adındandır. Tədqiqatçıların fikrinə görə, bərgülər monqolların işğalından xeyli əvvəl Azərbaycanda məskunlaşmışlar. Toponimin tərkibindəki **şad/şat** sözü isə bir növ cəmli8k bildirir. Bərgüşad dağları, Bərgüşad çayı, Bərgüşad çökəyi toponimləri "bərgülərin dağı", "bərgülərin çayı", "bərgülərin çökəyi" mənasındadır. XV əsr Azərbaycan şairi Bədr Şirvaninin əsərlərində də Bərgüşad coğrafi adı çəkilir. Bərgüşad toponimi çox geniş coğrafi areala sahibdir. Ucar rayonunda Bərgüşad adlı kənd var.

Azərbaycan xalqının tarixi tarixi faciəsi kimi yaşanan 1921-ci ildə rus-erməni, eləcə də daşnak-bolşevik ittifaqının məntiqi nəticəsi olaraq, imperiya mahalı iki yerə bölmüşdür. Qubadlı, Laçın və Zəngilan rayonları çətinliklə də olsa, Azərbaycan Respublikasının inzibati ərazisində qalmışdır. Çox keçmədən bu cür bölgü erməni-rus cütlüyünü tam təmin etmədiyindən gələcəkdə həmin rayonları da Ermənistan ərazilərinə qatmaq məqsədilə Qubadlı, Laçın və Kəlbəcər rayonlarında Azərbaycan Respublikasının tərkibində "Qırmızı Kürdüstan" adında muxtariyyət təşkil olunmuşdur. Bununla yanaşı, hər üç rayon ərazi vahidi kimi öz statuslarını saxlamışdır. Bu muxtariyyətə qarşı qubadlılar sözün həqiqi mənasında əsl mübarizə aparmışlar. Xüsusilə Əlyanlı kəndinin sakinlərinin bu qərara qarşı fədakar mübarizəsi çox böyük hörmətə layiqdir. Bir neçə ildən sonra Qarabağın Ermənistana verilməməsi, Azərbaycan Respublikasının tərkibində və tabeçiliyində saxlanılması məsələsi həll olunandan sonra "Qırmızı Kürdüstan" muxtariyyəti öz əhəmiyyətini itirdi.

Qubadlı rayonu 1933-cü ildə Qubadlı kəndinin əsasında təşkil olunub. 1963-cü ildə ləğv edilərək ərazisi Zəngilan rayonu ilə birləşdirilib. 1964-cü ildə

yenidən müstəqil rayon olub. 1993-cü ilin 31 avqust tarixində Ermənistan Silahlı Qüvvələri tərəfindən işğal edilmişdir. 2020-ci il 25 oktyabr tarixində Azərbaycan Silahlı Qüvvələri tərəfindən işğaldan azad edildiyi prezident tərəfindən bəyan edilmişdir

“Şuşa məscidində azan” şeirində Şuşa toponimi:
Bu gün İlisuda, bu gecəvaxtı,
Qapıdan boylanır ilin çilləsi;
Bilmirəm, hardansa qəlbimə axdı,
Şuşada verilən azanın səsi.
O, yada salırdı ucadan uca,
Vəsf olan tanrının kim olduğunu.
Ürəklər titrədən azan boyunca,
Bir daha dərk etdim haqq məbudunu. (1, s. 134)

28 il işğal altında qalan qədim, tarixi şəhərimiz Şuşanın Azərbaycan tarixində yeri xüsusidir. İki il əvvəl 8 noyabr 2020-ci ildə Prezident İlham Əliyev Şuşanın işğaldan azad olması müjdəsi ilə xalqı təbrik etdi. 30 ilə yaxın işğal altında qalan Qarabağımız bu gün Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin müdrik siyasəti, şəhidlərimizin, qazilərimizin, igid oğullarımızın cəsurluğu, şücaəti nəticəsində işğaldan azaddır.

Müzəffər Azərbaycan ordusunun işğal altında olan torpaqları azad etməsi xəbərini Mahirə Nağıqızı xüsusi duyğularla, bədii təfəkküründəki düşüncələrlə qarşılayırdı. Cəbrayıl, Laçın, Kəlbəcər, Şuşa döyüşlərindən sonra orada qaldırılan üçrəngli bayrağın bütün Qafqaz dağlarından görünməsindən şairənin qəlbi fərəhlə dolur, içindəki duyğular dil açır.

O keçən illərin acı-ağrısı,
Çiyənimdə yük oldu, qəlbimdə qəhər.
Söndü ürəyimin Şuşa yanğısı,
Hilala qol açdı müqəddəs şəhər. (1, s. 136)

Şuşa onomastik vahidinin yaranma tarixi də olduqca maraqlıdır. Şuşa adının mənşəyi haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Eramızın II əsrində yaşamış qədim Roma tarixçisi Tasit Korneli Qafqaz ərazisində dondar türk tayfasına məxsus *Sosu* (latın dilində "ş" səsi yoxdur) şəhərinin olması haqqında məlumat vermişdir. Xalq əfsanəsinə görə, bu yerlərin havası büllur kimi saf və şəfalı olduğu üçün onu "Şuşa" (şüşə) adlandırmışlar.

Bəzi mənbələrə görə, "Şuşa" sözü Azərbaycanda skiflərə məxsus olduğu ehtimal olunur. Sözdə birinci "ş" səsi sonrakı "s" səsini öz məxrəcəinə salmışdır

(assimilyasiya) və "Şuşa" deyimi alınmışdır. Bəzi mənbələrdə Şuşa şəhərinin adı türk tayfaları və türk sözləri ilə izah olunur. Bəzən "Şişə" (Şiş qayalarla əhatə olduğuna görə) şəklində də işlədilir. Bəzi tədqiqatçılar Şuşa sözünü türk dilində mənası "uc", "yüksək" olan "şiş" komponenti ilə izah edirlər. Bəzi mənbələrdə isə Şuşa adının qədim türk sarkərdəsi Şunun (e.ə. 344–334) Makedoniyalı İsgəndərlə vuruşan səxsin tikdirdiyi "Su" qalası ilə eyniliyi, Şumer (şu+er) adı ilə əsləşməsi tədqiq olunur (4).

Şəhərin əsasını 1750-ci illərin əvvəllərində Qarabağ xanı Pənahəli xan qoymuşdur. Pənahəli xan çox mühüm strateji mövqedə yerləşən yaşayış məntəqəsinin ətrafına möhkəm müdafiə divarı çəkirmiş, oranı xanlığın mərkəzinə çevirmişdi. Şəhər əvvəllər Pənahəli xanın adı ilə Pənahabad adlanırdı. Getdikcə əhalisi sürətlə artan şəhər xalq arasında Qala adı (ətrafına qala divarları çəkildiyinə görə) ilə də məşhur idi. Bəzi tədqiqatçılara görə, şəhər sonralar yaxınlığındakı Şuşukənd kəndinin adı ilə adlanmışdır (3, s. 224).

1920-ci ilin martında erməni daşnaklarının Qarabağda törətdikləri Milli qırğın zamanı şəhərin bir hissəsi tamamilə yandırıldı. Azərbaycan Demokratik Respublikasının hərbi qüvvələri daşnak dəstələrini Əsgəran yaxınlığında darmadağın edib Qarabağı onlardan təmizlədi. Güman etmək olar ki, Şuşa adı şiş (dik, iti uclu zirvə) sözü ilə bağlı yaranmışdır. Klassik ədəbiyyatda şəhərin adı Şişə kimi qeyd olunur. Ümumiyyətlə, bu mövzuda az-çox nəşə yazmış müəlliflərin əksəriyyəti adətən "şüşə" və "şiş" anlayışlarının həndəvərinə dolanıb "rəqs edir", Şuşanın gah "şüşə" sözündən törədiyini söyləyirlər, gah da onun ucu şiş zirvə mənasını daşdığını xatırladırlar.

Cəbrayıl da qaldırdığın bayrağın,
Əsgər, sən, dörd bir yandan görünür.
Uzaq deyil can atdığı oylağın,
Beş addımda, Zəngilandan görünür. (1, s. 85)

Cəbrayıl ata VIII əsrdə yaşamış Sultan Əhməd adlı bir hökmdarın yaxın adamlarından biri olmuş və Ziyarət dağından Araz çayına qədər ərazilər Cəbrayıl ataya və onun övladlarına məxsus olub. Cəbrayıl kəndinin şimalında "Cəbrayıl ata" adı ilə məşhur olan bu məqbərənin uzunluğu 4,5 metr, eni 2,4 metr, hündürlüyü 1,8 metrdir ki, oradakı məzar və qədim yaşayış yerlərinin izləri indiyə qədər qalır. Digər mənbə və məlumatlara görə Cəbrayıl toponimi İslamda və monoteist dinlərdə Allahın ən yaxını olan Cəbrayıl adlı mələyin adı ilə əlaqədardır. Cəbrayıl sözü ərəbcə "Allahın qulu" deməkdir. Cəbrayıl ərazisi Midiya (e.ə VII–IV əsrlər), Əhəmənilər imperiyasının (e.ə IV–III əsrlər), Albaniya (e.ə IV–III əsrlər)

dövlətlərinin tərkibində olmuşdur. Albaniya dövlətinin mövcudluğu zamanı rayonun ərazisi Pazkank, Əhristan və Dizaq adları ilə həmin dövlətin tərkibində olmuşdur. III–V əsrlərdə Dizaq mahalı Sasanilər tərəfindən işğal olunmuşdur. Xalq həyəcanından qorxan Sasanilər nəhayət Albaniyaya müstəqillik verdilər. VII əsrin ortalarında Cəbrayıl rayonunun ərazisi də Əməvilər xilafətinin tərkibinə qatıldı. Həm Babəkə qədər, həm onun dövründə, həm də ondan sonra ərəb istilacılarına qarşı mübarizənin dayaq məntəqələrindən biri Cəbrayıl ərazisi olmuşdur. X–XI əsrlərdə (971–1086-cı illər) bu ərazilər Şəddadilər dövlətinin, XIII–XIV əsrlərdə Hülakülər dövlətinin, XIV əsrdən (1387-ci ildən) Teymurilər, XV əsrdən (1412-ci ildən) Qaraqoyunlu dövlətinin, həmin əsrin 1478-ci ilindən Ağqoyunlu dövlətinin, 1502-ci ilin əvvəlindən Səfəvilər dövlətinin, XVIII əsrin II yarısından və XIX əsrin əvvəllərində Qarabağ xanlığının tərkibində olmuşdur. XIX əsrin II yarısında və XX əsrin əvvəllərində Cəbrayıl kəndinə "Qraxdın" da deyilirdi. Bu, deyilənlərə görə, 1831-ci ildə rayonun Daşkəsən kəndində "Karantin" idarəsinin yaradılması və həmin idarənin Cəbrayıl kəndinə köçürülməsi ilə bağlıdır. Yerli əhali "Karantin" sözünü "Qraxdın" kimi tələffüz etmişdir. Bəzi mənbələrə görə isə "Qraxdın" sözü XVIII əsrdə Nadir şahın hakimiyyəti dövründə Azərbaycana köçmüş Cəlair türk qəbiləsinə mənsub olan Qıraqlı-Qırxlı nəslinin adı ilə əlaqədardır. 1841-ci ildə Cəbrayıl ərazisi mərkəzi Şamaxı şəhəri olan Xəzər vilayətinin, 1846-cı ildə isə Şuşa qəzasının tabeliyinə verilmişdir. Cəbrayıl da baramaçılıq, xalçaçılıq ilə məşhur olmuşdur. Qəzada 5 ipək fabrik olub. 1873-cü ildə Cəbrayıl və ona qonşu olan ərazilər Şuşa qəzasının tərkibindən çıxarılaraq Yelizavetpol quberniyasının tərkibində Cəbrayıl qəzası yaradılıb. Bu vaxt qəzanın ərazisi 6,63 min km², əhalisi 66.360 nəfər olmaqla indiki Cəbrayıl, Füzuli, Xocavənd, Qubadlı və Zəngilan rayonlarının ərazisini əhatə edib. 1876-cı ildə Cəbrayıl da ilk rus məktəbi, 1912-ci ildə isə qızlar məktəbi açılıb. XIX–XX əsrin əvvəllərində Rusiya–İran dəmir yolu xəttinin Cəbrayıl ərazisindən keçən hissəsi çəkilib. 1905–1918-ci illərdə qəza Qaryagin qəzası adlandırılıb (5). İki il öncə oktyabrın 4-də Cəbrayıl rayonu 27 illik işğaldan sonra azad edildi.

Nəticə. Düşmənin daim göz dikdiyi əzəli və əbədi torpağımız olan Qarabağın Mahirə Nağıqızı şeirlərində yüksək vətənpərvərlik duyğusu ilə təqdimatının bir daha şahidi olduq. Qarabağ elə bir mövzudur ki, bu barədə araşdırmalar, tədqiqatlar, fikirlər yazmaqla tükənən deyil. Məqalədə Qarabağın bir neçə toponimi tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bu tədqiqat zamanı müxtəlif mənbələrdən istifadə olunmuş, təhlillər verilmişdir. Tədqiqat tarix, ədəbiyyat və dilin inteqrasiyası ilə aparılmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Mahirə Nağıqızı. Salam olsun. Bakı, ADPU nəşriyyatı, 2020, 144 s.
2. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti: I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 304 s.
3. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti: II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 304 s.
4. <https://az.wikipedia.org/wiki/%C5%9Eu%C5%9Fa>
5. https://az.wikipedia.org/wiki/C%C9%99bray%C4%B1l_rayonu

MİLLİLİYİ YAŞADAN ETİBARLI MƏNBƏ (Ağdam şivəsinin materialları əsasında)

Gülxanım Vəliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

Abstract

The Aghdam dialect, which is part of the western group of Azerbaijani dialects, is distinguished by peculiar features. The main differences are manifested in lexicology and morphology. The article, along with these questions, presents examples and text reflecting the features of the dialect.

Key words: *dialect, classification, phonetics, cases, vocabulary*

Giriş. Azərbaycan dilinin qədim dövrlərinin fonetik xüsusiyyətlərini, morfoloji elementləri və leksikologiyasının öyrənilməsində ən inanılmış və əsas faktları verə biləcək mühüm mənbə müasir canlı şivələr sayılır. Deməli, dialektologiya hər hansı bir dilin tarixən formalaşmış yerli müxtəlifliklərini öyrənir.

Azərbaycan şivələrinin ilk mükəmməl təsnifini M.Şirəliyev vermişdir. O, şivələri dörd qrupda cəmləşdirmişdir: şərq qrupu, qərb qrupu, cənub qrupu və şimal qrupu (6, s. 15).

E.Əzizov son illərdə yeni təsnifat apararaq Azərbaycan şivələrini qruplar halında deyil, ləhcələr kimi göstərmişdir. O, şivələri birləşdirərək üç ləhcə göstərir: şimal-şərq ləhcəsi, qərb ləhcəsi və cənub ləhcəsi (4, s. 27).

Tədqiq olunan Ağdam şivəsi qərb ləhcəsinə daxildir. Qərb ləhcəsinə eyni zamanda Qubadlı, Zəngilan, Füzulu, Cəbrayıl, Laçın, Kəlbəcər əraziləri də daxil olsa daonlar keçid şivələri sayılır, çünki onlar iki ləhcə arasında yerləşdiyinə görə iki ləhcənin dil xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir.

Əsas hissə. Ağdam rayonu Azərbaycan Respublikasının inzibati rayonlarından biridir. Rayon kimi 1930-cu ildə təşkil edilmişdir. Qarabağ silsiləsinin şimal-şərq ətəklərində, Kür-Araz ovalığının qərbdədir. Sahəsi 1094 km-dir. Rayonun mərkəzi Ağdam şəhəridir. 119 kənd və qəsəbə vardır.

Ağdam rayonunun relyefi əsasən düzənlik, qismən dağlıqdır. Ərazidə geniş yer tutan Qarabağ və Mil düzləri cənub-qərbdən şimal-şərq doğru tədricən alçalır. Rayonun cənub-qərbində maksimum hündürlük 1365 metrə çatır.

Rayonun iqlimi əsasən mülayim isti və quru subtropikdir. Dağətəyi yerlərdə yüksəklik artdıqca iqlim mülayimləşir. Rayonun mərkəzindən Xaçın və Qarqar çayları axır.

Ağdam rayonunun təsərrüfatında pambıqçılıq, üzümçülük, heyvandarlıq, taxılçılıq və baramaçılıq mühüm yer tutur.

Ağdamda ən qədim memarlıq abidələri vardır: Qutlu Musa oğlu türbəsi (1314-cü il), Kəngərli kəndindəki türbə, Papravənd kəndində XVIII əsrə aid iki türbə, məscid, Xanoğlu türbəsi (XVII əsr) və s.

Qərb ləhcəsinə daxil olan şivələr istər fonetik, istərsə də qrammatik quruluş cəhətdən bir-birindən bir o qədər fərqlənir. Fərqlər əsasən leksik, nisbətən də morfoloji cəhətdəndir. Bu şivələrdə oğuz tipli türk dillərinin ünsürləri daha üstünlük təşkil edir. Ağdam şivəsinin fonetik xüsusiyyətləri qərb ləhcəsinin fonetik xüsusiyyətləri ilə eynilik təşkil edir.

Ağdam şivəsinə Azərbaycan dilinin başqa dialekt və şivələrindən fərqləndirən aşağıdakı xüsusiyyətlər mövcuddur:

a) Fonetik xüsusiyyətlər:

1. Sağır **ŋ** səsi – dilarxası sonor cingiltili samitdir. M.Şirəliyev yazır ki, "...söz sonunda n əvəzinə **ŋ** samitinin işlənməsi Azərbaycan dilinin qərb qrupunun dialekt və şivələrində təsdiq olunmuşdur" (6, s. 44).

Bu samit səs qərb ləhcəsinin şivələrində, eləcə də Ağdam şivəsində möhkəm saxlanmışdır. Məs.: *öyün, yeyin, oña, oğluña, anar, özün, önlük* və s.

2. **x`** (ih, əh) – dilortası sürtünən kar samitdir. **X`** samiti çoxhecalı sözlərin axırında önsıra saitlərindən sonra özünü göstərir. Məs.: *kəklıx`, çörəx`, inəx`, çökəx`, dəndıx`, küləx`* və s.

3. Ədəbi dil və başqa dialekt və şivələrdən fərqli olaraq, sözün əvvəlində **ı** saiti işlənir. Məs.: *ışıx, ıllar, İbrahim, ılxı, ıllı, İlan* və s.

4. Qərb ləhcəsinə daxil olan şivələrdə, həmçinin Ağdam şivəsində qalınlaşma əsas fonetik hadisə kimi qeyd oluna bilər. Məs.: *tasdıxladı, cıyar, katan, vatan, sabır, surat, xarş, bafat* və s.

5. Söz ortasında **b > v** və **c > j** əvəzlənməsi hadisəsi geniş yayılmışdır. Məs.: *xavar, savah, div, civ, baravar, baji, aji, qoja geja, oxuyajam, biləjam* və s.

6. Söz əvvəlində **b > p** və **d > t** əvəzlənməsi hadisəsinə tez-tez rast gəlinir. Məs.: *pıçax, pitir, pişmiş, tükən, tıfar, dix, dör, tustax, tüşər* və s.

7. Söz ortasında və söz axırında **v** samitinin **y** samitinə keçməsi hadisəsi də geniş yayılmışdır. Məs.: *öy, qoyla, doyšan, yoyşan, kösöy, döyğə, bənöyşə* və s.

8. Bir neçə sözdə söz əvvəlində **q** samitinin **k** samitinə keçməsi hadisəsinə təsadüf edilir. Məs.: *kış, kuş, kıfıl, mal-kara, kanun* və s.

9. Söz əvvəlində **y** və **h** samitinin düşümünü qeyd etmək olar. Məs.: *uxu, umax, umşax, üx, uxarı* və s.

Ümumiyyətlə, bu şivədə assimilyasiya hadisəsinə çox rast gəlinir. Məs.: *qarri, yerri, korradı, issi, qadınnar, attı, daşdar, kəççi, qışdax, hörməddi, pişşey* və s.

10. Dissimilyasiya hadisəsinə təkcə Ağdam şivəsində deyil, qərb ləhcəsinə daxil olan bütün şivələrdə az halda rast gəlinir. Məs.: *qəral, ərzulum, praqurul, ləçənnik, aşdı, kərpışdə, turaşdan, işdi* və s.

11. Bu şivədə söz ortasında səs artımı hadisəsinə (epenteza) təsadüf edilir. Məs.: *qorxumax, qırax < qırx, daravaza < darvaza, avanıs < avans, vedirə, qalıxdı < qalxdı, quluflu < qulplu* və s.

12. Söz əvvəlində səslərin artımı (proteza) hadisəsinə əsasən alınma sözlərə aid olur. Məs.: *usdol, ıpışqı < spışka, istəkan, urus, uşqola, yaloy* və s.

b) Morfoloji xüsusiyyətlər:

Qərb ləhcəsinə daxil olan şivələrin morfoloqiyası da öz səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan dilinin başqa qrup dialekt və şivələrinin morfoloqiyasından xeyli fərqlənir. Bu fərq birinci növbədə ismin təsirlik hal şəkilçilərində (**-yı** formasında), sifətin dərəcələrində, əvəzlilərdə müşahidə edilirsə, feildə daha qabarıq şəkildə ögünü göstərir. Feilin əmr və xəbər şəkilçiləri, feili bağlama, feilin bacarıq şəklinin inkarı və s. səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Feilin indiki və qəti gələcək zaman şəkilçiləri, eləcə də bu zamanlar üzrə şəxs şəkilçiləri həm fonetik, həm də etimoloji cəhətdən Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyasına aid bəzi məsələləri aydınlaşdırmaq üçün yaxşı və zəngin dil materialıdır. Xüsusən, indiki zaman şəkilçiləri (**-er, -or, -ör**) türk dilləri ilə müqayisə üçün müəyyən əhəmiyyətə malikdir. Məs.: *gəler, oxuyor, qaler, ölör, verdi kin, dedi kin, gəl dana, yaz dayna, otur dayna* və s. Bu hadisə Ağdam şivələri üçün səciyyəvi olmasa da onun bir neçə kəndində müşahidə olunur. Bu da heç şübhəsiz miqrasiyalarla bağlı olan bir xüsusiyyət kimi qeyd olunmalıdır.

Ağdam şivəsində isim müəyyən maraqlı xüsusiyyətlərə malik nitq hissələrindən biridir. Burada isimlə bağlı səciyyəvi xüsusiyyətlər hal şəkilçilərində müşahidə edilir.

Yiyəlik hal şəkilçiləri bu şivədə bir qədər fərqlənir. Bir çox dialekt və şivələrimizdə yiyəlik hal şəkilçiləri iki variantlıdırsa, burada dördvariantlıdır, yəni samitlə bitənlərdə **-in/-ıñ, -in/-iñ, -un/-uñ, -ün/-üñ**; saitlə bitənlərsə **-nın /-**

nı, -nin/- ni, - nun/- nu, -nün /- nü şəkilçiləri işlənir; məsələn: sapın, tüəngin, murtdanın, teştin, bavanın, armıdın və s.

Maraqlı bir xüsusiyyət kimi Ağdam şivəsində bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, bu şivə üçün sağır nun (ŋ) samiti səciyyəvi deyil. Yalnız qərb ləhcəsinin bəzi bölgələri üçün xarakter olan bu burun samiti Ağdamın bəzi həmsərhəd rayonlarında müşahidə edilir. Göründüyü kimi, burada yiyəlik hal şəkilçilərinin variantlarının birində işlənən n adi deyil, sağır nun (ŋ) səsidir.

Ağdam şivəsində daha səciyyəvi xüsusiyyətlər ismin təsirlik hal şəkilçilərində özünü göstərir. Burada samitlə bitən isimlərdə ədəbi dildə olduğu kimi, -ı, -i, -u, -ü; saitlə bitənlərdə ədəbi dildə və əksər dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi dodaq və damaq ahənginə uyğun olaraq -nı, -ni, -nu, -nü şəkilçiləri işlənir. Məsələn, atanı, bajını, sürfeni, buydanı, üşşəni və s. Lakin fərqli cəhət kimi onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, daha çox Qazax, Gədəbəy, Tovuz şivələrində, Gürcüstanda yaşayan soydaşlarımızın dili üçün səciyyəvi olan saitlə bitən sözlərdə -yı, -yi, -yu, -yü şəkilçilərinin işlənməsinə Ağdam şivəsinin bəzi kəndlərində də rast gəlinir. Məsələn: saxsıyı, saji, körəmazi, arpiyi, buğduyu, nəlvəkiyi, sürüyü, murtduyu və s.

Misallardan aydın olur ki, a saiti ilə bitən buğda, murtda kimi isimlər ahəngə görə -yı şəkilçisi deyil, -yu şəkilçisini qəbul edir. M.Şirəliyev bunun təsirlik hal şəkilçisindəki y samitinin təsiri nəticəsində baş verdiyini izah edir (3, s. 76).

Bu kimi isimlərə təsirlik hal şəkilçisi qoşulduqda şəkilçidəki y samitinin təsiri ilə ismin sonundakı a saiti u və ya o ilə əvəzlənir. Məsələn: buğda - buğdu, murtda – murtdo və s.

Sonda isimdəki əvəzlənən u və ya o saiti öz növbəsində -yı təsirlik hal şəkilçisindəki ı saitini u səsinə çevirir. Nəticədə belə bir mənzərə alınır: buğduyu - buğdayı, murtduyu - murtdayı və s.

Təsirlik halın -yı, -yi, -yu, -yü şəkilçisinə qədim dil nümunələrimizdə, klassiklərimizin dilində daha tez-tez rast gəlinir. Azərbaycan dili üçün dialekt səviyyəsində qalan bu hadisəyə bir sıra türk dillərində ədəbi dil norması hesab olunur.

Ağdam şivəsinin leksikası başqa şivələrimizdə olduğu kimi, öz tərkibinə görə müxtəlif leksik ünsürlərdən ibarətdir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənməyən, Ağdam şivəsində qeydə alınan leksik vahidlərə nümunə olaraq aşağıdakıları göstərmək olar. Məs.:

Təmənə – böyük iynə, **çətən** – aşızən, **salımca** – yelləncək, **sərpilmək** – yağışın dayanması, m – özünü itirmək, **ulam** –iz, cığır, **tüləx** – qasırga, **fora** –

qadın paltarı, *sülü* – corab toxuyan iynə, *cəki*- ləcək, *çaləf* –arıq *cürüx* –su bəndi, *təşəxor*-lovğa, *soğmax* –qabağını kəsmək və s.

Nəticə. Beləliklə, qeyd olunan materiallar göstərir ki, Ağdam şivəsi zəngin fonetik, morfoloji, leksik xüsusiyyətlərə malik olmaqla şivələr sistemində özünəməxsus yer tutur.

AĞDAM ŞİVƏSİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİNİ ƏKS ETDİRƏN MƏTN

Allah öynü yıxsın, ağrın alım, bizi bu sində (bu yaşda) öymüzzən – eşiyimizzən didərgin salannarın. Bu yaşda, bu ölən vaxdımnda mənim nəşim vardı buralarda? Dəsən, a qurvanın olum, bu dəfəki hay (dava) əvvəlki haylara bənzəmir. Ermənnər birinci dəfən döy, ha bizi yerimizzən, yurdumuzzan eleyir. Birinci hayı mən görməmişdim. O, 1905-ci ildə olmuşdu. Ermənnər geşəynən beyqafıldan kəndə dolmuşdular. Bakıdan pis xavarrar gəlirmiş. Ona öre də kəndin başıpapaxlıları gözdə-qulaxdeymişdar.

O savaş hindiki kimi müxənnət savaşı olmuyuf. Xancal, yava savaşı oluf. Ağrısın alım qoçax oğlannarın. Ermənnərə bir toy tutmuşqdular kı, gəl görəsən. Bunnarı ma bavam danışif.

İkinci hay baş verəndə, dərdin alım, mənim dokquz yaşım vardı. Kəndin pəhlivan Qurvanı vardı, ay onun ağrısını alım. Başına yığmışdı cavannarı. Ermənnəm onun qorxusunnan kəndə yaxın düşməmişdilər. Onnarı qudurdan qudurduf, başına dönüm.

Gözümüzü açıf ermənnəri qapı-bajamızda bütün günü işdiyən görmüşüx. Həməşə surfamızın tör-töküntüsünü ermənnərə vermişix, onnara koməx eləmişix, dilənçilixdən kutarmışix. Onnarı qudurdan qudurtdu. Bir də gözümüzü onda aşdıx kı, ermənnər alt-üst öylər tikdirillər, bizdən də yaxşı dolanıllar. Biz qonşuya paxil olmamışix, ağrın alım, əmbə nəvleydix ki, ermənnər mundar olduxları kimi də namərttilər.

Musurmanın başına nə lersə ağlının ujunnan gilir. Duşmanımızı tanımırız biz. İndi də görürsünüz nağayrellar. Yox, bu hay o biri haylara heç oxşamır. Dünyə namərt dünyədi. Kəndin cavannarı onların tankının qavağına tüəynən çıxmışdılar. Nağayrmax olardı? Yəsizlix dərdinnən özümüz çöllərə düşdüx, öymüz-eşiyimiz dağıldı, kənd verən qaldı. Buna dözməxmi olar, ağrın alım?! Torpax kişinin namusudu, qiryətidi. Namussuzluğa dözməx olmaz. Ermənnəri biz həməşə üstələmişix. Şükür, niskilimiz pitdi. Biz qalib xalxıx.

Mətn Ağdam sakinin dilindən söylənilmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, II c. Bakı, 1978
2. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərbaycan SSR EA, 1967
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1964
4. Əzizov E. Azərbaycan dilinin dialekt bölünməsi. Bakı: BDU, 1989
5. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Bakı Universiteti, 1999
6. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1968
7. Şirəliyev M. Bakı dialekti. Bakı: Azərbaycan SSR EA, 1957

ÜZEYİR HACIBƏYLİNİN FELYETONLARINDA MONOLOQ VƏ DİALOQLAR

Günəl Əhmədova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Abstract

Monologues and dialogues in Uzeyir Hajibeyli's feuilletons

Our writer and genius artist Uzeyir Hajibeyli from Shusha, conveyed the social situation to his readers with all its reality in his feuilletons and criticized the problems of the time and society. Uzeyir Hajibeyli is one of our writers who developed the feuilleton genre in our literature both in terms of form and idea-content. He widely used dramatic speech in his feuilletons, which is often used in world feuilleton traditions. Dramatic speech opens up the inner world of characters and makes it possible to show more clearly the intense and severe nature of problems in society. When examining the speech features of Uzeyir Hajibeyli's feuilletons, it is observed that some of those feuilletons are written entirely in the form of monologue, dialogue or polylogue. In some feuilletons, a certain amount of monologues or dialogues are used within the narrative. Common features and shortcomings of the type are revealed through dialogues. Even the small details in the dialogues play an important role in drawing attention to the big problems in the society.

Key words: *Uzeyir Hajibeyli, dialogue, monologue, feuilleton genre, journalism*

Giriş. Şuşanın yetişdirdiyi dahi sənətkarımız Üzeyir Hacıbəylinin yaradıcılığında publisistik yazıları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Üzeyir Hacıbəyli bu yazılarında cəmiyyətin problemlərini oxuculara çatdırırdı. O, nöqsanlı cəhətləri göstərərək bu problemləri aradan qaldırmaq qayəsilə Vətəninin, millətinin inkişafı üçün yazırdı. Üzeyir Hacıbəylinin publisistikasında felyeton janrı mühüm yer tutur. Üzeyir Hacıbəyli ədəbiyyatımızda felyeton janrını həm forma, həm də ideya-məzmun baxımından inkişaf etdirən ədiblərimizdəndir. Onun felyetonlarının struktur xüsusiyyətlərinə nəzər yetirmək vacibdir. O, felyetonlarında, dünya felyeton ənənələrində də tez-tez müraciət olunan, dramatik nitqdən geniş istifadə etmişdir. Bu isə felyetonların dinamik ünsiyyət imkanlarını daha da qüvvətləndirmişdir.

Əsas hissə. Felyetonlarda monoloqdan istifadə daha çox tipin öz dili ilə özünü ifşa etməsinə şərait yaradırsa, dialoqlar bəzən əsas obrazın, bəzən hər ikisinin, bəzi hallarda isə onların birlikdə ifadə etdiyi model tipin (əsasən toplu obrazların və ya mühitin) ifşası üçün istifadə olunur. “Dialoji nitq, eləcə də monoloqlar ifşa, ironiya və dərin həyəcan ifadə edən ekspressivliklə birləşir” [1, s. 116]. Eyni zamanda, obrazların nitqindən istifadə felyetonları daha komik-satirik planda verməyə kömək edir. Felyetonlarda bir şəxsin nitqindən ibarət olan monoloqlarla yanaşı, iki şəxsin nitqindən ibarət dialoqlar, üç və daha artıq şəxsin nitqindən ibarət olan poliloqlardan da istifadə olunur. Dramatik nitq obrazların daxili dünyasını açmaqla bərabər, cəmiyyətdə mövcud olan problemlərin gərgin və kəskin xarakterini daha aydın göstərməyə imkan yaradır. Üzeyir Hacıbəylinin felyetonlarının nitq xüsusiyyətlərini araşdırarkən həmin felyetonların bir qisminin tamamilə monoloq, dialoq və ya poliloq şəklində qurulması müşahidə olunur. Bəzi felyetonlarında isə təhkiyənin daxilində müəyyən qədər monoloq və ya dialoqlardan istifadə edilir. Dialoqlar vasitəsilə tipin ümumi cəhətləri, nöqsanları üzə çıxır. Dialoqlardakı kiçik detallar belə cəmiyyətdəki böyük problemlərin diqqətə çatdırılmasında mühüm rol oynayır.

Üzeyir Hacıbəylinin monoloq, dialoq və ya poliloqlardan istifadə etdiyi felyetonlarına “Monoloq, ya müsəlmanca həsb-hal”, “Yazı yazanın yazı yazmaqdan qabaq fikri” (monoloqdan ibarət); “Bir qədər qəzetəçilik dərsi”, “Mühüm suallar və əhəmi cavablar”, “Üsuli-tərcümə”, “Bir müsəlman ilə bir şvesarının söhbəti”, “Kimdən nə soruşdular”, “Müsəlman kəndlisinin siyasi söhbəti”, “Müsəlmanların halı”, “Məişətimizdən” (dialoqdan ibarət); “Bir firəng ilə söhbətim” (həm təhkiyə, həm də dialoqdan istifadə olunmuşdur); “Maarif işləri, yaxud şurayi-valideyn”, “İcmali-siyasi və yaxud Yevropanın halı” (poliloqdan ibarət); “Niyyəti-xalisə” (həm təhkiyə, həm də poliloqdan istifadə olunmuşdur) və s. kimi felyetonlarını misal göstərmək olar.

Professor Tahirə Məmməd “Üzeyir Hacıbəylinin kiçik həcmli dramalarında forma və məzmun, janr problemi” məqaləsində Üzeyir Hacıbəyli yaradıcılığını araşdırmış, burada felyetonlardan da bəhs etmiş, ədibin bəzi səhnəciklərinin dialoq şəklində yazılmış felyetonlar kimi də təhlilə cəlb edilə biləcəyini qeyd etmişdir [4].

Şəfa Əliyeva “Azərbaycan tənqidi realist dramaturgiyasında dialoq və monoloq” adlı dissertasiyasında monoloq və dialoqlar haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Müəllif monoloq haqqında yazır: “Monoloq semantik baxımdan fikrin mənə əsası və periferik hissəsini tamamlayan, izah edən və detallarla təqdim

edən danışığı aktıdır” [1, s. 49]. Monoloqun hər hansı bir obraza deyil, oxucu və tamaşaçıya ünvanlandığı dissertasiyada qeyd olunur [1, s. 49].

Üzeyir Hacıbəylinin felyetonlarında monoloqlardan istifadə edilmişdir. Belə əsərlərə onun “Monoloq, ya müsəlmanca həsb-hal”, “Yazı yazanın yazı yazmaqdan qabaq fikri” kimi felyetonlarını misal göstərə bilərik. “Monoloq, ya müsəlmanca həsb-hal” monoloq formalı felyetonunda İranda, Rusiyada insanların azadlıq tələb etməsindən bəhs olunur. Danışan azadlıq tələb etməyi “dəli-dəli əməllər”dən hesab edir. Danışanın nitqi vasitəsilə müəllif dövrün hadisələrinə ironiya edir:

“Bu bədbəxtlik ki, bütün Rusiyəti basıbdır, hamısı nəyin ucundandır?! Onun ucundandır ki, Rusiyət adamlarının ağılı Allah alıb, olublar hamısı dəli. Dəliddən də nə gözləmək olar? Dəli hərəkətlər, dəli işlər, dəli sözlər və dəli-dəli əməllər!

Zalım oğlu zalım, evində rahatca oturub arvad-uşağı ilə keyfi gələndə zarafat elədiyi yerdə, birdən-birə dəli kimi durub (qudurğanlığa bax ha!) hökumətdən azadlıq istəyir!” [3, s. 406].

Felyetonda İranın da vəziyyətindən bəhs olunur. Daha sonra isə Ərəbistandakı Fas padşahlığında baş verən hadisələrə nəzər salınır. Ölkənin var-dövlətini yalnız özü üçün istifadə edən padşahın əməlləri ironik tərzdə ifşa edilir:

“İndi də deyirlər ki, nə bilim, guya Ərəbistanın bir tərəfində bir müsəlman padşahlığı var ki, adına Fas deyirlər, oranın adamları da qudurğanlığı o dərəcəyə çatdırıblar ki, padşaha deyirlər: “Gərək taxtdan yerə düşsən. Əvəzinə ayrı adam seçək!”

Bir adam yoxdur onlara desin ki, ay heyvan uşağı heyvan, axı ağzında padşah deyirsən, bəs padşah olan kimsə ki, cəmi camaatın başının sahibidir, külli-ixtiyar hamısı onun əlindədir, pul da xərcləməyəcəkdir?

Kamança çaldırmayacaqdır? Yaxşı, heç sən öz pulunu götürüb ora-bura xərcləyəndə, ya bu gün gəzməyə gedib musiqi-balaban çaldıranda padşah sənə deyir ki, nə üçün kef eləyirsən?

Bir az dinməyib ondan sonra.

Elə mənim qorxum ondadır ki, bugün-sabah bizim camaat da qudurub dəli ola, düşə bizim canımıza ki, bəs filan vaxtı filan işi eləmişən, indi də gərək filan iş ola! [3, s. 406].

Eyni formada yazılan “Yazı yazanın yazı yazmaqdan qabaq fikri” felyetonunda XX əsrin əvvəllərində yazı yazanın nə yazmaq barəsində bir qərara gəlməməsi göstərilir: “–Nə yazım? İrandan yazım, yoxsa Osmanlıdan? Yoxsa Rusiyadan yazım? Yox, qoy öz əhvalımızdan yazım. Yaxşı, öz əhvalımızdan nə

yazım?” [2, s. 13]. Əslində bu monoloq vasitəsilə o dövrün xotik ab-havası, düşüncələrdəki kaos əks olunur. “Ah, çox fikir adamı dəli-divanə elər, amma bir tərəfə baxsan, dəli olmaq da bəd deyil... Yox, bu gün mən heç zad yazı bilmədim, qalsın sonraya!...” [2, s. 14]. Burada ümumilikdə dövrün problemləri, cəmiyyətin qarışıq, qeyri-müəyyən vəziyyəti göstərilir.

Bəzən dialoqlarda sual-cavab formasından da istifadə olunur. Suallara verilən cavablarda cəmiyyətin problemləri açılır. Sual-cavablar ironik şəkildə verilir ki, bu da nöqsanların tənqid olunmasında böyük rol oynayır. “Mühüm suallar və əhəmiyyətli cavablar” felyetonunda avamlıq, cəhalət, gerilik, ətalət məsələlərinə toxunulur. Sual-cavab şəklində yazılmış bu felyetonda suallar və onlara verilən cavablarda ironiya olduqca güclüdür. Eyni zamanda burada cəmiyyətin nöqsanları kəskin satira atəşinə tutulur:

“Sual: Biz nə üçün geridə qalmışıq?”

Cavab: Çünki bizi irəli aparanlar, cibləri ağırlıq etdiyinə görə yorulub yolda qalıblar. Ciblərinin də nə səbəbə ağır olduğunu mən bilmirəm. “Vışşiy kurs” qurtarmışlarımızdan xəbər al, desin”. Burada xalq malı ilə varidat toplayıb xalqı düşünməyənlər kəskin tənqid olunur.

“Sual: Məktəblərimiz nə vaxt islah olunacaqdır?”

Cavab: Ana dilimizi unudandan sonra, ana dilini unutmaq yolunu da bilmirəm. Zaqafqaziya seminariyası müəllimlərindən xəbər al, desin”.

Burada Çar Rusiyasının xalqımıza qarşı yürütdüyü dil siyasəti, ana dilimizi unutdurmağa çalışması və təhsilin rus dilində aparılması tənqid hədəfindədir. Suallara verilən cavablarda ironiyadan istifadə edildiyi nəzərə çarpır.

“Sual: Biz nə etməliyik?”

Cavab: Sözü doğru heç nə, çünki bir işə iqdam etdikdə, onu başa aparmaq lazımdır. Biz isə hər bir işimizi daim yarımçıq qoyuruq, bunun da səbəbini mən bilmirəm. Bütün adamlarımızdan xəbər al, desin” [2, s. 201-202].

Əsərin bu hissəsi “Biz nə tövr iş görürük?” felyetonu ilə səsleşir. Müəllif göstərir ki, bir işə başladıqda sona qədər davam etmirik. Bunun nəticəsində də heç bir şey əldə edə bilmirik. Müəllif hər kəsin belə etdiyini və buna görə də gerilik, avamlıq, cəhalətin hökm sürdüyünü ifadə edir.

Üzeyir Hacıbəylinin qəzet və mətbuat məsələləri ilə bağlı bir çox felyetonu vardır. Qəzetlərin azlığı, eyni zamanda mətbuatda söz azadlığına qoyulan məhdudiyətlər, qadağalar bu felyetonlarda tənqid atəşinə tutulur. Onun “Bir qədər qəzetçilik dərsi”, “Bir firəng ilə söhbətim” kimi felyetonlarında mətbuat və

qəzet məsələlərinə yer verilir. “Bir firəng ilə söhbətim” felyetonunda ədib qəzetlərimizin azlığına diqqət çəkir.

Müəllim və şagirdlərin dialoqundan ibarət olan “Bir qədər qəzetçilik dərsi” felyetonunda şagirdlər dərstdə müəllimin suallarına verdikləri cavablarda o dövrdə mətbuatla bağlı problemləri söyləyirlər. Amma bunu doğrusu bu imiş kimi bilirlər və “belə də olmalıdır” deyə bildiklərini müəllimə danışirlar. Müəllim də onlara “çox gözəl, dərsinizi yaxşı bilirsiniz” [2, s. 48], – deyir. Əslində, müəllif müəllimin və şagirdlərin nitqi vasitəsilə göstərmək istəyir ki, mətbuatla, qəzetçiliklə bağlı hansı mənfi cəhətlər və nöqsanlar var. Söz azadlığı və mətbuat məsələlərinə, eyni zamanda elm və maarif məsələlərinə diqqət yönəldən bu felyetonda o dövrdə baş verən hadisələrə ironiya edilir. Felyetonda müəllim və şagirdlərin dialoquna nəzər salaq.

Müəllim: – Qəzetəyə hər cür şey yazmaq olarmı?

Şagirdlər: – Xeyr, olmaz.

Müəllim: – Necə olmaz? Bəs qəzetənin başında hüriyyət yazılıbdır?

Şagirdlər: – Doğrudur, hüriyyət yazılıbdır, amma hüriyyət ondan ötrü yazılmayıbdır ki, hər kəsin ağılına nə gəlsə, götürüb qəzetəyə vurdursun.

Müəllim: – Çünki o halda qəzetə nə olar?

Şagirdlər: – O halda qəzetə zibil səbəti olar” [2, s. 46].

Daha sonra millətin geridə qalmasını ürəkəğrısı ilə yazan müəlliflərin yazılarının da qəzetdə çap olunmasının mümkün olmadığı satirik-ironik planda göstərilir:

“Şagirdlər: – Və xamışən biməna şeylər yazılmasın.

Müəllim: – Nə tövr?

Şagirdlər: – Məsələn, bu gün tək və tənha əyləşib öz-özümə fikir edirdim. Müsəlman millətinin xar və zəlil olmağı barəsində. Hansı ki, ayrı millətlər hamısı qabağa gedir, amma biz bədbəxtlər geriyyə qalıb, hansı ki, gərək biz hamı millətlərdən qabaqda olub, yüzlərcə məktəblərimiz olub, uşaqlarımız dərslər oxuya idi. Hansı ki, indi küçələrdə “əlməndə” oynayırlar. Müdir möhtərəm, təvəqqe olunur ki, çox tez qəzetəyinizdə çap eləyib, adımı da “Nalan” qoyasınız.

Müəllim: – Müdiri möhtərəm bu məqaləni tezmi çap edər?

Şagirdlər: – Deyir, müdiri möhtərəm bu məqaləni cırıq-cırıq eləyib öz-özünə deyər, bunun əvəzinə bir əhvalat yazıla idi, yenə bir şey olardı” [2, s. 48].

Felyetondan aydın görünür ki, həmin dövrdə qəzetlərdə söz azadlığı məhdudlaşdırılır, Vətəni üçün ürəyi yanan ədiblərimizin yazılarına məhdudiyət

qoyulurdu. Sensor nəzarəti Vətənin inkişafı üçün yazılan bu cür yazılara mətbuatda yer vermir, belə yazıların yazılmasının qarşısını almağa çalışırdı.

Nəticə və elmi yenilik. Şuşalı ədibimiz, dahi sənətkarımız Üzeyir Hacıbəyli felyeton janrının təşəkkülü və inkişafında mühüm rol oynamışdır. O, felyetonlarında sosial-ictimai vəziyyəti bütün gerçəkliyi ilə oxucularına çatdırır, dövrün, cəmiyyətin problemlərini tənqid edirdi. Onun ədəbi-publisistik yaradıcılığının öyrənilməsi, felyetonlarında monoloq və dialoqlardan istifadə olunmasının araşdırılması məqalənin mühüm elmi yeniliklərindəndir. Belə ki, Üzeyir Hacıbəylinin ədəbi-publisistik əsərləri kifayət qədər tədqiq olunmamışdır. Onun yazılarının bu kontekstdə tədqiqata cəlb olunmasına böyük ehtiyac vardır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1) Əliyeva Ş. Azərbaycan tənqidi realist dramaturgiyasında dialoq və monoloq. Filologiya üzrə fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası. Bakı, 2022, 130 s.
- 2) Hacıbəyli Ü. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 456 s.
- 3) Hacıbəyli Ü. Seçilmiş əsərləri. Bakı: TEAS Press, 2022, 788 s.
- 4) Məmməd T. Üzeyir Hacıbəylinin kiçik həcmli dramalarında forma və məzmun, janr problemi. Üzeyir Hacıbəylinin anadan olmasının 135 illiyinə həsr olunmuş VIII Beynəlxalq Elmi simpozium "Tarixdə şəxsiyyətin rolu". Qars, 2020, s. 11-14

AZƏRBAYCAN DİLİNİN QARABAĞ VƏ ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR ŞİVƏLƏRİNİN BƏZİ LEKSİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Güntəkin Binnətova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Abstract

Karabakh and Eastern Zangazur of the Azerbaijan Language Some Lexical Features of the Dialects

Karabakh and East Zangezur, which are among the oldest settlements of Azerbaijan, also attract attention with their rich lexical layer. There are hundreds of words that reflect the history, everyday life, living conditions, ethnography and traditions of the area. These lexical units, which also carry features related to different levels of the language, distinguish Karabakh and Eastern Zangezur dialects from the literary language, as well as from other dialects.

In the lexical system of Karabakh and Eastern Zangezur dialects, homonymous and synonymous variants of words occupy a special place. Specifying the distribution area and address of such words makes it possible to determine the stages of development of the Azerbaijani language, as well as the characteristics of the tribal language. It once again confirms that the territory of Karabakh and Eastern Zangezur, which preserves the specific and universal Turkish language base of Azerbaijani Turkish, is the ancient settlement of Azerbaijani Turks.

Keywords: *Azerbaijani language, accent, dialect, homonymous, synonyms*

Giriş. Azərbaycanın ən qədim yaşayış məskənlərindən olan Qarabağ və Şərqi Zəngəzur həm də zamanda rəngarəng və zəngin şivə xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Coğrafi cəhətdən həm dağlıq, həm də aran ərazilərdən ibarət olan bu regionun şivələri zəngin leksik qata malikdir. Yağlı düşmənlə müharibə, müxtəlif ərazilərdə otuz ildən çox sürən, hələ də davam edən didərgin həyatı bu region camaatının şivə xüsusiyyətlərinə də təsirsiz qalmayıb. Ölkəmizin müxtəlif rayonlarına səpələnən vətən həsrətli bu insanlarlarla son dövrkü görüşlərimizdən aydın oldu ki, yaşadıkları ərazilərin şivə xüsusiyyətləri ilə müəyyən cəhətdən

qaynayıb-qarışmalar da (xüsusilə gənc və orta yaşlı nəsil, yaşı 35-40-dək olanlar), onlar Qarabağ və Şərqi Zəngəzur şivələrinin özünəməxsus cəhətlərini indi də yaşadır. Bununla da region şivələri müasir ədəbi dilimizin inkişafında və zənginləşməsində mənbə rolunu hələ də qoruyub saxlamış olur.

Əsas hissə. Burada ərazinin tarixini, məişətini, həyat şəraitini, etnoqrafiyasını, adət-ənənələrini əks etdirən yüzlərcə söz vardır. Leksik-semantik xüsusiyyətlərinin zənginliyi ilə yanaşı, dilin müxtəlif səviyyələri ilə bağlı xüsusiyyətləri də özündə daşıyan bu leksik vahidlər çox qiymətlidir. Bu cəhətdən bütövlükdə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur şivələri nəinki ədəbi dildən, eləcə də digər şivələrdən fərqlənir. Bu şivələrin leksikasında Azərbaycan dilinin qədim dövrlərinə aid yazılı abidələrin dilində işlənən çox sayda maraqlı toponimik vahidlər, köhnə ölçü, çəki, əşya, ay, gün adları, qohumluq terminləri, əhalinin məşğuliyyəti ilə bağlı anlayışları ifadə edən sözlər vardır ki, bunlar ədəbi dilimizin tarixi aspektdən araşdırılmasında da baza rolunu oynayır.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur şivələrinin leksik sistemində sözlərin omonim və sinonim variantlarının leksik-semantik xüsusiyyətlərini rəngarəngliyini, regionda yayılma arealını izlədikdə bu şivələrin leksik tərkibi haqqında ətraflı məlumat əldə etmiş oluruq.

Məlumdur ki, omonimlik lüğət tərkibinin dilin daxili imkanları hesabına zənginləşmə yollarından biridir, eyni zamanda mühüm dil hadisəsidir. Dilin fonetik, leksik və qrammatik səviyyələri üzrə xarakterik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməklə müəyyən inkişaf mərhələsi keçən omonimlik sistemi həm də tarixi kateqoriyadır. Bütün dillərdə özünü göstərən, lakin daha çox aqlütinativ dillər üçün xarakterik hesab edilən bu hadisə Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur şivələrində maraqlı cəhətləri ilə diqqəti cəlb edir.

Omonimliyin yaranma yolları müxtəlifdir. Bu yollardan ən qədimi və geniş yayılanı kökün çoxmənalılıq istiqamətində inkişafı ilə bağlı olub, mənalardan birinin inkişaf etməsi, diferensiallaşması, müstəqil leksik məna ifadə edən sözə çevrilməsidir. Bu proseslə bağlı yaranan omonim cərgəyə daxil olan sözlər ilkin kökdən nə qədər uzaq düşsələr də, həmin köklə semantik bağlılığını bu və ya digər şəkildə saxlayır. Bu yolla yaranan bir sıra leksik vahidin omonim variantlarının yayılma arealını nəzərdən keçirək.

Barmaxcı. Qarabağ şivələrində bu leksik vahid dörd məna ifadə edir: 1) nişan üzüyü; 2) biçin zamanı barmaqlara taxılan gön barmaqlıq; 3) üskük; 4) evdə və ya tövlədə çıraq asmaq üçün divara vurulan kiçik mix. Bu leksik vahidin Qarabağ şivələrində *barmaxça*, *barmaxçalıx*, *barmaxçılıx*, *barmağcığ* variantları

da qeydə alınmışdır. Lakin barmaxcıl variantı daha işləkdir: –*Bi dənə nişanda barmaxcıl aparıf* (Bərdə); –*Bizdərdə nişan üzüyünə bamaxcıl da deillər, barmaxça da* (Füzuli). Kök və şəkilçi morfem əsasında formalaşan bu sözün əsasında “barmaq” sözü dayanır, sonrakı inkişaf mərhələsində yaranan mənaların hər biri köklə əlaqəsini qoruyub saxlayır. Azərbaycan dili şivələrində *bamax//barnax//bormağ* şəklində özünü göstərən bu söz türk dillərində də fərqli fonetik variantlarla müşahidə olunur: barmak', parmak', barmaok', barmo', barnak', marmak', maymak' və s. [1, s. 66].

Sözün birinci “nişan üzüyü” mənasının yayılma arealına diqqət yetirsək, gərək ki, bu mənə bütün regionda işləkdir. Bərdə, Füzuli, Şuşa, Ağdam, Xocavənd, Laçın, Xocalı və Ağcabədidə daha çox, digər ərazilərdə - Tərtər, Cəbrayıl, Zəngilanda isə az işlənir. Sözün 2-ci - “biçin zamanı barmaqlara taxılan gön barmaqlıq” mənası regionun əksər şivələrində az işlənir, Bərdə, Şuşa, Ağdamda isə, ümumiyyətlə, qeydə alınmamışdır: –*Çin kəsməməx'dən ötrü barmaxcılı ge:rdix' barma:mıza* (Ac.); –*Saleh Süleymana dörd barmaxcıl tix'di* (C.) [2, s. 40].

Sözün üçüncü - “üskük”(oymaq) mənası Zəngilan, Qubadlı, Kəlbəcərdə daha çox işlənir. Füzuli, Ağcabədi, Ağdam, Xocalı və Laçında bir neçə yaşayış məntəqəsində, Xocavənd, Xankəndi, Bərdə, Cəbrayıl, Şuşa və Tərtərdə isə qeydə alınmamışdır. Paltar tikəndə *barma:mıza iynə batmasın də:n barmaxcıl taxırdıx* (Füzuli). Sözün dördüncü – “evdə və ya tövlədə çıraq asmaq üçün divara vurulan kiçik mıx” mənası Zəngilan (Aşağı Yeməzli, Qazançı, Quyudərə Xəştəb) və Şuşanın (Xəlfəli, Zarıslı, Şirilan, Malıbəyli, Quşçular) bir neçə yaşayış məntəqəsində qeydə alınmışdır. Bu sözün az işlənməsi, təbii ki, insanların yaşayış tərzinin inkişafı ilə bağlıdır: *Mal damında gejalər heyvannara baxmaxa gedəndə işıx olsun deyə damın tifarına barmaxcıl çalırdıx, ləmpəni ordan asırdıx* (Qazançı). Bu cür başqa sözlərə diqqət yetirək.

Qajdamax//qajdəməx'. Qarabağ şivələrində bu söz dörd müxtəlif mənanı ifadə edir: 1) belləmək; 2) dilimləmək, doğramaq; 3) əkin sahələri arasına nişan qoymaq; 4) siyirmək, yonmaq. *Qajdamax//qajdəməx'* sözü müasir Azərbaycan dilində işlənən “qazmaq”, “kəsmək” sözləri ilə bağlıdır. Qeyd edək ki, bütün variantlarda bu semantika özünü bu və ya digər dərəcədə göstərir. Sözün birinci “belləmək”, “yer şumlamaq” mənası bölgənin əksər şivələri üçün xarakterikdir olsa da, Kəlbəcər, Ağdam, Tərtər, Xocavənd, Xankəndi rayonlarında qeydə alınmadı.

İkinci – “dilimləmək, doğramaq” mənası Ağdam, Cəbrayıl, Tərtər, Füzuli, Şuşa, Zəngilan

şivələrində daha çox işlənir: – *A bala, yemişi qajda, yığ boşqaba* (C.). Digər ərazilərdə az işlənir, Qubadlı rayonunda isə, ümumiyyətlə, təsadüf edilmir.

Sözün üçüncü – “əkin sahələri arasına nişan qoymaq” mənası Tərtər, Bərdə. Kəlbəcər rayonları üçün xarakterikdir: – *Pambix sahələrinin arasın qajdi:rix'* (Kəl.). Sözün dördüncü – “siyirmək, yonmaq” mənası yalnız Qubadlı rayonunda yayılmışdır: *Uşaxlar qələmi qajdiyillər* (Qub.r., Xələc kəndi). Qeyd edək ki, Azərbaycan ədəbi dilində qələmin ucunu yonmaq mənasında işlənən qəddəmək sözü də elə bu leksik vahidlə bağlıdır. Dialektoloji materiallar göstərir ki, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur şivələrində müəyyən bir sözün yaratdığı omonimlik müasir Azərbaycan ədəbi dili ilə müqayisədə fərqli mənərə yaradır, qeydə alınan omonim cərgəyə daxil olan sözlər say və məna baxımından zəngindir.

Sinonimlər ədəbi dilimizdə olduğu kimi, dialekt və şivələrimizdə də aktiv ünsiyyətin mühüm hissəsini təşkil edən semantik koteqoriyadır. Bir məfhumun eyni və ya yaxın məna çalarlarını ifadə edən sinonimlər dilin zənginliyini göstərir, fikrin daha dəqiq ifadə olunmasına xidmət edir. Belə sözlər nitqdə təkrarın qarşısını alır. Bu koteqoriyaya aid edilən leksik vahidlər müxtəlif səviyyələr üzrə dilimizin səciyyəvi cəhətlərinin üzə çıxarılması etibarilə çox maraq doğurur. Araşdırmalardan aydın olur ki, nəinki Qarabağ, ümumiyyətlə, bütün şivələrdə sözlərin sinonim variantları ədəbi dillə müqayisədə sayca daha çoxdur. Bu xüsusiyyət şivələri ədəbi dildən ayıran başlıca cəhətlərdəndir desək, yanılmazdır. Nümunələrə diqqət yetirək.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *yelləncək* sözü var. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində bu sözün leksik mənası belə izah edilir: ağac budağından və ya bir yerdən asılmış müvazi qalın kəndirlərin ucuna bənd edilmiş oturacağı olan yellənmə qurğusu. Leksik mənanı daha aydın izah etmək üçün dialektal *salıncaq*, *uçuncaq* sözlərindən istifadə edilir [3, s. 574]. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətində isə bu mənada yalnız *yelləncək* sözü verilir. Lakin Qarabağ şivələrində bu sözün özündən başqa 21 sinonim variantı, bəzi variantların isə müxtəlif fonetik formaları müşahidə edilir. Sözləri işlənmə tezliyinə uyğun olaraq ardıcılıqla veririk: *yellənçax'* (bütün şivələrdə), *küf/kuf*, *küfgelli/küfyelli* (Q., Z.), *kufan*, *sarımçax/salimçax* (Z., C., F.), *sallançax/salınçax* (Q., Z., Xc.), *yeləkən/yelləkən*, *yellənküf*, *uçuncax* (Ad., K., L.), *uçunna*, *yüyrüx'*, *küfyüyrüx'* (X., Xan.), *sürünçax*, *hullançax*, *hələmçix'* (Q.-Qaracallı), *hurumçax* (T.-Borsunlu),

alamçın/ələmçün (Q.- Teymur Müskanlı), **yüyürgəx'** (B.-İmamqulubəyli), **yürlüx'** (C.-DağTumas), **yüyürməç** (B.-Nifçi), **yellənquş** (F.-Zərgər).

Qulağın yumşaq hissəsi mənasında ədəbi dildə “**sırğalıq**” sözü işlənir. Qarabağ şivələrində

isə bu məfhumu ifadə edən 20 sözdən ibarət sinonim cərgə vardır: **tana/taqa/tənə, tanağ** (bütün şivələrdə), **məmə, məməcik** (Q., C., Z., Xc., Ş.), **titə** (Q.-Hat, Milanlı), **qulaq seyvanı** (F.), **qulağın atəyi** (By.), **pərəx'** (B.), **pətix'** (Z. Şərikan), **müküx'/müçüx'/möçüx'** (Ad.), **pipix', çaçil, üjdüx', pələ** (Z.), **qulağın əppəyi, qulağın pəri, qulağın əntəri** (F.Yuxarı Yağlıvənd), **qulağın düyməsi** (F.-Aşağı Kürdmahmudlu), **milgə** (L.-Qarıqışlaq), **gilə** (L.- Dəyhan).

M.İslamov sözlərin sinonim variantlarının ədəbi dildən fərqli olaraq şivələrdə çoxluq təşkil etməsini müxtəlif səbəblərlə bağlayırdı. “1) Azərbaycan ümumxalq dilinin təşəkkülü və formalaşması prosesində bir neçə qəbilə və tayfa dili-dialektinin iştirakı ilə; həmin qəbilə və ya tayfa dili-dialektinin hər birində eyni məfhum müxtəlif sözlərlə ifadə olunmuşdur. Keçən yüzilliklər ərzində bu sözlərin bir qismi daha geniş yayılaraq ümumxalq xarakteri almış, bir qism isə tədricən istemaldan çıxmış, ya da passiv fonda keçmişdir. Məfhumun qəbilə və ya tayfa dili-dialektindəki ifadə formasının müəyyən hissəsi müasir dialektlərdə mühafizə edilmişdir və bunlar sinonim cərgələr əmələ gətirmişdir; 2) Ayrı-ayrı dialekt qruplarının uzun əsrlər boyu ardıcıl və qarşılıqlı surətdə bir-birinə təsiri ilə; 3) ədəbi dilin təsiri ilə; 4) alınma sözlər hesabına” [4, s. 202].

Doğrudur ki, Azərbaycan ümumxalq dilinin formalaşmasında ayrı-ayrı tayfa dillərinin rolu danılmazdır. Bu tayfa dillərindən eyni məfhumla bağlı sözlərin ümumxalq danışıq dilində öz əksini tapması da təbiiidir. Şivə materialları buna sübutdur. Belə ki, ümumxalq danışıq dilində zaman keçdikcə öz işikliyi itirən belə sözlərin bəziləri bu gün şivələrdə işlədilir, sinonim cərgənin komponentini təşkil edir. Məsələn, doğuş zamanı yardım edən qadın mənasını ifadə edən **mamaça** sözünün Qarabağ şivələrində, eləcə də əksər şivələrdə **əbə, əbəçi, həbəçi, hədəxi, hədəxi, hədəxi, göbəx' nənə, göbəy anası, göbəx'kəsən, göbəx'çi** kimi sinonim variantları vardır. Bu sinonimlər cərgəsinə daxil olan **göbəx'çi** (Q., C., Z.), **göbəx'kəsən** (B., Q., Z.), **göbəx' nənə** (Xc.), **göbəy anası** (F.-Yuxarı Yağlıvənd) sözləri şəxsin icra etdiyi iş proses ilə bağlıdır, **əbə, əbəçi** sözləri ayrı-ayrı türkdillərində bu və ya başqa fonetik variantda işlənməkdədir. Türk dilində **ebe** [5, s. 258], çuvaş dilində **epi** [6, səh.636] **mamaça** mənasında, işlənməkdədir.

Bundan başqa Qarabağ şivələrində baş örtüyü məfhumu ilə bağlı yaranan sinonim cərgədə **yapı, çöl, düz** məfhumu ilə bağlı **yazı, qulağın sırğa taxılan**

yumşaq hissəsi ilə bağlı **tana/taña**, hündür, uca, həm də bayraq mənasında işlənən **tuğ** sözü çox qədim leksik vahidlərdir, bu gün müxtəlif türk dillərində və onların dialektlərində, yazılı abidələrin dilində də müşahidə olunur.

Sinonimlərlə bağlı bir maraqlı cəhət də odur ki, bəzən ədəbi dildə hər hansı bir anlayışı ifadə edən söz alınmadır və sinonimi də yoxdur. Lakin şivələrdə bu mənada bütün komponentləri türkmənşəli olan sinonim cərgə müşahidə olunur. Məsələn, ədəbi dildə ot çalan alət mənasında fars mənşəli “dəryaz” sözü işlədilir. Qarabağ şivələrində isə bu mənada kökü feil olan **karənti/kələnti/çalənti** (bütün şivələrdə), **kəsərti** (F.Qərvənd), **çalma** (F., X., Ağ.), **çalğı** (Xc, Z., Q.) sözlərindən istifadə olunur. Qeyd edək ki, Qarabağ şivələrində **karənti** sözü ümumişləkdir.

Elə anlayışlar da vardır ki, onları ədəbi dildə də ifadə edən xüsusi bir söz yoxdur. Belə anlayışlar müəyyən söz birləşmələri və ya təsviri yolla ifadə olunur. Lakin bu şivələrdə həmin məfhumun onlarla sinonim variantları olan sözlərlə ifadəsi diqqəti cəlb edir. Məsələn, ədəbi dilimizdə dörd sözdən ibarət I növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunan **lapəsi çətin çıxan qoz** məfhumu şivələrdə sadə və ya mürəkkəb quruluşlu 15 sözdən ibarət sinonim cərgə ilə ifadə edilir: **çətan/çətənə** (L., K., B., Ad.), **çətin, daş** (əksər şivələrdə), **kar** (Q., Z.), **kor** (L., Q., Z.), **kənax', dağal/dığal** (Ş., Xv., By.), **kora, çaltik, gözərax', göy, çart** (F., Ad.), **dakqa** (Xc.- Meşəli), **çəçix', kəvəz** (F.- Kərimbəyli), **zina** (F.-Yuxarı Veysəlli).

Qeyd edək ki sinonim cərgəyə daxil olan sözlər bəzən nominativ, bəzən isə məcazi mənada sinonimlik yaradır. Nümunələrə diqqət yetirək. **Qorxaq** - *ağürəx', ağöfgə, ağöddəx'*; **xəsis** -*əlibərk, göy, qaraqıyımsız*; **tənbəl** - *boş*; **xəbərçi** - *ağziyirtix*. Bu nümunələrdə qorxaq, xəsis, tənbəl, xəbərçi sözləri məcazi mənalarla sinonimlik yaratmışdır. Lakin **uca** - *qəlbi*, **dix'dir**; **çöl** – *yazı*; **tayfa** –*tirə, uruğ, uruğ-turuğ* sözləri isə nominativ mənada sinonimlik yaratmışdır.

Nəticə. Ümumiyyətlə, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur şivələrində ərazinin yerli şəraiti ilə bağlı olan maraqlı dil faktları, onların yayılma arealının, ünvanının dəqiqləşdirilməsi Azərbaycan dilinin tarixən keçdiyi inkişaf mərhələlərini, tayfa dil xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Azərbaycan türkcəsinin spesifik, eləcə də ümumtürk dil bazasını bu gün də qoruyub saxlayan Qarabağ və Şərqi Zəngəzur ərazisinin Azərbaycan türkünün qədim yaşayış məskəni olduğunu bir daha təsdiq edir.

Rayon adlarının ixtisarı

Şuşa- Ş., Xocavənd-X., Xankəndi-Xan., Xocalı- Xc., Ağdam- Ad., Füzuli –F., Cəbrayıl–C., Zəngilan-Z., Laçın-L., Kəlbəcər –K., Qubadlı- Q., Bərdə-B., Ağcabədi - Ac., Beyləqan–By., Tərtər-T.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatı

1. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков, т. I, 1080, М., 395 с.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı, 2007, 566 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, IV cild, B., 2006
4. M.İslamov, Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti, Bakı, 1968
5. Туречско-русский словарь, М., 1977
6. Чувашско- русский словарь, М., 1982

QARABAĞ FOLKLORUNDA MUSA PEYĞƏMBƏR OBRAZI

Kənan Orucov

Bakı Dövlət Universiteti, magistrant

Abstract

Karabakh folklore, which occupies a unique place in the rich literary heritage of Azerbaijani folklore, has a whole folklore tradition that combines a number of rich examples. Before Islam and after its spread, legends and stories about religious figures were quite widespread in Karabakh folklore. In this article, we will touch on the image of the prophet Moses, which occupies a unique place in all religions, and its traces in Karabakh folklore. These examples, combining a number of instructive, amusing and moral-educational features, are inalienable examples of the entire Azerbaijani folklore, on the example of the Karabakh folklore. The life of the prophet Moses, full of miracles, as well as legends and stories about him, tell how important this religious figure is in monotheistic religions.

Key words: Musa, Messenger, Moshe, Jewish, Freud

Giriş. Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağ bölgəsi və onun yaratmış olduğu folklor elementləri xalqımızın folklor tərkibinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bu folklor nümunələri təssüflər olsun ki, yetərli qədər öyrənilib nəşr edilməmişdir. Folklor nümunələrimizin toplanmasına mane olan əsas səbəblərdən biri məhz tarixən Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində aparılan işğalçılıq müharibələri olmuşdur. Buna baxmayaraq böyük çətinliklə olsa da Qarabağ folklorunun öyrənilməsində müəyyən addımlar atılmışdır. Qarabağ folklorunun öyrənilməsində ən böyük nailiyyətlərdən biri AMEA-nın Folklor İnstitutunun “Qarabağ: folklor da bir tarixdir” adlı 10 cildlik folklor örnəkləri toplusunun nəşr olunmasıdır. Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi Qarabağ bölgəsi etnosunun dini inanc sistemində də İslam dininin təsiri özünü qabarıq şəkildə büruzə verir. İslam dininin Azərbaycanda yayılmasından sonra xalqın müqəddəs şəxslərlə bağlı inancları və düşüncələri özünü müxtəlif əfsanə və rəvayətlərdə, nağıllarda, lətifələrdə və s folklor nümunələrində əks etdirir.

Əsas hissə. Qarabağ folklorunda peyğəmbərlərlə bağlı, xüsusilə Süleyman, Yusif, Məhəmməd, Musa peyğəmbərlə bağlı xeyli sayda folklor nümunələri mövcuddur. Məhz İslam dinində bu peyğəmbərlərin adına tez-tez

rast gəlinməsi də digər peyğəmbərlərə nisbətən xalqın inanc sistemində bu peyğəmbərlərlə bağlı yayılan rəvayətlərin çoxluğuna gətirib çıxarırdı.

Musa peyğəmbərin dünyaya gəlişi illəri Misirdə fironların zülm və ədalətsizliyi illərinə təsadüf edirdi. Misir fironu gördüyü qorxulu yuxuda bir gün İsrail oğullarından birinin onun hakimiyyətinə son qoyacağını görür. Bundan təşvişə düşən firon İsrail oğullarında doğulan bütün yeni oğlan uşaqlarının öldürülməsini əmr edir. Musa peyğəmbər məhz bu təlatümlü zamanda doğulur. Lakin tanrı Musanın anasına qorxmamasını, uşağını bir müddətdən sonra bir sandığa qoyub Nil çayına buraxmasını bildirir. Məhz bu yolla ölümdən xilas olan Musanın gələcəkdə fironun hakimiyyətinə son qoymasına və İsrail xalqını xilas etməsinə gətirib çıxarır [6, s. 39-40].

Bu hadisə ilə bağlı “Qurani-kərim”də öz əksini tapan surə və ayələr mövcuddur. “Taha” surəsində deyilir: “O vaxt biz anana ilham edib dedik: Onu bir sandığa qoyub çaya at. Qoy çay onu sahilə çıxarsın və mənə də, ona da düşmənlər olan bir kəs onu götürsün”. Ya, Musa! Gözümün qabağında boya-başa çatdırılarsan deyə, (İnsanların ürəklərində) sənə qarşı bir sevgi yaratdım [5, “Taha” surəsi, s. 312-322].

Musa peyğəmbərin tarixi şəxsiyyət olması, yoxsa əfsanəvi qəhrəman olması ilə bağlı dünya dinləri və folklorunda bir sıra ziddiyətli fikirlər mövcud olsa da, İslam dinində Musa peyğəmbər tanrının göndərmiş olduğu peyğəmbər kimi təsvir olunur. Yəhudilər Musa peyğəmbəri ilk qanun yaradıcısı, ilk müəllim və yəhudi xalqını fironun zülümündən xilas edən bir peyğəmbər kimi təsvir edir. Musa peyğəmbərin hansı xalqın nümayəndəsi olması ilə bağlı konkret bir fikir yoxdur [2, s. 14].

Musa adının etimologiyası çox maraqlıdır. Belə ki qədim Yəhudi rəvayətinə görə bir gün Misir fironunun qızı Nil çayına buraxılan körpəni sudan çıxararkən onu qədim yəhudi dilində sudan çıxarılmış mənası verən “Moşe” adlandırır. Lakin fironun qızının Musanı bu cür adlandırma bilməsi faktı heç də inandırıcı gəlmir. Bir sıra folklorşünas alimlər “Musa” adının qədim Misir dilində “oğlu” mənasını verən “moze” sözündən götürüldüyünü irəli sürürlər [2, s. 15-16]. Qarabağ folklorunda biz Musanın müdrik və müqəddəs bir şəxsiyyət obraz olduğunu bir sıra toplanmış rəvayətlərdə görə bilərik. Bu rəvayətlərin hamsında xalq Musa peyğəmbərin simasında öz ideya və məqsədlərini göstərmiş olur.

“Hər kəsin öz şəxsiyyəti var” rəvayəti əxlaqi-didaktik məzmun daşıyır. Həmin rəvayətdə deyilir: “Bir dəfə Musa peyğəmbər Tura gedəndə Allah-tala deyir:

– Ya Musa, gələn dəfə bura gələndə özünənən alçax nəyi bilirsən onu gətirərsən bura. Musa gələn dəfə Tura gedəndə nə qədər fikirləşir ki, mən nə aparım Allah-talanın yanına. Heç bir şey də tapa bilmir. Kor peşman yol gedərkən yolun qırağında çox pis vəziyyətdə olan heyvan görür və deyir ki, elə məhz bunu aparım axır bundan aşağı heçnə tapa bilmərəm. İpi çıxardır ki, bağlaya bunun boğazına, sürüyə-sürüyə apara. Birdən ağılına gəlir ki, bunu da Allah yaradıb, məni də. Mən bunu necə özümdən aşağı hesab eliyim. Heyvanı açır buraxır və deyir ki, yox əli boş gedəcəm özümdən əskik heçnə tapa bilmədim. Musa Tura gedəndən və bütün haq-hesabdan sonra Allah-tala Musaya deyir ki, ya Musa, mən sənə keçən dəfə nə demişdim. Musa cavabında, Xudavəndi-aləm, and olsun vəhdaniyyətinə ki, nə qədər fikirləşdimsə də, özümdən aşağı heç bir şey tapa bilmədim. Yoldan bir heyvan tapıb gətirmək isdəyirdim ki, onu da rəva bilmədim. Belə olan halda Allah-tala Musaya deyir: Ya Musa, and olsun vəhdaniyyətimə, əgər sən onu ipə bağlıyıb bura gətirsəydin, səni peyğəmbərlikdən azad eliyəcəkdim. Hər kəsin özünə görə bir şəxsiyyəti var” [3, s. 61]. Bu rəvayət özünün ibrətamiz ideya və məzmunu ilə geniş bir məna ifadə edir. Məhz bu cür xalq yaradıcılığı nümunələri sayəsində sadə camaata öz düşüncələrini ifadə edirdilər. Hətta peyğəmbər belə olsan, özünü heç kimdən üstün görməməyi məsləhət görür.

“Qarabağ: folklor da bir tarixdir” kitabının I cildində verilmiş “Allahdan küsən çoban” rəvayətində deyilir: “Bir gün yenə Musa Tura gedəndə çoban Musaya deyir ki, ya Musa, Tura gedirsən? Musa da bəli deyir. Çoban Musaya onda Mənim Allahıma denən ki, mən ondan küsmüşəm. Musa deyir ki, əşi bir əstafurillah de hələ, sən kimsən ki, Allahdan küsəsən. Çoban deyir ki, ya Musa sənənin nə işinə qalıb, necə deyirəm elə də deyərsən. Musanın da məhz işi yer üzündə olan vəziyyətlə bağlı Allah-tala ilə danışmaq və insanların vəziyyətini bildirmək idi. Allah-tala ilə danışandan sonra deyir ki, ya Xudavəndi-aləm, özünə agahdı ama bu gün mən sənənin dərgahına gələndə çoban belə-belə dedi. Allah-tala deyir ki, ya Musa, onda sən də get ona denən ki, mən də bu gündən ondan küsdüm. Musa yenidən evinə qayıdanda gəlib çobana deyir ki, Allah-tala da deyir ki, mən də bu gündən ondan küsdüm. Vaxt olur, vədə dolur Musa ikinci dəfə Tura gedəndə çoban tələsik Musa peyğəmbərə deyir ki, mənim Allahıma denən ki, bu gündən artıq barışdım onla. Musa gedir Tura Allah-Tala ilə görüşür və yerdəki vəziyyəti müzakirə etdikdən sonra deyir: Xudavəndi-aləm, çoban deyir ki, ondan barışdım. Onda Allah-tala da Musaya deyir ki, get çobana de ki, Mən də onla barışdım. Yolda gələ-gələ çobana heyrat edən Musa peyğəmbər qayıdır gəlir

çobana deyir ki, sən kimsən Allahdan küsəsən, Allahla barışasan. Bunu mənə agah elə. Onda çoban deyir ki, mən Allahdan ona görə küsmüşdüm kü, o gözəllikdə cənnəti yaratmışdı, daha cəhənnəmi niyə yaradıb. Ona görə küsmüşdüm ondan. Lakin, Sən gedəndən sonra bir dəsədə quldur gəldi, məni də döydü, qoyunumun da yaxşılardan seçib apardı, qalmışam indi bu axsağ-uxsağın yanında. Mən də ona görə onla barışdım ki, cəhənnəmi də yaradıb onlardan ötrü ki, bu insanlar cəhənnəmə getsin” [3, s. 60].

Göründüyü kimi, bu rəvayətdə çobanın Allahdan küsməsi ona üz döndərməsi ilə parallel baş verən hadisələr sanki, təbiətdə tanrının hər şeyi nizamlı yaratdığını və heç nəyin əbəs yerə yaradılmadığını ifadə edir. Məhz Tanrı bu nizamlı yaratmaqla yer üzündə ədaləti bərqərar etmiş olur.

Musa peyğəmbər obrazının dünya və Azərbaycan folklorunda yayılan nümunələrini yaxından araşdıran folklorşünas-alimlərdən biri də F.Bayat olmuşdur. F.Bayat Musa peyğəmbər obrazına geniş aspektdən yanaşmış və süjet və rəvayətlərin izahını vermişdir. Dünya folklorunda Musa peyğəmbər obrazını qiymətləndirərkən F. Bayat onu yəhudi xalqına doğruları öyrədən, nəyi edib, nəyi etməməsini öyrədən bir peyğəmbər kimi təqdim edir. F.Bayat Musa peyğəmbərlə bağlı Azərbaycan folklorunda yayılmış nümunələrin toplanmasında xeyli əmək sərf edən tədqiqatçılardan biridir. F.Bayata görə əski çağların mifoloji mətnlərində görülən bənzər hekayələr teoinformasiyanın fərqli zamanlarda paylaşılması, transformasiyası, dəyişməsidir. Müqəddəs kitablardakı qissələr keçmişdə olub bitmiş əhvalatlardır və gələcəyin dini yaşanı üçün bir örnəkdir [1, s. 167-168].

Musa obrazı artıq e.ə VI-IV yüzilliklərdən başlayaraq mifikləşdirilmişdir. Tarixən artıq Musa peyğəmbər obrazı mifik bir personaj kimi dini əfsanə, rəvayət və nəğılların əsas personajına çevirilmişdir. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi ilə yanaşı Mərkəzi Aran zonasında da Musa peyğəmbər obrazı ilə bağlı xeyli sayda nümunələr toplanmışdır. Bu nümunələr “Azərbaycan folkloru antologiyası” silsilə nəşrlərində toplanıb nəşr edilmişdir.

“Çəliyi itirmiş Musa” rəvayəti əxlaqi-didaktik xarakter daşıyır. Həmin rəvayətdə deyilir: “Musa peyğəmbər çəliyin itiribmiş. Bir gün gedirmiş Allah-taalanın yanına ki, çəlik versin. Tur dağına çıxan yol da düzəngahdı, düzəngahla gedib çıxmalıdır Tur dağına. Yolda bir kişi çıxıb qabağına deyir ki, ya Musa, sən Allah dərgahına gedirsən, bir mənim də dərdimi Allahdan xaiş elə dərmən etsin. Musa da sənə nə dərdin var aç denən deyir. Vallah, Allah-taala bu yaşlı vaxtımızda bizə bir oğul verdi. Oğul ayla-illə böyümədi, günlə böyüdü. Boy atdı,

elm sahibi oldu, xalq arasında hörmət qazanan bir oğul oldu. Ədəbli, ərkanlı, qüvvəli oğlan idi. Toy elədik, bir yaxşı nəsillə qohum olduq. Gəlini gətidik, oğlum gərdəyə yaxınlaşanda əcalın tapşırıdı öldü. İndiyə qədər bir dənə də günah işdəməyib. Mən nə günah sahibi olmuşam ki, Allah-taala mənə bu zülmü elədi? Deyilənə görə, Musa özü qəzəbli insan olub, həm də Allahın ərköyün bir dostu və peyğəmbəri olub. Musa gedib çıxır Tur dağına, başlayır Allahla söhbət eliyir. Musa bu yaşlı kişinin halına o qədər yanır ki, özünün dərdi yadından çıxır. Musa Allah-Taalaya ya Allah Sən yer üzündə insanlara zülm eləyirsən. Bu övladı sən ya verməzdin, vermişsənə indi niyə bəs belə eləyirsən? Allah da Musaya, özünün nə üçün gəldiyini soruşanda Musa çəlik üçün gəldiyini bildirir. Allah Musaya: Sən get meşədən bir ağac qır gətir, sənin çəliyinin möcüzəsini verim, həm də o kişinin dərdini sənə deyərəm.

Musa gedir. Axtarır, axtarır, axtarır meşəni, görür meşənin ortasında bir tala var. Dairəvi düzəngah yerdə. Düz ortasından bir dənə nazik şiv çıxıb. O qədər gözəl ağacdı ki, deməli, talada bunnan başqa bir dənə başqa bir ağac yoxdu. Qəşəng şiv ağacdı. Musa dibindən vurur sürüyə-sürüyə gətirir. Allah-taala buyurur ki, ya Musa, niyə belə gec gəldin? Musa deyir ki, vallah, bütün meşəni gəzdimsə də, bundan gözəl ağac tapmadım. Allah-Taala da Musaya, ya Musa, mənim əlimdə nə var idi? Orda min illik palıdlar vardı, qupquru qurumuşdu, bir beləsin götürüb gətirsən sənə çəlik verəcəkdin. Niyə bu ağacı qırdın? Musa da bundan gözəl ağac yox idi cavabını verir. Onda Allah Musaya üzünü tutaraq deyir, bəri bax, neynirəm mən günahı çiyində bol olanları? Mən də dərgahıma təmiz adamlar gətirməliyəm də. Özünü mundarlamamış pak insanları götürüb gəlirəm” [4, s. 22-23].

Çox maraqlı bir faktdır ki, söyləyici bu mətni toplayarkən heç də bu folklor örnəyinin əbəs yerə olmadığını, məhz oğulları şəhid olan valideynlərə təskinlik vermək üçün bu misalı tez-tez çəkdiyini bildirir.

Nəticə. Göründüyü kimi bu rəvayət özündə bir sıra dərin mənaları ifadə etməklə həm insan oğlunun ölümün qarşısında aciz olmasını göstərməklə yanaşı, həm də xalqın tarix boyunca şəhidlərimizə necə qiymət verməsinin xalq folklor nümunələrində öz əksini tapdığına şahidi oluruq. Bu folklor nümunələrinin Qarabağ zonasında yaranması heç də təsadüfi mahiyyət daşıyırdı. Qarabağda ağırlı müharibələr, verilən minlərlə şəhidlərin məhz bu folklor örnəklərində idiomlaşmasına gətirib çıxarıb.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bayat F. Qissədən əfsanəyə, yazıdan sözə. Folklorlaşan ulul-əzm peyğəmbərlər. Bakı: Elm və təhsil, - 2021. -230 s.
2. Freyd Z. Musa və təkallahlıq. Bakı: Qanun, - 2003. - 223 s.
3. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. 10 cilddə, I kitab (Ağdam, Füzuli, Ağcabədi, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın və Kəlbəcər rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı: Elm və təhsil, 2012. – 464 s.
4. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. 10 cilddə, IV kitab (Laçın, Qubadlı və Zəngilan rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı: Elm və təhsil, 2013. - 468 s.
5. Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə tərcüməsi və şərhı. - Bakı: Nurlar, - 2017. - 604 s.
6. Yenibaş H. Peyğəmbərlər tarixi. – Bakı: Xəzər, - 2016, - 284 s.

LITERARY CREATIVITY OF ABDURRAHIMBEY HAGVERDIEV

Konul Mammadzadeh

Azerbaijan State Pedagogical University, Phd

Xülasə

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev ədəbiyyat tarixinə klassik hekayələri, faciəvi əsərləri ilə daxil olub. Onun dili son dərəcə zəngin, xalq nitqinə, folklor ədəbiyyatına yaxın idi. O, Azərbaycanın ictimai və mədəni həyatında fəal iştirak etmiş, yorulmadan çalışmışdır. Onun yaradıcılığı ədəbiyyata yeni nəfəs və şöhrət gətirmişdir. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev Şuşada doğulub, təhsil alıb. Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev tələbəlik illərində universitetin şərq fakültəsinin dinləyicisi olub. Ədəbiyyata güclü meyl göstərdi. "Nicat" cəmiyyətində işlədiyi müddətdə Zaqafqaziya, Dağıstan, Orta Asiya və Volqaboyuna səyahət edib. 1899-cu ildə Azərbaycana qayıdan Haqverdiyev bir müddət Bakıda yaşayıb. Bir tərəfdən müəllimliklə məşğul olur, digər tərəfdən teatrlarda tamaşalara quruluş verir. Tədqiqatçılar Əziz Şərif, Mir Cəlal, Cəfər Xəndan, Abbas Zamanov, Məmməd Məmmədov, İnqilab Kərimov, Qəzənfər Kazımov və başqaları, Ə. Haqverdiyevin həyat yolunu işıqlandırmaq baxımından elmi əhəmiyyət kəsb edən maraqlı fikirlər irəli sürmüşlər.

Açar sözlər: *Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev dramaturgiyası, folklor ədəbiyyatı, klassik ədəbiyyat, teatr mədəniyyəti, ustad dramaturq*

Introduction. Azerbaijani writer and dramatist, socio-political and theater worker, pedagogue, literary critic Abdurrahim Bey Hagverdiyev, who is considered a classic of Azerbaijani literature was the first conductor at the premiere of the opera "Leyli and Majnun", one of the authors of "Molla Nasreddin" magazine. He was one of the outstanding people. His work was known all over the world. Abdurrahim Bey Hagverdiyev, who had an important role in the development of Azerbaijani artistic prose, wrote more dramatic works. Hagverdiyev's personality and greatness based on new facts and materials was welcomed by the literary community. His scientific biography as an artist played a great role in the history of the development of our realist-democratic literature and gained wide fame as a dramatist, prose writer and cultural figure. His literary heritage is one of the important tasks of our literary science.

Main part of work. Abdurrahim Bey Hagverdiyev was born and received his education in Shusha. During Abdurrahimbey Hagverdiyev studentship, he was a listener of the eastern faculty of the university. He developed a strong inclination towards literature. He wrote the works "If you eat goose meat, you will see its taste" (1892) and "The Collapsed Alliance" (1896). "The Collapsing Alliance" (1899) was published in Petersburg. After receiving higher education, he returned to Shusha, where he organized performances. Oriental concerts were given under his leadership in Baku (1902-1903), where he wrote his first stories ("Father and Son", "The Moon's Testimony") and published them under the title "Two Stories". After the revolution of 1905, he was elected as a representative to the Russian State Duma from Ganja province, went to Petersburg (he is considered one of the first diplomats of Azerbaijan), where he collected materials for his new work (Agha Muhammad Shah Qajar) in the state library, and traveled to Iran - Mazandaran province (1907). When the opera "Leyli and Majnun" was staged on January 12, 1908, he was the first Azerbaijani conductor to direct the choir and orchestra and the performance. During the period of working in "Nicat" society, he traveled Transcaucasia, Dagestan, Central Asia and the Volga. Hagverdiyev, who returned to Azerbaijan in 1899, lived in Baku for some time. On the one hand, he was engaged in teaching, and on the other hand, he directed performances in theaters. At the same time, he continued his artistic creativity by writing the tragedies "Unfortunate Young Man" (1900) and "The Fairy Witch" (1901), he enriched the national dramaturgy in terms of ideas and poetic-craftsmanship.

In 1906, he published stories in "Hayat" newspaper and jokes with secret signatures in "Molla Nasreddin" magazine. He is the author of "My Deer", "Hortdan's Hell Letters", "Sheikh Shaban", "X province", "Hungry Letters" and other works. He wrote some stories also. Father and son, the testimony of the moon, Bomba, My deer, The book of letters, Complaint, Dajjalabad, Yarinbash sona, Shabih, Pir, Criticism, Ajdan tabib, Sheikh Shaban, Hamshari's passport, Roya, Mirza Safar, Past Days, At the top of the high mountain, Seyidlar Ojak, Qandil, Çeşmak, Dog Game, Toothache, Old Tarzan, Struggle with Capitalism, Conversation, Hunter Gasim, Revenge, Bailiff and Thief, New Medicine, Yellow Chicken, Koroglu are his stories. There are more than 80 stories in total.

Abdurrahim Bey Hagverdiyev, who had an important role in the development of Azerbaijani artistic prose, wrote more dramatic works during the years 1892-1906, and later he regularly engaged in prose, including writing

stories. From this point of view, the researchers divide the story creation of the writer into 2 stages: the first stage includes the stories "Father and Son" and "Testimony of the Moon", which he wrote in 1906 and published in "Hayat" newspaper. In Hagverdiyev's work, the conflict between "fathers and sons" that began with the tragedy "Unfortunate Young Man" continues in the story "Father and Son" [3].

The issue of "fathers and sons" is not only a misunderstanding between a specific parent and child - it appears as a problem that has existed since the beginning of the human race: disagreements in various fields of science, life and art lay the foundation of the problem and are expressed in the work of greatest writers in the form of a conflict of generations as a whole. The breakdown of intergenerational relations is sometimes the main, sometimes the background motif in various works, such as the issue of "fathers and sons". Hagverdiyev's enlightened realism is formed in the religious aspect at the initial stage of story creation.

Creating a scientific biography of an artist who had important services in the history of the development of our realist-democratic literature and gained wide fame as a dramatist, prose writer and cultural figure, his relationship with friends and acquaintances, and collecting his literary heritage is one of the important tasks of our literary science. The researchers who talked about Hagverdiyev's work paid attention to this art as much as possible, correctly defined and explained the important stages of the writer's life. In Professor Kamran Mammadov's valuable monograph (4) the writer's creative path is illuminated in parallel with his biography, and a number of issues related to the writer's life have found their full scientific interpretation. In the works of researchers Aziz Sharif, Mir Jalal, Jafar Khandan, Abbas Zamanov, Tahsin Mutallimov, Mammad Mammadov, Ingilab Karimov, Gazanfar Kazimov and others, interesting ideas of scientific importance in terms of illuminating Hagverdiyev's life path were put forward.

The presentation of Hagverdiyev's personality and greatness based on new facts and archival materials was welcomed by the literary community. At the same time, it is necessary and necessary to study the literary-theoretical ideas of writers today. Professors Kamran Mammadov, Kheyrolla Mammadov, Mammad Mammadov and others have put forward serious opinions on this issue in their research, literary opinions and ideas put forward in the literary works and articles of 20th century Azerbaijani literature have been studied, and the relationship

between their scientific-theoretical views and artistic creations has been investigated. These studies have been the object of research on the search for art, attitude to folklore, language and media, the role of the artist, the concept of creative freedom in the 20th century Azerbaijani realist literature, but serious research is needed.

Hagverdiyev's literary meetings have also been allocated a place in the studies of scholars who generally study the literary meetings of realists. However, Hagverdiyev's world of literary ideas has not been a separate object of research until today. In terms of evaluating the real artist, his literary-theoretical views prevail in his articles, including letters, such as "Criticism in criticism", "Tasatturi-nishvan", "The Tragedy of Mirza Fatali", "About Pari Jadu" and others. He had his own literary traditions and wide erudition. He raised the enlightened-democratic idea to a new stage and played an important role in the development of national thought.

His language was extremely rich, close to folk speech and folklore literature. He actively participated and worked tirelessly in social, cultural and public life of Azerbaijan [2, p. 8-9].

His works named "Bəxtsiz cavan", "Dağılan tifaq", "Pəri cadu", and stories as "Bomba", "Mirzə Səfər", "Şeyx Sənan", "Xortdanın cəhənnəm məktubları" revive the bright image of the author. The enjoyable nature of the village of Agbulag influenced his creativity. The elements and beauties of Shusha city are reflected in his works called as "Yeyərsən qaz ətini, görərsən ləzzətini", "Ovçu Pirim", "Ata və oğul", "Ayın şahidliyi", "Hacı Daşdəmir", "Pəri-cadu".

He had comedies dedicated to criticizing violation of women honor and rights, which caused disasters in the family. In the writer's dramaturgy the religious views as one of the main components was enlightened. Decaying moral values in various families' misfortune was based in dramaturgical conflict of his dramas. The dramatist was able to use the psychological-philosophical, psychological-dramatic characteristics of the tragedy genre with high artistry in the depiction of those scenes. In his work the ideas of tyranny, the concepts of homeland and patriotism, the dramaturgical presentation of ideas of intelligence and power, conscience and morality were embodied with greater artistic magnificence [1, p. 3-7].

Result. Abdurrahim Bey Hagverdiyev entered the history of literature with his classic stories and tragic works. His language was extremely rich, close to folk speech and folklore literature. He actively participated in the social and

cultural life of Azerbaijan and worked tirelessly. His work brought new life and glory to literature. He had his own literary traditions. Abdurrahim Bey Həqverdiyev entered the history of literature with his classic stories and tragic works. His language was extremely rich. He actively participated in social and cultural life of Azerbaijan. He gave his recommendations in the literature. His creativity has enriched the literature.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əhmədaliyev, T. Dövrünün çox mədəni-mənəvi yaralarına yaramış Əbdürrəhim bəy Həqverdiyev / Tahir Əhmədaliyev // Mədəniyyət. - 2013.- 17 may. - s. 11.
2. Xəlilzadə, F. Ömür itmir, bitmir, davam edir / Flora Xəlilzadə // Azərbaycan. - 2010. - 10 iyun. S.7.
3. http://anl.az/el/m/mm_ehv.pdf

XURŞİDBANU NATAVANIN ŞEİRLƏRİNDƏ ŞUŞA MÜHİTİNİN TƏSVİRİ

Qüdsiyyə Qəmbərova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Abstract

Description of the Shusha Literary Circle in Natavan's Poems

Known in the history of poetical thought of Azerbaijani people with the nickname Natavan, Khurshid Beyim daughter of Mehdigulu was a family member of the last khan of Karabakh. Several other members of her larger family - her paternal uncle Nava and maternal uncles Hali and Musahib also were poets. Consequently, her contribution to poetry – formation of the literary circle in Shusha in 1872, which she led for almost 20 years, was not accidental at all.

Khurshidbanu Natavan was, first of all, an Azerbaijani lady with nobleness and high cultural taste, who, together with her poetry, was distinguished in art and artistic sewing and was known as a philanthropist. The two genres of goshma and gazel are leading genres in her artistic creativity that survived up until the modern period. Presumably, the poet created artistic examples in other genres, too. Additionally, artistic works Natavan created in the genre of elegy and letters written by her are also known to us today.

Key words: Khurshidbanu Natavan, the Shusha Literary Circle, Goshma, Elegy

Giriş. Natəvan mükəmməl mədrəsə təhsili almış ziyalı bir xanım idi. Əsərlərində dil və üslub səciyyəviliyi əsasında demək olar ki, elmi, dini və bədii sahədə yetərinəcə savada sahib olmuşdur. Qarabağa və doğma Şuşaya çox bağlı olduğu səbəbindən abadlıq və xalqın rifahı üçün vacib işlər görmüşdür. Təsadüfi deyildir ki, Firudin bəy Köçərli bu dövrü “XIX əsr ədəbiyyatının xoşbəxt zamanı” adlandırmışdır [4, s. 13]. Lakin, çox təəssüf ki, ədəbiyyatın “xoşbəxt” inkişafına şərait yaratmış bir insan özü həyatda xoşbəxt olmamışdır.

Əsas hissə. Natəvanın doğma yurduna böyük məhəbbətinin isbatı şairin əsərlərində özünü büruzə verir. Şairin “Albom”undakı gül rəsmləri və onlara yazılmış şeirlərdə Qarabağın doğma təbiəti ilə bərabər, onun şirin ləhcəsi, dili də özünü göstərir:

*Fələk rənginə bənzər bu **bənəfşə***

*Tutub səhraları hər su **bənəfşə** [4, s. 63].*

Yaxud:

Səni kimdir sevən bica, qərənfir
Sənə mən aşıqi-şeyda, qərənfir [2].

Şairin tamamilə etnoqrafik motivlərlə bəzənmiş bir qəzəlində isə Şuşa camaatının gündəlik həyat tərzini, milli-mənəvi dəyərləri və onun dünya ilə müqayisəsi qələmə alınmışdır. Şeir sünət məzmununu onu qəzəldən fərqləndirəndə, vəzn, qafiyə və rədifi janrın texniki tələblərinə cavab verir. Şeir bütün Azərbaycan elləri üçün ortaq olan gündəlik məişət həyatını özündə əks etdirir - axşamlar bütün çiraqlar yanar, evlər silib-süpürülüb yer-yataq salınar. Dost-aşnalar şəhərdə gəzintiyə çıxmaq üçün bir-birini axtarırdılar. Evə qonaq gələni qonaq saxlamaq adət idi. Şair Şuşanın gündəlik həyatını bu şəkildə şərh edir. Dinclik dövrünün bəxtəvər Şuşası belə idi. Dünyada qərbin qisməti yalqızlıq olsa da, Şuşada belə deyildi. İnsanlıq, qonaqpərvərlik, səxavətlik, dostluq, xoşbəxtliklə dolu olan Şuşa mühitinin canlı həyat tablosu belə idi:

Hamı çıraqları rövşən qırlarlar axşamlar
Evi silib-süpürüb yer salarlar axşamlar
Gecə qaranlıq ola, yar yarın axtaracaq
Küçə-küçə dolanıb oynayarlar axşamlar
Rəfiq olan eləyir bir-birini xudahafiz
Evə qonaq gələ, saxlayarlar axşamlar.
Şikayət eyləmə, Xurşid, xudaya şükr eylə
Qərbi dəhrdə yalqız qoyarlar axşamlar [4, s.71].

Xurşidbanu Natəvanın qəzəllərində Qarabağ, xüsusilə, Şuşa şivəsi üçün xarakterik olan fonetik dialektizmlər diqqəti cəlb edir: – *Bunun əlacı ki, mümkün deyil mana, ey dust!* [4, s. 29]; – *Pünhan baxmağında genə bir fitnə meyli var, Hiç aşına dəgil bana bigənə gözlərin* [4, s.73] və s. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, şairin “Bənövşə” və “Qərənfil” qoşmasının rədifinin özündə belə, Qarabağın, daha dəqiq desək, Şuşa mühitinin canlı xalq şivəsinin ruhu duyulur.

Ümumiyyətlə, Natəvanın şeirlərində sual əvəzliliklərinin şivə variantları çoxdur. Şair qəzəl janrının tələbinə müvafiq olaraq, *nə üçün?* sual əvəzliyini vəznin heca biçiminə uyğunlaşdırır:

Neçün gülşənlərin tərkin qılıbsan? [4, s. 63];
Fələk incir fərağından, neçin gəlməz, neçin gəlməz?! [4, s. 65].

Eləcə də, müasir ədəbi dildəki “*nə qədər*” sual əvəzliyinin *nə qədri?* variantı şairin mənsub olduğu elin canlı danışıqının göstəricisidir:

Sənə nə qədri dedim, rəhm qıl mənə, getmə!

Gəl indi gör ki, fəraqın salıb nə halə məni! [4, s. 43].

Azərbaycan dilinin müxtəlif dialekt və şivələrində *nə qədə/nə qədrinə/nə qədər/nəxarta/nə xartana* və s. şəklində variantlarının işlənməsi də müşahidə olunur. Beləliklə, şairin bütün qəzəllərində və digər şeirlərində də *nə* sözü əsasında düzəlmiş sual əvəzlilikləri canlı xalq danışığı dili üslubunda ifadə olunmuşdur:

*Düşmənimdir, bilməzəm kim, **netmişəm**, dövrənə mən?! [4, s. 23].*

*** **

*Natəvan, dəxi **nedim**, sərf eyləyim mehmanə mən?! [4, s. 23].*

*** **

*Ya rəb, **nolar ki**, yar gələ mərgi-aşıqə?! [4, s. 25].*

*** **

Nolaydı, kur olaydım, görməyəydim gül kimi cismin

Qalıbdır tirə xak içrə, məzarın gün qabağında [4, s. 48].

Natəvan digər bir qəzəlində də canlı xalq danışığı üslubu ilə yanaşı, məhz Qarabağ dialekti üçün də səciyyəvi olan sonu *r* səsi ilə bitən feillərdə [**r**] səsinin düşməsinə müşahidə edirik:

Qutarmaz həşrə qədər halü-macərəsi gülün [4, s. 35].

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində, xüsusilə, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur şivələrində feillərdə [*r*] səsinin düşməsi bir neçə halda özünü göstərir. a) sonu *r* ilə bitən ikihecalı feillərin kökündə [*r*] səsinin düşməsi baş verir: *otu*[®], *gəti*[®] və s., b) hətta canlı xalq dilində *-ir*⁴ hecasının düşməsi ilə *ot*, *gət* və s. kimi tələffüz olunur c) bu tip feillərə şühudi keçmiş zaman şəkilçisi qoşulduqda: *otu*[®]*du*, *gəti*[®]*di* və s.; ç) bu feillərə nəqli keçmiş zaman şəkilçisi qoşulduqda: *otumuş*, *gətmiş* və s. d) bu cür feillərə icbar növ əlaməti artırıldıqda *otutmax*, *gətitməx'* və s. Eyni hal bütün Qarabağ və Şərqi Zəngəzur üçün səciyyəvidir [1, s. 192].

Çox maraqlıdır ki, Natəvanın bir qəzəlində, hətta *olurmu?* feilinin *olumu?* kimi ifadəsinə də təsadüf olunur:

*Sirişkimin , **olumu** eyləmək rəvan tərkin? [4, s. 42].*

Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, Azərbaycan dili dialekt və şivələrində bəzən **olmaq**, **eləmək** köməkçi feillərin indiki zamanda **olu**, **eli** şəklinə də rast gəlinir. Hətta M.Şəhriyarın "Ağız yemişi" adlı bir şeirində müəllif bu tipli sözləri Cənubi Azərbaycanın canlı xalq şivəsinə uyğun şəkildə işlədir:

*Bir gün ağz **qali** boş*

*Bir gün dolu dad **oli**.*

Gün var ki, heç zad olmaz

*Gün var ki, hər zad **oli*** [5, s. 102].

Azərbaycan dilinin tarixində **olmaq və etmək** köməkçi feilləri ilə yanaşı, **qılmaq** feili də tərkibi feillərin yaranmasında fəal rol oynamışdır. Natəvanın şeirlərində:

Necün gülşənlərin **tərkin qılıbsan?** [4, s. 63];

Gögür məclislər içrə şəmi hər şəb yarı-əğyarə,

Onunçun yanmağın tərhin **qılır bünyad** pərvanə [4, s. 64];

Sənə ey şəm, töhmətlər qalır məşuqələr içrə,

Əgərçi xirməni – ömrün **qılır bərbad** pərvanə [4, s. 64].

Natəvanın qəzəllərində fars mənşəli bəzi sözlərin canlı xalq danışığı üslubuna uyğun ifadəsi ilə – “özləşmə”yə uğraması ilə rastlaşırıq. Şairin **növcavan** sözünü – **nocavan, amma** bağlayıcısını **amma** və s. şəklinə istifadə etməsi tamamilə canlı xalq danışığı tərzinə və ya şivə əlaməti kimi dəyərləndirmək mümkündür:

- Cahani tərək edərəm, cümlə dövlətü-varın,

*Mahaldır eyləmək böylə **nocavan tərkin?*** [4, s. 39];

- *Sən qeyr ilə həməzəbanü yekdil, **Əmma** mənə ruzigar müşkil* [4, s. 76].

Xurşidbanu Natəvanın Tiflisdə olarkən Şuşaya Ağabikə xanıma göndərdiyi bir məktubda da üsluba uyğun olaraq işlətdiyi **urmaq, bən, böylə, dəgil, genə** kimi sözlərin Qarabağ ziyalı-əsilzadə təbəqəsinin epistoluar üslub dəst-xəttidir.

Natəvan şeirlərinin leksikasında Qarabağ mühitinin canlı danışığı faktları da öz rəngarəngliyi ilə seçilir. Məsələn,

*Səni kimdir sevən, **bica, qərənfil** ?!* [4, s. 62].

Bica - şeirdə “*səbəbsiz*”, *boş yerə*” və s. mənalar əvəzinə işlənən canlı danışığı faktıdır. Azərbaycanın digər regionlarda bu mənada işlənən **becə, beca-beca** və s. fonetik variantlarda – işlənərək bədii-üslubi effect verir. Yaxud,

*Unutma aşiqi, **haşa, qərənfil***

misrasındakı “*haşa*” (Allah eləməsin! – Q.Q.) modal sözü, şairin unudulacağından qorxan aşiqə canıyanan münasibətini ifadə edir.

Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, imperativ nida kimi qəbul olunmuş fars mənşəli **haşa** sözünün Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində də türk mənşəli “*iraq olsun*” birləşməsi yerində işlənməsi müşahidə olunur: – “*Haşa üzdən, sürü itsiz olmaz* (Borçalı); -*Haşa sizdən, xəstə döyülsünüz ki?* (Goranboy) [6, s. 195].

Ümumiyyətlə, Natəvanın bədii dili üçün səciyyəvi olan alqışlar və qarğışlar taleyinə bəd günlər yazılmış bir ananın obrazını səciyyəvləndirir: *fəda olum sənə mən, boyun bəlasın alım, çıxaydı kaş gözüm, görün gözüm çıxsın, nolaydı, kur olaydım, səni tarı, görməsin gözlər, billah, size tari, olsun əllərin var və s.*

Klassik Şərq şeirinin qəzəl janrında yazılmasına baxmayaraq, Natəvan şeirlərinin qafiyə və rədifləri bəzən canlı xalq dilinə bənzəyir. Məsələn, *tərk eyləmək, tərk qılmaq* kimi feillərin üslubi məqamları hər misrada rəngarəng mənə mənzərəsi yaradır: *qıldı gülüstan tərk in – getmək, eyləmək yarı-mehriban tərk in* - ayrılmaq, *eyləməz naləvü fəğan tərk in* - yorulmaq, *edərmə can tərk in*- ölmək, *üzüldü qüvvəti-can, etdi Natəvan tərk in* – ölmək və s.

Natəvanın şeirlərində canlı Qarabağ şivəsi üçün səciyyəvi əlamət hesab olunan halların bir-birini əvəz etməsinə, eləcə də, feil formalarının məzmunca əvəzlənməsinə və s. məsələlərə dair onlarla tarixi-qrammatik əlamətlərə rast gəlinir:

Gecə qonaq gələ, saxlayarlar axşamlar – misrasındakı *qonaq gələ* birləşməsi formaca arzu, məzmunca şərt mənası bildirir. Eləcə də - *Gecə qaranlıq ola, yar yarın axtaracaq* – kontekstində *“qaranlıq ola”* tərkibi *“qaranlıq olsa”* kimi başa düşülür.

Şairin qəzəllərində klassik janrın ilkin nümunələrindən məlum olan daha qədim qrammatik əlamətə *-iban* feili bağlama şəklinə də təsadüf olunur:

Siyəpuş oluban dil qalıbdı zülfündə,

Yəqin kəminə yatıb arizində xalə, balam [4, s.73].

Nəsimidən üzü bəri bütün poetik nümunələrdə qarşılaşdığımız bu qədim feili bağlama əlamətinə aktiv şəkildə rast gəlinir. Azərbaycan dilinin Quba dialekti və şivələrində də həm *-ibani*⁴, həm də *-ibannarı*⁴ formaları yaxşı mühafizə olunmuşdur. Müasir Qarabağ şivələri üçün arxaikləşmiş bu morfemə Zəngilan rayonunun Şərifan kəndində təsadüf olunmuşdur [1, s. 205].

Şairənin klassik janrlarda Qarabağ dialektinə məxsus *“duş görmək* (yuxu görmək), *damad otağı* (bəy otağı), *sayağ* (kimi, bənzər, oxşar), *tar* (qaranlıq), *cuy* (su arxı), *varə-varə* (get-gedə), *zavala vermək* (güdaza getmək), *əylənmək* (burada dayanmaq), *yəqinən* (yəqin ki), *qan eləmək* (dava salmaq, dalaşmaq), *varmaq* (getmək), *barı* (kaş, heç olmasa), *sirab olmaq* (hər tərəfi su basmaq) , *bu gunə* (belə, bu cür), *genə* (yenə) və s. kimi leksik nümunələr və frazeoloji ifadələrin yeni formada üslubi variantlarına da rast gəlik. Məsələn, *“çərxi dönmüş fələk”* frazeininin fərdi üslubi variantı - *Dövrü dönmüş dövr dövrən*

etmədi şəklində ifadəsi həm də assonans yaradır. Yaxud, **Əgər fəraqını görsəm, görən gözüm çıxsın** kimi ifadələrdə xalqdan gələn ifadə tərzii oz əksini tapır.

Eləcə də, şairin **işlətdiyi ustad olan könlüm, bərbad olan könlüm, nəşad olan könlüm, pir çağı, elcarı ağlamaq** və s. kimi poetik birləşmələr yalnız Natəvana məxsusdur.

Xurşidbanu Natəvanın şeirlərində müəllifin fərdi üslubunu səciyyələndirən dualar, andlar, alqışlar və qarğışlar bəd taleyin və çətin həyatın real və dolğun ifadəsini büruzə verir: **-Çox dərdi var, qoyun ki, sizi tari, ağlasın!** ; **-Ya rəb, görüm, həmişə səbəbkarı ağlasın!**;- **Gözümdə tirəvü tar oldu, billah, bu cahan sənsiz;** - **Fəda olum, sənə mən, səndən ayrılı bilməm;** - **Çıxaydı kaş gözüm, görməyəydi hicranın;** **-Boyun bəlasın alım, sərvək yıxılma, oğul!** və s.

Nəticə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli siması Xurşidbanu Natəvanın bədii irsi Qarabağ və Şuşa mühitinin milli etnoqrafik dəyərləri ilə bərabər, həm də şivə xüsusiyyətini bu və ya digər baxımdan özündə əks etdirir. Şairin çəkdiyi təbiət təsvirləri, gül, bülbül, pərvanə rəsmləri, habelə yaşayış evləri, istirahət məkanları və məscid kompleksləri ilə bağlı müxtəlif eskizlərinin yeganə mövzusu Qarabağ və Şuşadır. Bu cəhətləri ilə Xurşidbanu bu gün Qarabağın özünü simvolizə edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlası. Bakı: Elm və təhsil, 2022.
2. Xurşid Natəvanın əl yazma yazılı albomu. 1886. M-117. 3289. .ФП-87. 228 səh.
3. Qəmbərova Q. Azərbaycan dilinin Neftçala rayon şivələri. Bakı: Sabah, 2020.
4. Natəvan Xurşidbanu. Əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1984.
5. Seyid Məhəmməd Hüseyin Şəhriyar. "Divani-Türki". "Əlhudə-Sabah", Bakı, 1993.
6. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Qanun, 2007.

QARABAĞDAN TOPLANILMIŞ NAĞILLARIMIZDA ŞAH ABBAS OBRAZI

Məhəmməd Məmmədov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

Abstract

The character of Shah Abbas in the fairy tales collected in Karabakh

The events in the tales of Shah Abbas are based on the incidents that Shah Abbas witnessed during his journey through the provinces dressed as a dervish. On the basis of mythological views about the ruler and the relationship between the ruler and the priest, it can be said that Shah Abbas's circumambulation of the country in the attire of a dervish comes from the attitude of the people towards the dervishes. The presentation of Shah Abbas as a dervish should be explained by his righteous love for God and the respectful, cautious attitude of the people towards dervishes. Shah went around his possessions in dervish clothes in order to find out the people's opinion about him, the way of life of the people. In these tales, the positive qualities of Shah Abbas disguised as a dervish were his desire to learn about the needs and aspirations of the people, to help them. However, along with these positive qualities, there were also such negative traits as secret eavesdropping at doors in order to hear bad talk about him and punish these people.

In some Azerbaijani fairy tales collected in Karabakh, the fatal fate of the unjust shah, his helplessness in the face of fate is shown. In these fairy tales based on faith in fate, the shah who realizes that everything is given to man by God understands his helplessness before the divine power, fate. In Azerbaijani fairy tales, Shah Abbas is sometimes remembered as a just ruler and becomes a positive hero. Researchers explain the main reason for this, on the one hand, by his creative work, on the other hand, by his justice, the suppression of palace intrigues and strife.

Researchers explain the wide distribution of edifying tales about Shah Abbas in Karabakh folklore sources as follows: firstly, since these tales were told on behalf of Shah Abbas, the strength of their impact and interest in them increased; secondly, it was connected with traditions. In these tales, the teaching of a craft, the predominance of the mind over the Shah's rule are promoted. In all edifying tales associated with Shah Abbas, in the image of Shah Abbas, the

frailty of the world, the transience and temporality of the Shah's rule are shown. In most of the tales, Shah Abbas repents of his mistakes, calls the people to truthfulness, patience, the ability to learn a lesson from mistakes and incidents.

Key words: Karabakh, Shah Abbas, dervish, fair-minded, fate, destiny, edification

Giriş. Bu nağıllarda hadisələr dərviş libasında əyalətləri dolaşan Şah Abbasın məhz gəzinti zamanı gördüyü və yaxud şahidi olduğu əhvalatlar əsasında qurulur. Şahın ölkəni dərviş paltarında gəzməsi İslam Şərqində geniş yayılmış dərvişlik hərəkatı ilə bağlıdır. Müsəlman rahibi olan dərviş eyni zamanda ara həkimi, ovsun və sehrkarlıqla da məşğul olan ruhani nümayəndəsidir. XI əsrdən İslam Şərqində dərviş din nümayəndəsi olmaqla yanaşı, həm də dövlətin idarə edilməsində aktiv iştirak edir.

Əsas hissə. Yarandığı ilk dövrlərdə sadəcə müridlərinin dini-mənəvi ehtiyaclarını ödəyən Səfəviyyə təriqəti tarixi zərurət səbəbindən siyasi mübarizəyə qoşulmuşdur. Təriqətin ideoloji istiqamətində baş verən dəyişikliklər Qızılbaş ideologiyasının ortaya çıxması ilə nəticələnmişdir. Bu ideologiya altında başlanan siyasi mübarizənin nəticəsi olaraq güclü Səfəvilər dövləti yaranmışdır (10, s. 3). Geniş sosial-mədəni təsisatlara çevrilmiş dərviş hərəkatı özündə dərin fəlsəfi-poetik anlayışlarla yanaşı, pak və ilahi bir dünyağırüşü təbliğ etməkdə idi. Diyarbədiyar dolaşan bu insanlar səyyar maarifçi və əqidə fədailəri idilər. Səfəvi dövləti teokratik monarxiya kimi meydana gəlmiş və dövlətin başında dayanan Şah qeyri-məhdud hakimiyyətə malik olub, həm dünyəvi, həm də Ərdəbil dərviş ordenin başçısı, yəni mürşid-i kamil statusu ilə dini hakimiyyəti də təmsil edirdi (2, s. 224).

Mifoloji düşüncədə hökmdar-kahin münasibətlərinə əsaslanaraq belə demək olar ki, Şah Abbasın dərviş libasında ölkəni dolaşması xalqın dərvişə olan münasibətindən irəli gəlir. M.H.Təhmasib dərvişin adını "sənət və sənətkarlıq hamisi, yolçular və yol göstərənlərin köməkçisi" Xızırdan əvvəl çəkirsə, M. Kazımoğlu da dərvişləri haqq aşıqlərinin biri, bəlkə də birincisi hesab edir. Ş.Cəmşidov Şah Abbasın nağıllarda ideallaşdırılması, ədalətin. xeyirxahlığın rəmzi kimi verilməsinin əsas səbəbini dərvişlərin fəaliyyəti ilə bağlıdır: "...Təsadüfi deyil ki, bütün nağıllarda, əksər hallarda Şah Abbas dərviş obrazında verilir. Bu, eyni zamanda, dərvişlərin xalq arasında özlərinə ehtiram və ehtiyatlı münasibət

aşılmaq məqsədi güdməsilə əlaqədardır. "Birdən bu dərviş elə şah özü ola bilər?" – sualı camaatı həmişə məşğul etmişdir (1, s. 26).

Nağıllarda Şah Abbasın dərviş libasında məmləkəti gəzməsi xalqın onun haqqında nə danışdığını bilmək, bəzi nağıllarda isə xalqın güzəranı haqqında məlumat toplamaq niyyəti güdür və bu nağılların hər biri ən azı bir didaktik məqsəd daşıyır. Azərbaycan folklorunda tarixin qoyduğu izləri araşdıran Y.Səfərov Şah Abbasla bağlı irəli sürülmüş mülahizələri aşağıdakı kimi qruplaşdırır: 1. Nağıllarda xalqın Şah Abbasa münasibəti daha çox müsbətdir; 2. Bu, xalqın "ədalətli şah" arzusundan irəli gəlir; 3. Şah Abbasın siyasi məqsədlər üçün "quruculuq" işləri aparmaqla xalqı öz tərəfinə çəkə bilməsi, əhalinin kasıb təbəqəsinə müəyyən diqqət yetirməsi və s. şahın müsbət planda təsvirinə öz təsirini göstərmişdir (9, s. 160).

Bəzi nağıllarda Şah Abbasın cildini dəyişərək camaatın dərvinə öyrənməsi, onlara kömək etmək kimi müsbət xüsusiyyəti ilə yanaşı, qapıları pusaraq özü haqda pis danışanları cəzalandırması kimi mənfi xüsusiyyəti də üzə çıxır. Deməli, təğyiri-libas olan şahın istənilən vaxt onları eşitmələrindən və onun haqqında nə fikirləşdirdiklərini bilməyindən qorxaraq, Şah Abbas barədə yaxşı danışmalı idilər. Fikrimizcə, nağıllarımızda Şah Abbasın adil, xeyirxah təsvir edilməsi məhz bu qorxudan irəli gəlirdi. Bir çox tədqiqatçılar Şah Abbası ciddi dövlət işlərini başlıbaşına buraxıb, mənasız əyləncələrlə gün keçirən, vaxtını xoş keçirməyə can atan bir hökmdar kimi göstərməyi həqiqətdən uzaq hesab edirlər.

Qarabağdan toplanılmış nağılların bəzilərində Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə müharibə bəhanəsilə əhalidən alınan vergilərin çoxluğu xalq arasında onu zülmkar bir şah kimi təsvir etməyə zəmin yaratmışdır. "Şah Abbasla pinəçi" nağılında Şah Abbasla Allahverdi xan təğyiri-libas olub şəhəri gəzərkən bir pinəçinin onları gördükdə güldüyünü görür. Şahın əmri ilə saraya gətirilən pinəçidən onun gülməsinin səbəbini soruşduqda o bildirir ki, gülməyi gəlidiyi üçün gülmüşdür. Şah bildirir ki, sənə çörək verən mənəm, sən nəçisən ki, gülürsən. Pinəçi cavabında deyir ki, şah sağ olsun, çörək verən sən deyilsən, Allahdır. Şah Abbas acıqlanıb onu zindana atdırır və tapşır ki, ona çörək verilməsin, qoy Allahın sənə çörək versin. Nağılın sonunda məlum olur ki, yanlışlıq nəticəsində pinəçinin çörəyi hər gün gəlir, digər adam isə çörəksiz qalıb ölür (4, I c., s. 235-236). Həmin nağılda sadə bir pinəçi zülmkar şah qalib gəlir və sübut edir ki, Allah şahdan daha yüksəkdə durur. Nağılda təsvir olunan pinəçi ağıllı olmaqla yanaşı, şahın üzünə dik baxan, hədə-qorxudan çəkinməyən bir obrazdır. Nağılın sonunda şahın onun yanına gəlib "anan namaz üstə imiş" deməsinə pinəçi özünəməxsus

bir tərzdə “şah sağ olsun, anam namaz üstdə olmağına namaz üstdə imiş, amma sən onu bil ki, çörəyi verən Allahdır” deyir (4, I c., s. 236). Həmin nağilin əxlaqi-didaktik karakter daşdığı açıq-aydın hiss olunur.

Ümumiyyətlə, ziddiyyətli bir obraz kimi verilən Şah Abbas ədalətli, səxavətli şah kimi təsvir edilir. “Şah Abbasla bostançı” nağilında şaha yemiş-qarpız gətirən keçələ şah iki kisə qızıl verib yola salır. Vəziri Şah Abbasa etiraz etdikdə o, ruzinin şahdan deyil, Allah tərəfindən əta edildiyini bildirir. Qızıl-gümüşü geri qaytarmaq üçün keçəlin arxasınca yollanan vəzir onun ağılı qarşısında açız qalır, hətta atını belə əldən verir (3, I c., s. 236-243). “Şah Abbasla kasıb” nağılı da həmin süjet üzərində qurulmuşdur (6, VI c., s. 249-250).

Nağıllarımızda Şah Abbasın bəzən ədalətli hökmdar kimi yadda qalmasının və müsbət qəhrəmana çevrilməsinin əsas səbəbini tədqiqatçılar bir tərəfdən onun quruculuq işlərinin aparılması ilə izah edirlərsə, digər tərəfdən onun haqqın səsini eşitməsi, saray çəkişmə və qəbahətlərini başa düşüb aradan qaldırması ilə izah edirlər.

Bir sıra nağıllarda hətta körpə uşağın ölümünə fərman verən ədalətsiz şahın da alın yazısı, tale qarşısında aciz olduğu göstərilir və o, Allah tərəfindən yazılan yazıya pozu olmadığını, qismətdən qaçmağın mümkünsüzlüyünü anlayır. Qismət, alın yazısı ön panda təsvir olunan nağıllarda “Qismətdən artıq yemək olmaz” məşhur xalq kəlamı öz təsdiqini tapır. “Qarabağ: folklor da bir tarixdir” kitabının I cildində verilmiş “Şah Abbasla üç bacı” nağilında Şah Abbas kiçik qızın dilindən deyilən “mən hamama gedəndə, paltarımı Şah Abbas götürə! “arzusunu pozmağa çalışsa da, nağilin sonunda Allah tərəfindən qoyulmuş yazıya pozu olmadığını, tale, bəxtdən qaçmağın mümkünsüzlüyünü anlayır (3, I c., s. 233-234). Həmin kitabın VI cildində verilmiş “Yazıya pozu yoxdur” nağilında İlahinin əmri ilə Şah Abbasın qızı naxırçı oğlana yazıldığından bu yolda şah müxtəlif əngəllər yaratsa da, sonda Tanrı qarşısında zəifliyini anlayır. Nağılda Şah Abbasa Allanverdi xanın “Şah sağ olsun, heç ora-bura əl-ayaq atma, Allah yazdığı yazını poza bilməzsən!” və ya “Şah sağ olsun, düz yeddi ildi, on ildi sənnən döyüşürəm ki, bu yazıya pozu yoxdur...” dediyi ifadələr məhz alın, Tanrı yazısına pozu olmadığını təsdiqləyir (6, VI c., s. 241-246). Bu nağıllarda belə bir qənaətə gəlinir ki, Allahdan qismət olmasa, insanlar bir-birinə kömək edə, ruzi verə bilməzlər.

Bir sıra nağıllarda (“Şah Abbasla kasıb”, “Allahdan istəyən Şah Abbas”, “Şah Abbas və bostançı” və s.) əsasını qismət, qəzavü-qədərə inam təşkil edir, insana hər şeyin Allah tərəfindən əta edildiyini başa düşən şahın özü belə ilahi qüvvə qarşısında acizliyini anlayır. Allahverdi xan Şah Abbasın verdiyi ənamı geri

almağa cəhd göstərsə də, kasıb öz ağılı, fərasəti ilə xanı atdan belə salır. Kasıbın xana dediyi “Allah səni yəhərdən aşırır, məni mindirir” ifadəsi insana hər şeyin Allahın verdiyini təsdiqləyir (6, VI c., s. 249-250). “Şah Abbas və bostançı” nağılında vəzir şahın bostançıya verdiyi ənamın miqdarının çox olmasından narazı qalanda şah bildirir ki, “onu Allah verib, mən verməmişəm” (7, X c., s. 199-201).

“Şah Abbasla pinəçi Allahverdi” nağılında düşmənlərin cəzalandıran şah pinəçi Allahverdinə ibrətamiz sözü və müdrik fikirlərinə görə onu özünə vəzir seçir. Həqiqətən, Şah Abbas sadəcə xalq içərisindən çıxmış Allahverdinin ağılı, dərrakəsini yüksək qiymətləndirərək, onu özünə vəzir götürmüş, onun ağıllı məsləhətləri ilə oturub-durmuşdur. Tarixi mənbələrə əsaslanan tədqiqatçılar Şah Abbasın hakimiyyətdə olduğu dövrdə abadlıq işlər apardığını, karvansaraylar saldığını, xalqa güzəştlər etdiyini, camaata qayğı ilə yanaşaraq, ləyaqətli və layıqlı adamlara yüksək qiymət verdiyini yazır (8, s.143)

Əxlaqi-tərbiyəvi məzmunu malik olan “Şah Abbas və oğrular” (3, I c., s. 232-235), “Şah Abbas və üç oğru” (4, IV c., s. 295-296) nağıllarında Şah Abbas oğurluq edən insanları nəfsinin əsiri olmamağa, haqq yoluna qayıtmağa çağırır. Fikrimizcə, bu nağıllarda Şah Abbasın başqa bir ad və ya sadəcə şahla əvəz edilməsi məzmunu o qədər də xələl gətirmir. Nağılçı və ya naqqal nağılda Şah Abbasın adından istifadə etməkdə məqsədi söylədiklərinin daha çox maraqlı doğurması ilə bağlıdır.

Sənətə, sənəkarlığa meylin əks tapdığı “Həllac Şah Abbas” nağılı didaktik məzmunu ilə seçilir. Nağılda “Sənətsiz adama getməmə” xəbərini vəzir ilə göndərən naxırçı qızı şahla yalnız bir sənətə yiyələndikdən sonra ərə gedəcəyini bildirir. Naxırçı qızının fərasəti, ağılı və özünün də hallac sənətinə yiyələnməsi ilə Şah Abbas əsirlikdən canını qurtara bilir (5, V c., s. 198-202.) Həmin nağılların geniş yayılmasının səbəbini tədqiqatçılar bir tərəfdən həmin örnəklərin Şah Abbasın adından söyləndiyinə görə daha çox maraqlı doğurması ilə izah edərsə, ikinci bir tərəfdən ənənə ilə bağlayırlar. Bu nağıllarda sənət öyrənməyin, ağıllın şahlıqdan üstün olması ideyası təbliğ olunur.

Qarabağdan toplanılmış Şah Abbasla bağlı nağılların əksəriyyətində şahla hüsn-rəğbət hiss olunur, şah ədalətli bir hökmdar kimi təriflənir, onun ölkəni ədalətlə idarə etməsi, köməkçilərə arxa durması mübaliğəli bir şəkildə təsvir olunur. Şah Abbasla bağlı nağılların əksəriyyətində onun ədalətindən, səxavətindən, xalqın vəziyyətini öyrənmək üçün dəriş libası geyinib qapı-qapı gəzməsindən, köməkçilərə əl uzatmasından, ədalətsizlik gördükdə qırmızı geyinib taxta çıxmasından, haqqı-ədalət qorumasından söhbət açılır. Bəzən

söyləyici bilərəkdən danışdığı nağılın təsir gücünü artırmaq üçün Şah Abbasın adını mətnə əlavə edir. Əksər nağıllarda Şah Abbas etdiyi səhvlərdən peşman olur, bəzən başqa insanların başına gələn əhvalatlardan ibrət dərsi götürür. Didaktik əhəmiyyət daşıyan bu nağıllarda insanları düzlüyə, səbrli olmağa, səhvlərdən nəticə çıxarmağa çağırış vardır.

“Şah Abbas cənnətməkan, tərəziyə vurdu təkən, iki qoz bir girdəkan...” formulu olan Qarabağdan toplanılmış nağıllarda var-dövlət, şan-şöhrət arxa plana çəkilir, qismət, tale, bəxt kimi ünsürlər ön plana keçir. “Qarabağ : folklor da bir tarixdir” toplusunun IV cildində “Dilimi yaxşı danışmağa öyrədərəm” nağılında söyləyici həmin ifadənin el arasında hələ də işləndiyinin bildirir. Həmin nağılda söyləyici Şah oğlu Şah Abbasla bağlı belə deyir: “Şah oğlu Şah Abbas dedinsə, gərək deyəsən cənnətməkan. O sözü deməyən adamın nə Şah Abbasdan xəbəri var nə də afsanaya düşməz... Köhnə adamlar Şah Abbasın nağılını danışanda həmişə deyirdilər ki, bax ha, bax ha, bax ha, Şah Abbas deyəndə cənnətməkan deməsiniz onun ruhu sizi tutar” (4, IV c., s. 296-297).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Cəmşidov Ş. Azərbaycan yazılıdastan abidələrinin tədqiqi. - Bakı: Nurlan, - 2002. - 187 s.
2. Əfəndiyev O.A. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. - Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1993. - 301 s.
3. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. (2012). 10 cilddə, I kitab (Ağdam, Füzuli, Ağcabədi, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın və Kəlbəcər rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). - Bakı: Elm və təhsil. – 464 s.
4. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. (2013). 10 cilddə, IV kitab (Laçın, Qubadlı və Zəngilan rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). - Bakı: Elm və təhsil, - 468 s.
5. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. (2013). 10 cilddə, V kitab (Bərdə, Füzuli, Ağdam, Şuşa və Zəngilandan toplanmış folklor örnəkləri). - Bakı: Elm “Zərdabi LTD” MMC. – 451 s.
6. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. (2013). 10 cilddə, VI kitab (Cəbrayıl, Kəlbəcər və Tərtər rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). - Bakı: “Zərdabi LTD”. - 465 s.
7. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. (2018). 10 cilddə, X kitab (Zəngilan və Şuşa rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). - Bakı: Elm və təhsil - 382 s.

8. Pirsultanlı S. Azərbaycan türklərinin xalq əfsanələri. - Bakı: Azərnəşr, - 2009. - 427 s.
9. Səfərov Y. Azərbaycan folklorunda tarixilik. - Bakı: Elm, - 2005. - 240 s.
10. Rəhimli G. Ə. Səfəvilərin Ədəbil hakimiyyəti və Qızılbaş ideologiyası // Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. - Bakı, 2022. - 29 s.

ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA ZƏFƏR ÇAĞIRIŞI

Mətanət Həsənova (Saraçlı)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti

Abstract

Although during the first Karabakh War and in the years of disappointment after it there was a spark of hope for the liberation of Karabakh, especially its emerald crown Shusha, Shusha nisgili, Karabakh trouble became the main line of our poetry.

The article gives a brief digression into the processes taking place in Azerbaijani poetry during the Karabakh War and after our victory, and reveals the position of various scientists on some issues and specific works. In our poetry, the author reflects the theme of Karabakh in the first and second periods of the Patriotic War and is able to demonstrate the revival of our victory in literature. He values the artistic samples chosen by individual poets from his work, turning them into objects of analysis.

Key words: *Arena, poetic image, revival, national self-consciousness, poetry, Shusha*

Giriş. Ulu öndərin vaxtilə dediyi “Şuşasız Qarabağ, Qarabağsız ümumiyyətlə Azərbaycan yoxdur” fikri mövqeyindən, peşəsindən asılı olmayaraq hər bir azərbaycanlının gen yaddaşında kodlaşır.

Əsas hissə. Məğlub ölkənin məğlub vətəndaşının Vətən qarşısında xəcalət harayından çox şeirlər qaynaqlandı.

Şəhidlər xiyabanında olarkən onların ruhu qarşısında özünü borclu bilən, ümumxalq kədərindən təsirlənən Zahid Xəlil yazırdı:

Sən mənə oğlum demişdin
Vətən mənə oğul demə!
İgidlərin daşa döndü
Yanaqlarda yaşa döndü,
Uçub gedən quşa döndü
Vətən mənə oğul demə!
Mən deyirdim güləmmərəm,
Bu dərd ilə öləmmərəm

Vətən,mənə oğul demə!

Bu şeir sanki bütün Azərbaycan oğullarının Vətən qarşısında borcundan doğulan xəcalət harayı idi. Cabir Novruz bu xəcalət hissini dərdin poeziyası kimi təqdim edərək “Daha papaq gəzdirmirəm, düz on ildir” – deyirdi.

Bəli, Qarabağımızın və Azərbaycan adlı üzükdə brilyant qaşa bənzəyən Şuşanın işğalı poeziyamızı səfərbər etdi. M.Arazın “Ayağa dur, Azərbaycan, səninləyəm!” çağırışı bir çox şairlərin yaradıcılığında müxtəlif formalarda təzahür etdi və sonrakı illərdə də bu çağırış ruhu zəifləmədi.

Zəlimxan Yaqubun

Şuşa, Laçın, Xocalı qovrulur öz yağında
Yetmiş yeddi yara var, sinələrin dağında
Vaqif, Şəmşir, Ələsgər düşmənin tapdağında,
Daş yandırır intizarım, daş yandırır həsrətim.
Dur ayağa məmləkətim, qalx ayağa millətim! (6, s. 3)

Belə nümunələrin sayı ədəbiyyatımızda yetərincədir. İstiqlal şairi Xəlil Rza milləti səfərbərliyə çağırırdı:

Mən – Ali Baş Komandan
Olsam, olmasam belə
Azərbaycan adından
Əmr edirəm Silahlan!
Tankdan, raketdən üstün
Qeyrətinlə silahlan!
Arxalı köpəklərə nifrətinlə silahlan!

Haqsızlığa qarşı haqq savaşında bu misralar bütün millətin qanını coşdurdu, qeyrət damarına toxundu. Hər kəs öz sahəsində, ədəbiyyatımız isə söz ordusuyla səfərbər oldu. Xəlil Rza həbsi, təqibləri göz önünə almadan döyüşən ədəbiyyatın ön cərgəsində gedirdi:

Avtomat gülləsindən, pulemyot yağmurundan,
Yarat, qardaşım,yarat, öz nifrət məktəbini,
Qalibiyyət, şərəfət, ləyaqət məktəbini!

44 gündə qazandığımız qələbə zəfərimiz nəinki bizi dünyaya tanıtdı, itən qürurumuzu, əyilmiş qəddimizi düzəltdi. Zahid Xəlilin “Dəmir yumruq dastanı” da bu qürurdan doğuldu.

Dəmir yumruq beş barmaqdı
Amma böyük bir ölkədi
Cəsarətdi, şücaətdi,

Nə tərəddüd, nə “bəlkə”di...
O yandırdı Qarabağda
Elin sönməz çırağını!
Yağmalanmış torpağıma
Taxdı zəfər bayrağını.

Elxan Zal Qaraxanlının “Azərbaycan simfoniyası” və Balayar Sadiğın “Zəfər simfoniyası ədəbiyyatda milli özünüdərkən aparıcı tendensiyası, meyli sayıla bilər:

...Söylədin: “Qarabağ Azərbaycandır!”

Adi torpaq deyil, canımda candır!

Yolunu gözləyir, gör bir haçandır-

Arzu yollarında ümid sarvanım,

Min yaşa, müzəffər Baş komandanım! (Balayar Sadiq)

İkinci Qarabağ savaşı zamanı və qələbəmizdən sonra qələmlərini süngüyə çevirən “yazarlar ordusu” çoxlu zəfər nəğmələri, qalibiyyət, qürur hisslərlə dolu səhnələr yazdılar. Zəfərimizə aid yazılan onlarla, yüzlərlə poeziya nümunələrindən bəziləri müxtəlif elmi məqalələrdə təhlil elementinə çevrilir. Məsələn, Akademik İsa Həbibbəylinin “Müharibə və ədəbiyyat. Zəfər diskursu”, akademik Nizami Cəfərovun “Ədəbiyyatın tarix dərsləri”, AMEA-nın professoru Səlim Şərifovanın “Azərbaycan nəzm və nəsrində Şuşanın təsviri” (4, s. 5), fəlsəfə elmlər doktoru Rahid Uluselin “Döyüşən sözün Şuşa zirvəsi” və s. bu kimi məqalələrdə belə bir tendensiya izlənilir (5, s. 5):

Ay ağalar, gəlin sizə söyləyim:

Baş tacıdır bizim zəfər Şuşanın

Başımıza min il qaxınc olardı,

Yolu bağlı qalsa əgər Şuşanın.

Bu sətirlər Teymur Kərimlinin “Şuşa” şeirindəndir.

Xalq şairi Sabir Rüstəmxanlının “Qarabağa dönüş” poeması, “Qələbə tvitləri” kimi ədəbi nümunələr səfərbərlik ruhunu özündə ehtiva edən parlaq əsərlərdir. Rafiq Yusifovun “Təzə tarix yazır”, “Zəfər yallısı”, “Zəfər paradı” kimi şeirlərini də ideya-bədii xüsusiyyətlərinə görə bu cür nümunələrə misal göstərə bilərik.

Savaşda qalibiyyətimizin Azərbaycan gerçəkliyi dünya müharibə dəlillərini dərinədən düşüncə-düşünməyə vadar etdiyi kimi, ədəbiyyatın müharibə fəlsəfəsində də dəyişiklik etməyə çağırışa çevrilmişdir.

Şairə Adilə Nəzər lirik-fəlsəfi üslubda yazdığı Qarabağ dərindən, şəhid ağrısına həsr etdiyi silsilə şeirlərində “Xocalını Qarabağın şəhid düşən balası”

adlandırır, şəhidlərə müraciət edərək, “öz canınla bu vətənin, söküyün tikmək istədin” - deyərək onlara qəlbində heykəl ucaldır. Yaralı Vətənin söküyünü bədənilə tikən şəhid! Sənə bundan gözəl bənzətmə nə ola bilər? Gözəl deyim, uğurlu tapındır. Vətən yarasını bədənini iynə sap edib tikmək! Bunu bacaran şəhidlərimiz bizə qələbəmizi ərməğan etdi. Digər bir şeirində:

Nə yazıram ardınca qərənfil sətri gəlir,
Bu gecə küçələrdən tər şəhid ətri gəlir.

Güllərin tərini, təzəsin eşitmişdik. Tər şəhid ətri şairənin yeni deyimi, uğurudur.

Şairə 2021-ci ildə Qarabağa yazdığı “Rekviyem”də döyüzlərdə itirilənlərin müqəddəs ruhlarını yad edir:

Gəlsəm bir gün,
Ayaqlarına qapansam, ətəyindən öpsəm,
Qaytararsanmı aldıqlarını?
Uğrunda gedənləri geri versən...
Üzü gülsə xalqın...
Utansa ayrılıq,
Silinsə ataların alnındakı qırıqlar,
Qurusa anaların gözlərindən yaşlar
Qırılıb tökülsə sıralanan qara daşlar...

Hər şey dəyişərsə qızların bağlı qapıları açılar, “sevinər bəy otaqları” - deyir. Dərin, fəlsəfi fikir poeziyasının parlaq nümunəsidir bu “Rekviyem”:

Gəlsəm bir gün yalvarsam ..
Ağlasam...
Göz yaşlarımla yuyulsa illərin kiri,
Hər şey dəyişərmə, Qarabağ?

Şeirir lirik qəhrəmanı zamanı geri geri qaytarmaq (itirdiklərimizi) iddiasıyla Qarabağa müraciət edir və özü də anlayır ki, bu olanları, bitənləri, itənləri geri qaytarmaq imkan xaricindədir. Bizə bu kədəri unudmayan yeganə təsəllimiz son savaştakı zəfərimiz və dünyanı bu zəfərə heyran etməyimizdir. Şairə Natəvan poeziya günlərində yazdığı “Şuşa” şeirində Şuşanın bədii obrazını yaradaraq onun uğrunda qurban gedən ərləri, ərənləri, qanlarıyla tarix yazan şəhidləri bir daha xatırlayır. “Ey matəm yüklü şəhər!” xitabıyla acı xatirələrin əzikliyindən yaranan ritorik sualları birləşdirə bilir:

Qəhrəmanlar qırığı tək havalanıb dağlardan,
Necə sıyrılıb çıxdı o xırçın dalğalardan?!

Danış,neçə qəhrəman uğrunda verdi can?!
Ey gözəl cazibəli,nağil,əfsanə şəhər.
Durub şeir deyərəm sənə o başdan Şuşa,
Dillərə dastan Şuşa!

Ramiz Qusarçaylı “Şuşalı Vətən” poemasında yazır:

Qayadan sürüşən ulu daşlara
Sarılib bayrağı öpdü oğullar,
Torpağın ətrini gözüne çəkib
Şuşanı gözüne təpdi oğullar.

Bir ocaq başına yığılır indi
Yad əldə qovrulub alışan Şuşa
Bağrının başından doğulur indi
Bağrı şan-şan Şuşa,pərişan Şuşa.

Poemada şair 44 günlük Zəfər, hünər mənzərələrini şanlı müharibə sənirili möhtəşəm qələbə serialı adlandırır.

Akademik Nizami Cəfərov yazır: “Ali baş komandanın rəhbərliyi ilə aparılan çoxmiqyaslı Vətən müharibəsi ədəbiyyatımızın əbədi Vətən mövzusunun yaradıcılıq meydanını müqayisə edilməyəcək qədər genişləndirdi ki, bunun dəyərli faktlarından biri R.Qusarçaylının yaradıcılıq tərcümeyi-halı, bədii pasportu, eyni zamanda Azərbaycan poeziyasının müasir Azərbaycanın ictimai-ideoloji maraqları mövqeyindən dediyi elə bir sözdür ki, ədəbiyyatımızın yaddaşından heç zaman silinməyəcək. Ədəbiyyatın tarix dərsləri olaraq bu gündən sabaha addımlayacaqdır” (1, s. 4).

Rəşid Fəxralının “Hər şəhid qardaşdı bizə” şeiri 2022-ci il sentyabr şəhidlərinə həsr olunub.

Şuşa işğaldan azad olandan sonra bu unikal şəhər milli poeziyamızın baş obrazına çevrilib. Bu zəfərdə o qədər təbii bir sevinc, fərəh, qürur var ki, şair olmayanları belə vəcdə gətirib. Xalq yazıçısı, professor Elçin Əfəndiyev poeziyamızın problemlərindən danışarkən Gülay Tahirlinin “Əziz Şuşa” şeirini istedadlı şeirə nümunə çəkir:

Pəncərəmdəki çiçəklər inciyib məndən
Onlara baxa-baxa xarı bülbülü düşünmüşəm deyə
Günəşin də qəlbi qırılıb,
Sənsiz günlərdə İstisində üşümüşəm deyə.

“Müqəddəs anlayışında müstəqim, birbaşa bir təntənə var, ancaq Güləyin lirik qəhrəmanı bu müstəqimliyi obrazlaşdırmağı bacarır.

O qədər müqəddəssən ki,
Ayaqlarımı atıb bir tərəfə
Ürəyimlə gəzmək istəyirəm torpaqlarında
Təntənədən əsər-əlamət yoxdur, istedadla deyilmiş Şuşa
sevgisi var” (2, s. 5).

Əbülfət Mədətoğlu da əsgər barmağını ürəylə öpmək istəyənlərdəndir.
“Döyüşü Vətən udub” şeirində:

Tətikdəki barmağı
Ürəyimlə öpəcəm!
Şəhid qanlı torpağı
Gözlərimə tərəcəm
Son hücumun nidasın
Bayrağıma tən tutub...
Hayqıracam sədasın
Döyüşü Vətən udub!

Qələbə sevincini bütün dünyaya car çəkəcəyini bildirir.

Əbülfətin Vətənə sonsuz məhəbbətindən qaynaqlanan bu misraları nə qədər ülvi və təbiidir. Çünki qaçqınlıq, köçkünlük ağrısını dadan, bu ağrını qəlbindən, ürəyindən keçirən şairin qələbə sevincini dünyayla bölüşmək istəyi idi, bu misralar.

Birinci Qarabağ müharibəsi şəhidi, pilot Yusif Vəliyevin vəfalı xanımı Arzu Nehrəmlinin “Vətən “şeirində də belə bir duyğu izlənilir:

Sinə gərdin fitnə-felə
Dərdi unut, innən belə,
Nazına qurban naz elə
Sığalını çəkək Vətən!

“Zəfərin mübarək, Vətən” şeirində Arzu Vətən sevgisini alternativsiz görür:

Sevilməkdə şərikin yox,
Müqəddəslikdə tək Vətən.
Qalıb ömür sürənə də,
Ölənə də gərək Vətən.

Şuşan başdan-başa güllük,
Cıdır düzün toy-düyünlük,

Mübarəkdir, qırx dörd günlük
Zəfərin mübarək, Vətən!

Şair Rəşad Məcid Suşanı özünəməxsus bir deyim tərzilə vəsv edir:

Yüz şəhər adı var dillərdə əzbər.
Adların ən üstün adıdı Şuşa.
Musiqi notudu cüt hecasıyla
Dilimin ləzzəti, dadıdı Şuşa.

Şair Ramiz Rövsən müsahibələrinin birində “müharibə necə bitəcəksə, ədəbiyyatımız da o cür olacaq” deyirdi. Doğrudan da Zəfərimiz ədəbiyyatımızda sıçrayış yaratdı. Şairin “Şuşa” şeiri şəhərin alındığı ilk gündə yazılıb:

Yaşadıq əlimiz sənə çatmadan
Bağlıydı hər yolun, cığırın Şuşa
Yaxşı ki, ömrümüz sona çatmadan
Çatdı bu həsrətin axırı Şuşa.

Şair Şuşasız xalqını, millətini Vətəninə toyu vəya dönmüş gəlinsiz bəyə bənzədərək güclü bədii təzad yaradır:

Sən mənim canımdan aralı ruhum
Göylərdə dolanan yaralı ruhum
Sən mənim axır ki, çin olan yuxum
Gerçəyə çevrilən nağılım Şuşa.

Şair Şuşanı canından ayrılan, göylərdə dolanan yaralı ruhu sanır. Nağılı bildiyi arzularının gerçəkləşməsindən, yuxularının çin olmasından məmnunluq duyur.

Qovulur qapından düşmən qovulur
Qayalar çatlayır, daşlar ovulur
Bir bax başın üstə günəş doğulur
Daha dumanların dağılır, Şuşa.

Bu həm də Vətənə, millətə verilən qələbə müjdəsinin şair qəlbində əks-sədası idi.

Şairin lirik məni yaralı ruhlar kimi göylər gəzdirdiyi bir vaxtda nağılı gerçəyə çevrilir, yuxusu çin çıxır, Şuşanı dumansız görür.

Akademik İsa Həbibbəyli yazır ki, “Azərbaycan ədəbiyyatı Qarabağ müharibəsi dövründə bədii sözün PUA-sı funksiyasını yerinə yetirmişdir. Demək olar ki, Ali Baş Komandanın Dəmir yumruq əməliyyatının hər anında düşmənin başına mərmilərlə yanaşı, ədəbiyyat da güllə kimi yağdırılmışdır” (3, 6).

Bu missiyanın ən fəal icraçılarından biri də Vətən müharibəsi qazisi şair Knyaz Aslan idi. Birinci Qarabağ döyüşlərinin fəal iştirakçısı olan şair o hər b dähşətlərini görən, gördüklərinə poetik məzmun verib həssas qəlbinin ağırlarından keçirən, “döyüşən söz ordusuna “ əsgər kimi ötürən şairlərimizdən idi. Hər iki savaşı dönəmində onun bəzən qisas hayqıran, bəzən vətən dərini milli poetik formada obrazlaşdıran silsilə şeirləri vardır:

Vətən!
Ürəyimə qoymuşam səni!
Sənə göz dikənlər olarsa əgər,
Əvvəlcə qoy məni güllələsinlər!...

Şairin “Qarabağ zəfəri” silsiləsindən “Yaralı əsgərin balladası” ilk qələbə sevincini dadan yaralı əsgərlə komandirinin bu qələbəni bütün dünyayla bölüşmək, qalibyyətimizi dünyaya hayqırmaq istəklərini bədii boyalarla tərənnüm edir. Döyüşlər hələ bitmədiyi üçün yaralı əsgər döyüş əzmi, dəyanəti ilə komandiri heyrətləndirir. O, yaralı qolunu gizlətsə də komandir bunu görür və onu qospitala göndərmək istəyir, lakin istəyinə nail ola bilmir:

Gələndə arxamca su səpib anam,
Deyib:
“Qarabağı al qayıt, oğul!..
Qıyma, həsrət ilə alışam, yanam,
Qələbə zəngini çal qayıt, oğul!”

Ürəyim “Misridir”, sevincim “Cəngi”,
Qarışıb çayların zümzüməsinə...
Qələbə ovqatı., Zəfər ahəngi
Ruh verir Vətənin məğrur səsinə!

Şairin “Vətən torpağıyam, Vətən daşıyam”, “Cəbhədən Əsgər gəlir”, “Sən azadsan, əziz Şuşa!”, Polad Həşimova həsr etdiyi “Səngər generalı”, “Şuşa zəfərinə açılan gecə”, “Dəmir yumruq” və s. şeirləri tarix yazanlara sözlə yaradılan poetik abidələrdir:

Dağlar uca, göylər təmiz...
Vətən nurdu, Ordu dəniz ...
Tarix yazır sərkərdəmiz,
Dəmir Yumruq yerindədi!..
Dəmir yumruq yerindədi!..

Şair Vüqar Əhməd də “Şuşanın dağları başı vüqarlı” şeirində şəhərin qalib görkəmini Zəfərimizə yaraşan poetik gözəlliklə təqdim edir:

Şuşanın dağları deyill, dumanlı,
İndi bu dağlarım şahdı,sultandı,
İndi gözəl Şuşa azərbaycandı
Şuşanın dağları başı vüqarlı!

Şuşada ilk qalibyyət günlərimizdə şair Ayaz Arabaçının “Yağış yağır Şuşaya” şeirindən duyduğum ləzzət təsəvvürə gəlməz idi. Şeir Ağalar Bayramının ifasında ruhlara məlhəm kimi süzülür Vətəni sevən hər kəsin qəlbindən gələn istəyini, arzusunu ifadə edirdi:

Azərbaycan, möhtəşəmdi, gur səsin
Əskilməsin,üstümüzdən nəfəsin
Bu torpağa Vətən deyən hər kəsin
Şirin-şəkər dillərindən öpürəm.

Qələbəmizdən müjdə verən bu şeirdə baş obraz Azərbaycan əsgəridir.

Yağış yağır dayanmadan Şuşaya
O yağışın sellərindən öpürəm.
O yağışda qıvrım-qıvrım islanan
Əsgərimin tellərindən öpürəm.

Nəticə. Vətən məhəbbəti elə hisddir ki,mütləq əməli sübuta söykənməlidir. Şuşanı, Qarabağı bizə qaytaran igid oğullar, qanıyla tarix yazan və əbədi tarixdə qalan qəhrəmanlar nəinki poeziyada, ədəbiyyatımızda müxtəlif janrlarda yazılan əsərlərin baş qəhrəmanlarına çevrilərək özlərinə sözdən heykəl qoydurdular. Nə qədər ki, dövlətimiz Millətimiz, ədəbiyyatımız yaşayır, onların qəhrəmanlıqları haqqında yeni-yeni əsərlər yazılacaq, səlnamələr yaranacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Cəfərov N. “Ədəbiyyatın tarix dərsləri”. 525-ci qəzet, 11may 2022
2. Əfəndiyev E. “Bu dünya kimsəyə qalmaz əfəndim”. 525-ci qəzet, 24 sentyabr 2022
3. Həbibbəyli İ. “Müharibə və ədəbiyyat Zəfər rekursu”. Ədəbiyyatqəzeti.az
4. Şərifova S. “Azərbaycan nəzm və nəsrində Şuşanın bədii təsviri”. 525-ci qəzet,17 may.
5. Ulusel R.”Döyüşən sözün Şuşa zirvəsi”. Xalqqəzeti.com
6. Yusifli V. “Şeirimizdə Qarabağ”. Ədalətqəzeti.az

AZƏRBAYCAN BƏDİİ NƏSRİNDƏ QARABAĞ MÖVZUSU

Nurlan Ağayev

Bakı Dövlət Universiteti, magistrant

Abstract

Karabakh theme in Azerbaijani artistic prose

In 2020, our fateful national issue, Karabakh, was liberated from the hands of Armenians as a result of the 44-day Patriotic War. The Karabakh lands, which have been under enemy occupation for years, the first Karabakh War, the life of displacement and refugees have made people think not only politically and socially, but also artistically. From the beginning of the XX century to the present period, which is the date of the beginning of the conflict, scepters were written reflecting the causes, consequences of these massacres and conflicts, deep wounds and important historical changes in people. This article provides information about some examples of prose devoted to the Karabakh conflict and war, and the works are involved in the analysis.

Key words: Karabakh, War, prose, Armenian-Muslim feud, XX century

Giriş. Dünya bina olandan, insanlıq yaranandan bəri, həmişə qan qoxusu saçan, qorxu hissi oyadan müharibələr olmuşdur. Bütün müharibələr ağrıları-acıları, insan itkiləri, mənəviyyata zərbə vuracaq hadisələrlə ötüşmüşdür. Bütün dünya xaqqlarının tarixində müharibələr olmuş, hər bir xalq bu dəhşətləri yaşamışdır. Bizim taleyüklü milli məsələmiz olan Qarabağ məsələsi də son illərə qədər öz həllini tapmamışdır. Lakin müzəffər ordumuzun rəşadəti ilə 30 illik həsrət sona çatdı. XX-XXI əsrlər Azərbaycan tarixinə ayrıca səhifə kimi yazılan “Qarabağ münaqişəsi” özündə siyasi-hərbi mənalarda bir çox məqamları ehtiva etməklə yanaşı, həm də insan-Xalq amili ilə səciyyələnir.

Əsas hissə. Azərbaycan xalqının öz torpağını və özünü müdafiə qüdrətinə malik olduğu artıq münaqişənin yarandığı dövəmdən ortaya çıxır. 1905-1906-cı illər erməni millətçiləri Cənubi Qafqazın türk-müsəlman əhalisinə qarşı ilk dəfə silahlı çıxışlara başlarkən dərhal əks məqavimətlə üzleşmişlər. Çar hökuməti erməniləri Azərbaycan ərazisində məskunlaşdırandan bəri mənfur düşmən torpaq iddiasında olmuş böyük ermənistan yaratmaq istəmişlər. Ermənilər köçürüldükləri ərazilərdə bir müddət sonra torpaq iddasına düşdülər. Buda erməni-müsəlman qarşıdurmalarının yaranmasına gətirib çıxardı. 1905-1907 ci

illərdə baş verən erməni müsəlman davası M.S.Ordubadının 1911-ci ildə qələmə aldığı “Qanlı illər” əsərində ətraflı şəkildə öz yerini tapır. Ordubadi yazdığı əsərdə münaqişənin xronikasını yazmışdır. M.S.Ordubadi “Qanlı illər” əsərində göstərir ki, 1905-1906-cı illər iğtişaşları zamanı, ermənilərin başlıca məqsədləri İrəvanla Zəngəzur arasındakı müsəlman kəndlərinin əhalisini silah gücünə, kütləvi qırğınlar törətməklə təmizləmək, həmin kəndlərdə Türkiyədən gəlmiş erməniləri yerləşdirməkdən, Qarabağ erməniləri ilə birbaşa əlaqə qurmaqdan və sonradan həmin ərazilərdə erməni dövləti yaratmaqdan ibarət idi. Həmin dövrün ağrı-acılarını ifadə edərək yazıçı deyir: Bu olmuş tarixi vücuda gətirmək üzrə qələmi əlimə aldığım zaman özümdə bir kədər, bir müsibət xatirələri hiss edirəm. Əcəba! Əlimdəki qələm hər zaman qanlı illərdə qəflətən baş verən faciələri yazmaq istəyir, vicdanım da bu ülvü vəzifəni ifa etməkdə qeyri-adi bir həvəs göstərir. Zəif duyğularıma gəldikdə qanlı illərdə ucalmış fəryad və məzlumların maddi və mənəvi təsirindən irəli gələn, dözülməsi mümkün olmayan bir hala təsadüf edib özünün böyləcə davamdan məhrum buraxır [1, s. 8].

Ordubadi erməni-müsəlman qırğınlarının səbəblərini göstərərək, müsəlmanların elmsizliyini, müasir işlərdən xəbər tutmadıqlarını qeyd etmişdir. Bu amillərdən istifadə edən ermənilər hiyləgərliyə əl atmaqla və siyasət işlədərk öz çirkin planlarını həyata keçirirdilər. Müsəlman ordusunda düzgün nizam-intizam, silah tədarüku olmadığından ermənilər rahatlıqla yaramazlıqlarını göstərə bilirdilər. Əlbəttə, Qafqazda erməni-müsəlman qırğını başladıb öz hakimiyyətini gücləndirmək və sülh quşu obrazına girmək Çar hökumətinin çirkin xarici siyasəti idi. Ordubadi yazır: “Mən bu sözümlü istisnsız olaraq erməni və müsəlmanlara deyirəm. İndi bilirsiniz ki, biz qafqazlılar rus millətinin qapazları və zülm-sitəm boyundurğunun altında yaşayıb, kefləri istədiyi qədər əllərindən və dillərindən gələni bizlərə ediblər. Bizə çox zülm və insafsızlıqlar etmişlər” [1, s. 49].

M.S.Ordubadının tarixdən dərs almaq tövsiyəsini hər iki tərəf eşitmişdir. Lakin öz yazarının sülh, hümanizm dolu çağırışlarına qulaq verən azərbaycanlılardan fərqli olaraq ermənilər bu ilk təcrübədən başqa dərslər almışlar. Çar hökuməti süqut edəndən sonra bu imperiyanı Sovet Respublikası əvəz elədi. Hakimiyyət və quruluş dəyişikliyinə baxmayaraq Qarabağ məsələsində hələ Şovinst siyasətlərini davam elətdirdilər. 80-ci illərə qədər kiçik ölçülü münaqişələr olsa da erməni və sovet hökumətinin işğalçılıq planları 80 və 90-cı illərdə kuliminasiya nöqtəsinə çatdı. Sovet hökuməti tərəfindən silahlandırılmış erməni hərbi birləşmələri Qarabağ bölgəsində soyqırım törətməyə başladılar.

Yüzlərlə insan həlak oldu, minlərlə insan öz dədə-baba yurdlarından didərgin düşdü. Taleyüklü milli məsələmiz olan Qarabağ nisgili Ədəboyyatımızda öz yerini tapmışdır. Birinci Qarabağ müharibəsindən, hazırki dövrə qədər müharibənin ağrı və acılarını əks etdirən hekayələr, povestlər, romanlar yazılmağa başladı. Elçin Əfəndiyevin “Bayraqdar”, Nüşabə Məmmədlinin “Zəngülə “povestləri, Fazil Günəyin” Qara Qan”, Aqil Abbasın “Dolu”, Sabir Əhmədlinin “Axirət sevdası” və “Ömür Urası”, Elxan Elatlının “Cəhənnəmdən Gələn Səs” romanları bu silsilədənndir.

Elçin Efəndiyevin “Bayraqdar” əsəri də həmin dövrün insan portretini psixoloji sosial və iqtisadi tərəfləri ilə verən bir əsərdir. Elçin əsərində Azərbaycan xalqı üçün çox mühüm bir dövrü 1990- cı illərdəki acınacaqlı həyatı, ictimai tarixi dəyişiklikləri və bütün bunların qurbanı olan insanları, bir günün içində qaçqına çevrilmiş bir cəmiyyətin faciəsini geniş və hərtərəfli əks etdirmişdir. Əsərdə Əbülfəlt, Qızıl Dış Cümrü, Kamançı Tanrıverdi, Surxay kimi köç həyatının ağır nisgilini öz üzərində daşıyan obrazlar vardır. Povestdə diqqəti çəkən obrazlardan biri də Arsən Allahverdiyana adlı ermənidir. O Şuşada Surxayın dostlarında biri olur. Qarabağda baş verən qırğınlar zamanı köçə məruz qalanlardan biri də Surxay olur. Surxayın gedişindən sonra Arsən Şuşada qalır. Arsən Azərbaycan dilini gözəl bilirdi. Müharibə başlamışdan əvvəl Şuşada dostlarından biri Arsənə deyir: “Ə.Arsən, “Allahverdiyana” da erməni famili olar? `Verdi` də bizimki, `Allah`da bizimki! [2, s. 115]. Yazıçı burda azərbaycanlı-erməni dost sürətlərini yaradaraq xalqların birlikdə dinc və mehriban şəraitdə yaşadığını vurğulamış, bütün bu münaqişələrin əsas səbəbkarının oxucuya çatdırmaq istəmişdir. Erməni-müsəlman əlaqələrini yaradıcılığında yer verib xalqları sülhə çağıran təkəcə Elçin Əfəndiyev olmamışdır. Elçin Hüseynbəylinin “Gözünə gün düşür” hekayəsin də də fərqli bir erməni obrazı yaradıb. Ermənilər tərəfindən əsir alınan azərbaycanlı həkimi gənc erməni zabitinin yanına aparırlar. O ,ermənini görəndə ermənilərə aiddiyatı olmadığını fikirləşirdi. Hətta gənc zabit həkimə düşmən belə olsa silahsız və əsir olduğu üçün öldürməyəcəyini deyir [3, s. 28-29].

Müharibə dəhşətlərini, əsirlikdə qalan insanların psixoloji vəziyyətini, qorxu və acıları əks etdirən əsərlərdən biri də Fazil Günəyin `Qara qan` romanıdır. Melodramatik süjeti olan romanın I kitabında erməni işğalçılarının Dağlıq Qarabağda etnik təmizlənmə aparıldıqdan sonra xarici güclərin köməyi ilə düzən Qarabağa hücumundan, aborigen əhalinin min illərlə yaşadığı yurdlarından qovulmasından, Bakıdan ata yurduna toy mərasiminə gəlmiş gənc jurnalist Aysunun girov götürülməsindən, onun düşdüyü ağır durumdan danışılır.

Romanın II kitabında hadisələr Qarabağın güneyindən mərkəzinə-Şuşa və Xankəndi şəhərlərinə keçir, girov Aysu Şuşaya gətirilir. Qarabağın bu baş şəhərinin işğaldan sonrakı durumu, Şuşa həbsxanasında saxlanan azərbaycanlı əsir və girovların cəhənnəm əzabı yaşamaları haqqında danışılır. Sonrakı fəsilərdə Füzuli bölgəsində 22 kənd və qəsəbənin düşməndən təmizlənməsindən və s. acılışırınli, ölümlü-qalımlı tarixi yaşantılardan bəhs edilir.

Üçüncü kitabda əsəbləri çox pozulmuş Aysunun körpə əkiləri ilə Bakıya dönməsindən, Azərbaycan dövlətçiliyinə qarşı hərbişdirilmiş müxalif güclərin ləğv edilməsindən, təmas xəttindəki toqquşmalardan, Qərb dövlətləri tərəfindən təzyiqlərə məruz qalmasından, cəmiyyətdəki təzadlardan söhbət açılır, Azərbaycan Ordusu hərbiçilərinin təkbaşına qeyri-bərabər sayda düşmən dəstələri ilə döyüşə girməsindən, öz ölkələrini tərək edən Ermənistan vətəndaşlarının Azərbaycana da pənah gətirməsindən və nəhayət tarixi Aprel döyüşlərindən bəhs edilir.

Romanda sevgi və ismət sınağı ilə qarşı qarşıya qalmış Aysunun əsirliyi fonunda Qarabağ savaşıının insanlarda açdığı dərin yaralar nəql olunur. Yazıçı ermənilərin onlara havadarlıq edənlərlə birlikdə Azərbaycan torpağında törətdikləri vəhşilikləri, öz içimzdəki vəzifə. mənəşəb naminə qüvvələrimizi parçalamış namərd, naxələf siyaəsətçilərin əməllərini müşahdə etmiş hərbi və siyasi gerçəklikləri bədii xarakterik surətlərlə inandırıcı boyalarla vermışdir. Aysu jurnalistdir. Toy məclisi üçün Qarabağa gedir. İnsanların ən şad günündə ermənilər sevinc duyğularını faciə ilə əvəz olunur və məclis gülləbaran edilir, dinc insanlar qırılır. Aysu bu qırğında ölməsə də, onun ölümdən də, daha dəhşətli gələn əsirlik həyatı başlayır. Aysu erməni əsirliyində olarkən sevdiyi Toğrula axıra qədər sədaqətli qalır. Erməni əşğərini xəncərlə öldürür, hər vasitə ilə öz ismətini qorumağa çalışır. Aysu obrazı vasitəsi ilə yazıçı Azərbaycan qadının, qızının öz namusunu, ismətini qorumaq üçün nələr edə biləcəyini oxucuya çatdırmaq istəyir. Müharibə-körpələrin təəccüb və dəhşətdən bərələn gözləri,bsevinci silinmiş hüznlü üzləridir [4, s. 345]. Əsərə oxuyarkən ermənilərin törətdikləri vəhşilikləri, cinayətləri, qırğınları anlamaq olmur. Bunlar vandalizm aktıdır.

“Şöhret” ordenli yazıçımız Aqil Abbasın 2008-ci ildə yazılmış, “Dolu” romanı (2012-ci ildə eyniadlı ssenari əsasında film çəkilib) ədəbiyyatımızda haqqında ən çox danışılan, yazılan “Qarabağ” müharibəsinin gerçəkliklərini özündə əks etdirən, məhz müharibədən dolğun şəkildə bəhs edən əsərlərimizdəndir. Aqil Abbasın “Dolu” romanında yazıçı bu mövzuda yazılan əsərlərdən və yazan sənətkarlardan fərqli olaraq, artıq döyüşkən xalq obrazı yaratmışdır. Əsərin

“Dolu” adlandırılması heç də təsadüfi deyil. Məti Osmanlıyı yazır: “Əsər boyu insanların (təkcə əsərin personajlarının deyil, həm də oxucuların) başına dolu yağır. Bu, Tanrının göydən endirdiyi dolu deyil. Rusiyanın ermənilərin əlinə verdiyi “Qrad” reaktiv yaylım atəşi sistemindən atılan yaylım mərmiləridir”.

Müəllifin yaxın tariximizi diqqətlə və peşəkar yazıçı müşahidəsi ilə izlədiyi bütün əsər boyu nəzərə çarpır. Müəllifin “Dolu”nu “Qarabağ haqqında salnamə” adlandırması kifayət qədər həqiqətə uyğundur. “Dolu”da Qarabağ müharibəsinin həqiqətləri şillə kimi üzümüə çırpılır. Aqıl Abbas “Dolu” romanında rus riyakarlığını və vicdansızlığını, erməni vəhşiliyini necə ustalıqla qələmə alıbsa, Azərbaycan türklərinin hətta müharibə şəraitində belə insanlıqdan, bəşəri dəyərlərdən uzaqlaşmadığını ustalıqla qələmə ala bilib. Əsərin qəhərmanı bir və ya iki nəfər deyil, xalqdır. Romanda artıq müharibənin arxa cəhbəsini, insanların müharibədən sonrakı taleyini, qaçqınlıq həyatını göstərmir. Artıq müharibə başlamış və əlisilah tutan, tutmayan hər kəs, bir nəfər kimi düşmənin qarşısını almağa, öz dədə-baba yurdlarını mənfur düşmən əlindən təmizləməyə hazırdırlar. Əsərdəki Komandir, Pələng, Drakon obrazları qəhrəman Azərbaycan xalqını təmsil edir. Əsərin sonunda şir ürəkli igidlərin düşmən gülləsi ilə öldürülməsi, canlarını qurban verdikləri doğma torpaqların ermənilərin nəzarəti altına keçməsi, oxucunu kədərləndirir, dərin qəhərə boğur. Müharibə və milli varlığımız, bir xalq-millət-cəmiyyət olaraq son əsrlərdə artıq neçənci dəfə özümüzü təsdiq etmək zərurətində qalmağımız roman müstəvisinə gəlir. Müharibədirsə də bu, heç də məhəlli yox, daha çox bizim dünya ilə savaşıımızdır [5, s. 398].

Qarabağ müharibəsində törətdilən ən ağır cinayətlərin başında Xocalı soyqırımını gəlir. Xocalıda törədilən cinayət təkcə Xocalının və ya Azərbaycanın faciəsi deyil, bütün dünyanın faciəsidir. Elçin Hüseynbəylinin “Firuzə qaşlı xəncər” hekayəsi Xocalı hadisələrinə həsr olumuşdur. Hekayədə Zeynəb adlı gəlinin körpə balasını erməni işğalçılarından qoruması və qarlı meşədən keçərək yaxınlıqlarına qovuşması təsvir edilir. Zeynəb müəllimə idi. O, uşaqlara “Gələcəkdə kim olacağam” adlı inşa vermişdi. Lakin onları yoxlamaq nəsbil olmadı. Zeynəb düşmən əlindən qaçmağa hazırlaşarkən özü ilə nənəsinin verdiyi firuzə qaşlı xəncəri də götürmüşdü. Əgər düşmən əlinə keçərsə ismətinə qorumaq üçün ya özünü öldürəcəkdə, ya da düşməni. Zeynəb Ağdama üz tutmaq isəmişdi, lakin ermənilər Ağdama gedən əsas yolu da bağlamışdılar. Geriyə sadəcə meşəlik yol qalırdı. Ermənilər qadın, uşaq, qoca demədən əllərinə keçən hər kəsi gözlərini qırpmadan öldürürdülər. Zeynəb meşədə erməni cəlladından qurtulmaq üçün, nənəsinin ona verdiyi firuzə qaşlı xəncərlə erməni öldürür. Bütün çətinliklərə

baxmayaraq Zeynəb həm öz canını, həm də qızının canını xilas edə bilir və Ağdama atasının yanına gəlib çıxıb bilir. Zeynəb vurduğu xəncər zərbəsi, düşməni al qana boyaması, sanki Azərbaycan xalqının adından alınan bir qisas idi [6, s. 89-97].

Elxan Elatlinin “Cəhənnəmdən gələn səs” romanı Xocalı soyqırımından, erməni əsirliyindəki azərbaycanlıların qorxunc planlara alət edilməsindən və onların aqibətindən bəhs olunur. Əsərdə hadisələr gecə jurnalistin evinə zəng gəlməsi ilə başlayır. Zəng edən isə Ermənistandan 1992-ci ildə Xocalı soyqırımı zamanı əsir düşmüş qadındır. Qadın Azərbaycanda ermənilərin qorxunc planlar keçirəcəyini xəbər verir. Azərbaycan kəşfiyyatçıları dərhal fəaliyyətə başlayır, planlar hazırlayırlar. Mayor Ələmdar Məlikov “Leopard” ləqəbi ilə əməliyyata başçılıq edir və erməni təxribatçılarını ələ keçirmək üçün əlindən gələni edir. Esir alınmış bir ailənin təsviri fonunda hadisələr gözümüzün qarşısında canlanır. Ata qızı ermənilər tərəfindən təcavüzə məruz qalmasın deyər tufəngin qundağı ilə onu öldürür. Arvadını da öldürmək istərkən ermənilər kişini öldürürlər. Ailədən geriyə ana və oğlu qalır. Oğlu başlarına gələn hadisələrdən o qədər təsirlənir ki, artıq o sanki manqurtlaşır, hətta öz millətinə belə nifrət etməyə başlayır. Mərdi qova-qova namərd eləmişdilər. Xocalı soyqırımı, erməni vandalizmi, düşmən hiyləgərliyi, qəsbkarlıq xisləti romandakı hadisələr fonunda oxucuya aydın olur. Xocalı faciəsi zamanı ermənilərin soydaşlarımızın başlarına gətirdiyi dəhşətləri oxumaq insan üçün çox ağırdır. Bu vəhşiliklərin, insanlıqdan uzaq hərəkətlərin, murdarlıqların, dəhşətlərin bütün çılpalığı ilə əsərdə əks olunması çox təqdirəlayiqdir.

Qarabağ müharibəsinin başlaması ilə Sabir Əhmədli üçün də müharibə başlamış oldu. O dövrlərdə yazıçının yaradıcılığının əsas hissəsi Qarabağ münaqişəsi, Azadlıq hərəkatı kimi məsələlər tuturdu. Sabir Əhmədli xalqımızın üzləşdiyi problemləri, çətinlik və bəlaları nəsrə gətirdi. Yazıçının “Yanvar hekayələri”, “Axırət sevdası”, “Ömür Urası” kimi əsərləri 90-cı illərdə baş verən hadisələrdə xalqın yanında olduğunu və yaşanan hadisələrə necə həssaslıqla yanaşdığının göstəricisidir. Yanvar qırğını, Sumqayıt hadisələri, Qarabağda ermənilər tərəfindən həyata keçirilən soyqırım yazıçının bu dövr yaradıcılığının əsas qayəsidir. Sabir Əhmədli Qarabağ müharibəsində oğlu Məhəmmədi itirmiş, bu dərin hüzn onun yaradıcılığına da təsir göstərmişdir. Yazıçın yazdığı “Axırət sevdası”, “Ömür Urası” romanlarında çəkdiyi iztirablar öz əksini tapmışdır. Ağrıları ilə yaşayan yazıçı dövrün nisgini, qəm və kədərini, insanları düşündürən, fanilik, ədəbiyyət kimi sualları oxucuya ünvanlayır.

Nuşabə Məmmədli "Zəngulə" romanında erməni millətçilərinin muhtəlif tarixi dövrlərdə törətmiş əməlləri arasında "varislik" amilinə toxunmağa çalışır. Bu məqsədlə, Nuşabə Məmmədli romanında XX əsrin əvvəllərində ermənilər tərəfindən törədilmiş fəlakətlərin işıqlandırılmasına xüsusi diqqət yetirir. Əsərdə Qiyamət nəhənin xatirələri əsasında olmuş hadisələrin nəqli maraqlı doğurur. Belə ki, unutqanlılığımızın nəticəsi kimi tarixdə baş vermiş olayların yaddaşlardan bilərəkdən silinməsinin nəticəsidir ki, millətimizin başına gətirilmiş haqsızlıqlar və zülmələr yaddan çıxarılmışdır.

"Zəngulə" əsərində Qarabağ müharibəsinin dəhşətləri çox inandırıcı təsvir edilmişdir. Əsər müharibə zamanı əsir düşən ata-anələrimizin, baba-nənələrimizin, bacı-qardaşlarımızın, qız və gəlinlərimizin, balalarımızın acınacaqlı taleyindən, işgəncəli həyatından bəhs edir. Əsərin baş qəhrəmanı – 9 yaşlı Rəhimənin 3 il əsirlikdə gördüyü dəhşətlər hər bir oxucunu sarsıdır. Erməni vəhşiliklərinin şahidi olan bu qızcıqazın naləsini, fəryadını eşitməmək, duymamaq mümkün deyil. Rəhimənin, eləcə də əsirlərimizin fəryadı bizdə düşməyə olan nifrəti, qisas hissini daha da alovlandırır. Anasını və Vətəninə sevən hər bir azərbaycanlı bu hadisələrə laqeyd yanaşmamalıdır. Nuşabə Məmmədlinin "Zəngulə" əsəri xalqımızı mübarizəyə sövq edir.

Nəticə. Qarabağ torpaqları üzərində gedən qanlı müharibələr hələ də tam həllini tapmamışdır. Hələ də hər iki tərəfdən insanlar ölür. Ədəbiyyatda bu mövzuda yazılmış əsərlər oxuyarkən Otto Fon Bismarkın dediyi: "Kimsə heç olmasa bir dəfə döyüş meydanında ölmüş bir əsgərin şüşəyə dönmüş gözlərinə baxsaydı, müharibəyə başlamazdan əvvəl yaxşı düşünərdi".

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ordubadi M.S. Qanlı illər. 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi. Bakı, 1991.
2. Elçin.Bayraqdar. Bakı: Qapp-Poliqraf., 2004.
3. Elçin Hüseynbəyli. Gözümə gün düşər // 525-ci qəzet, 27 fevral 2010.
4. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı. / İki cildə, 1 c., Bakı: Elm və təhsil, 2016, 800 s.
5. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı. / İki cildə. 2 cild., Bakı: Elm və Təhsil, 2016, 1088 s.
6. 5-ci sinif Ədəbiyyat dərsləri. Bakı: Bakı Nəşriyyatı, 2020.

KİÇİK HƏCMLİ FOLKLOR JANRLARINDA QARABAĞ DİALEKTİZMLƏRİNİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Nüşabə Hüseynova

Bakı Slavyan Universiteti, müəllim

Aysu Gözəlova

Bakı Dövlət Universiteti, magistrant

Abstract

Lexical-Semantic Characteristics of Karabakh Dialectisms in Small Volume Folklore Genres

The past of every nation is hidden in its folklore. Folk ceremonies, proverbs, riddles, old sayings and other folklore genres preserve people's past experience, thoughts, and a person's way of looking at the world. From this point of view, the collection and study of the folklore of the Karabakh territory, which was recently freed from occupation by the victory of our victorious army, is a very urgent issue. Because the folklore of Karabakh, especially its dialects, has its own vocabulary with rich and colorful lexical features. In general, the vocabulary of the Azerbaijani language does not consist only of words used in the literary language, an important part of the vocabulary of our language is also present in folk dialects. The lexicon of the Karabakh dialect includes some words belonging to the ancient times of our language - people's traditions, family, household, economy, etc. still retains the words related to Dialects are the natural spoken language of the people and the most reliable source for the literary language. The study of individual words belonging to the dialects of Karabakh, which is the cradle of our culture, on the basis of folklore examples, from the lexical and semantic point of view, has an important role in the study of the influence of dialect facts on the literary language and the connection with the history of the people.

Key words: *Karabakh, folklore, dialect, lexical feature, semantic feature*

Giriş. Məlumdur ki, hər bir xalqın keçmişi onun folklorunda gizlənilir. Xalq mərasimləri, atalar sözləri, məsəllər, lətifələr, tapmacalar, laylalar, oxşamalar və digər şifahi xalq ədəbiyyatının janrları xalqın keçmişdən gələn təcrübəsini, düşüncələrini, insanın dünyaya baxış tərzini özündə saxlayır. Bu baxımdan da müzəffər ordumuzun şanlı qələbəsi ilə yenicə işğaldan azad olunan Qarabağın

folklorunun toplanılması və öyrənilməsi olduqca aktual məsələdir. Çünki Qarabağın folkloru, xüsusilə də dialektləri özünəməxsus zəngin və rəngarəng leksik xüsusiyyətləri olan lüğət tərkibinə malikdir.

Əsas hissə. Qeyd edək ki, Azərbaycan dilinin söz ehtiyatı yalnız ədəbi dildə işlənən sözlərdən ibarət deyil, dilimizin lüğət tərkibinin mühüm bir hissəsi xalq şivələrində də mövcudur. Dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibindəki sözlər uzun əsrlərin məhsuludur. Zaman keçdikcə bir sıra sözlər ədəbi dilin lüğət tərkibindən çıxdığı halda, dialekt və şivələrimiz həmin sözləri uzun müddət özündə yaşadır.

Dilimizin tərkibini təşkil edən dialektlər keçmişdən bu günə qədər ədəbi dillə qarşılıqlı əlaqədə olmuş, onun normalarının formalaşmasına öz təsirini göstərir. Təsadüfi deyil ki, “Azərbaycan ədəbi dili XIII-XIV əsrlərdə Şirvan dialektinə, XV-XVII əsrlərdə Təbriz dialektinə, XVIII əsrdə Qarabağ dialektinə, XIX-XX əsrlərdə isə bütün dil nümayəndələrinin daxil olduğu Bakı şəhəri əhalisinin danışığına istinad edilmişdir” [6, s. 252]. Qeyd edək ki, dialektlər danışq dilinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməklə yanaşı, dialekt leksikasının, dialekt formalarının canlı dilə və ədəbi dilə keçməsində də mənbə rolunu oynayır.

Qarabağ dialekti yerləşmə arealına və dil xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan dili şivələrinin qərb qrupuna daxildir. Bu qrupa Qarabağ dialektindən əlavə, Gəncəbasar, Borçalı, Qazax-Tovuz və Qərbi Azərbaycan şivələri də aiddir. Bu şivələrin əksəriyyətində qərb dialektinin müxtəlif xüsusiyyətləri işlənir. Bu qrupa aid olan Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı şivələri isə digərlərindən fərqli olaraq keçid xarakterlidir. Bu şivələr qərb və cənub dialektlərinin xüsusiyyətlərinə malikdir.

Qarabağ dialektinə daxil olan sözlər iki hissədən ibarətdir. Bu dialektlərin bir hissəsi Azərbaycan ədəbi dili ilə ümumi leksikadır. Bu tip sözlər ümumxalq səciyyəli olduğundan üstünlük təşkil edir. İkinci hissəni təşkil edən məhəlli dialekt sözləri isə yalnız bu region üçün xarakterikdir. Bu sözlər də Qarabağ dialektinə məxsus olan sözləri digər şivələrdən fərqləndirir.

Qarabağın dialektləri həmişə tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu ərazidə olan şivələr müxtəlif yollarla öyrənilmişdir. Bu mövzu ilə bağlı müxtəlif kitab, dissertasiya, məqalələr və s. yazılmışdır. Qarabağın həm folkloru, həm də dialektləri ilə bağlı yazılan əsərlərdən biri C.Hacıbəylinin “Qarabağ dialekti və folkloru əsəridir. Bu əsər 1933-cü ildə Parisdə “Asiya jurnalı”nda çap olunmuşdur. “Qarabağın dialekt və folkloru (Qafqaz Azərbaycanı)” əsərində Qarabağdan toplanmış folklorun bir çox janrlarına, eləcə

də dialektlərinə dair nümunələr və bəzən də onlara verilən şərhlər, izahlar yer alır. Ümumiyyətlə, bu ərazinin dialektləri ilə bağlı müxtəlif araşdırmalar aparılmış və əsərlər yazılmışdır. “S.Talıbxanbəylinin Türkiyədə “Azərbaycan yurd bilgisi” məcmuəsində 1933-cü ildə nəşr olunmuş silsilə məqalələrində Qarabağ və İstanbul şivələri qarşılaşdırılmışdır. 2005- ci ildə türk alimi Erdal Karaman “Qarabağ ağzları” mövzusunda dissertasiya yazmış, onun tədqiqatı monoqrafiya şəklində çap olunmuşdur. Qarabağ bölgəsinə daxil olan Füzuli (İ.Məmmədov), Ağcabədi (İ.Quliyev), Ağdam (P.Ağayev), Cəbrayıl (T.Hacıyev), Zəngilan (S.Behbudov), Qubadlı (R.Abbasova) şivələri filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası səviyyəsində araşdırılmışdır” [5, s. 29].

Qarabağın folkloru müxtəlif janrlardan olan nümunələrlə olduqca zəngindir. Bunların içərisində bayatı ən işlək janrlarındandır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının regional xüsusiyyətidir ki, bayatıların zənginliyi ilə Qarabağ bölgəsi xüsusilə diqqəti çəkir. Bu bayatılarda işlənən müxtəlif dialektizmlər isə həmin janrı daha da lokallaşdırır. Məsələn:

“Yaylığı ələmlidi,
Dörd uju qələmlidi,
Usduf götü, *usduf* qoy,
Ürəyi vərəmlidi” [1, s. 172].

Nümunədə işlənən “*usduf*” sözü məhəlli səciyyə daşıyır, yəni Qarabağa məxsus dialekt faktıdır. Bu söz Şuşa dialektində “*usduf*”, Laçında isə “*usbufl*” variantında “*yavaş, ehtiyatlı*” mənasında işlənir. “*Usdufca*”, “*usduflu*” formalarında isə digər şivələrdə də rast gəlinir.

Qarabağdan toplanan folklor nümunələrinin bəzində isə dialektizmlər üslubi səciyyə daşıyır. Xüsusilə də, Qarabağın regional özəlliklərini özündə qoruyub saxlayan kiçik janr olan bayatılarda bu priyomdan çox istifadə edilir:

“Dağdan aran yaxşısı,
Aran-Turan yaxşısı.
Vəy ayax, *arvana* dodax,
Haran mənən yaxşısı?” [1, s. 430].

Nümunədə istifadə edilən “*arvana*” sözü “*boz dişi dəvə*” mənasında Füzuli dialektinə məxsus sözdür [2, s. 26]. Bayatıda bu söz epitet kimi işlənmiş, dodaqlar dəvənin dodaqlarına bənzədilmiş və şeirdə ekspressivliyə, emosionallığa nail olunmuşdur. Ümumiyyətlə, bu tip dialektizmlər müxtəlif forma və deyim qəliblərində poetik mənənin dolğunlaşmasına səbəb olur. Ana dilinin leksik imkanlarının nəyə qədər olduğunu, onun ifadəlilik imkan və çalarlarını əks etdirir.

Qarabağ folkloruna məxsus olan mövsüm və mərasim nəğmələri həmin bölgənin təsərrüfat həyatının, məişətini əks etdirir. Bu ərazinin leksikası təsərrüfatın müxtəlif növlərinə (əkinçilik, bağçılıq, maldarlıq, qoyunçuluq və s.) aid sözlərlə zəngindir. Bütün bu regional xüsusiyyətlər Qarabağın folkloruna aid nümunələrdə dialektizmlər vasitəsi ilə daha da qabardılır. Belə ki, qoyunçuluq təsərrüfatının poetik dildə ifadəsi olan sayacı sözlərinin birində deyilir:

“Anam qoyunun gəlini,
Avşara verməz yelini
Səni sağan gəlinin
Qujum injə belini” [1, s. 180].

Şeir nümunəsində işlənən “avşar” sözünə Füzuli dialektində rast gəlinir. Həmin dialektə bu söz “südü çox olan qoyun”a deyilir (2, s 29). Həmçinin bu söz “avşarramax” şəklində işlənərək “sağmaq” mənasında da istifadə edilir. Dialekt leksikasında “avşar” sözü omonim səciyyə daşıyır. Eynilə bu söz Qarakilsə şivəsində “balaca xəncər” mənasında işlənir [2, s. 29].

Bu gün dialekt və şivələrimizdə, o cümlədən Qarabağ dialektində mövcud olan bir çox əlamətlər Türkiyə türkcəsində ədəbi dil səviyyəsindədir. Azərbaycan və Türkiyə şivələrinin tarixi-müqayisəli şəkildə tədqiqi bu dillərin mənşəyinin araşdırılması baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Məsələn, bayatıların birində “keşgə” dialekt sözü istifadə olunur.

“Əzizinəm, keş gə sən,
Min gəmiyə keş gə sən,
Gəldin ayrılıq saldın,
Gəlməyəydin keşgə sən” [1, s. 133].

Nümunədə işlənən dialekt söz “kaş ki”, “kaş” mənasını ifadə edir [2, s. 245]. Həmçinin bu söz şeirdə cinas qafiyənin yaranmasında iştirak edir. Həmin söz birinci və ikinci misrada “keç, gəl”, sonuncu misrada isə “kaş ki” mənasında işlənərək cinas yaradır və bayatının emosionallığını daha da artırır. Qeyd edək ki, nümunədə istifadə olunan bu söz “keşke” şəklində indi Türkiyə türkcəsində işlənəməkdədir.

Müxtəlif dialekt nümunələrinə bayatılarla yanaşı folklorun kiçik həcmli janrlardan olan alqış, qarğış, tapmaca, atalar sözlərində də rast gəlinir. Qarabağdan toplanan folklor nümunələri içərisində qarğışlara aid olan belə bir nümunə verilir: “Boyuna boz qatma tutum” [1, s. 194]. Nümunədə işlənən “qatma” sözü Cəbrayıl dialektinə aiddir. “Qatma bağlamaq” ifadəsində də işlənən bu söz “nazik ip” mənasını bildirir (2, s. 286).

Qarabağın folklor janrları arasında qarğış formasında olan bayatı nümunələrinə də rast gəlinir. Məsələn, aşağıdakı şeir nümunəsində ilk misranın sonunda dialektizm işlənməsi həm qafiyə yaratmış, həm də emosionallığı daha da artırmışdır:

Oturmuşdum *dalanda*,
Səbir gəldi duranda,
Qolun qurusun sənin
Yara şillə vuranda [4, s. 198].

Nümunədə işlənən "*dalan*" dialekt sözü omonim kimi işlənə bilir. Belə ki, bu söz Şuşa, Meğri, Kürdəmir dialektlərində işlənir. Şuşa dialektində dalan "*darvaza*" mənasında işlənir. Məsələn, "Dalan belə kiçik evə yaraşmaz" [2, s. 112]. Bu söz "*koma*", "*daxma*" mənasında isə digər dialektlərdə istifadə olunur. Nümunədə isə bu söz ikinci mənası ilə çıxış etmişdir.

Həcmcə kiçik, məna baxımından böyük olan atalar sözlərində də dialektizmlər müxtəlif formalarda işlənir: "İşi həjətnən görəllər, *həjətnən* yox" [1, s. 385]. Atalar sözündə işlənən "*həjət*" sözü Cəbrayıl və Laçın şivələrində "*alət*" mənasında işlənir, "*höcət*" sözü isə məlumdur ki, "*güc, qüvvət*" mənasında verilmişdir.

"Qızdan olanın *sınırın* kəs" [4, s. 389] atalar sözündə isə "*sınır*" sözü diqqəti çəkir. Bu söz əslində "*sərhəd*" mənasında Türkiyə türkcəsində istifadə olunur. Dialektlərimizdə isə bu söz fərqli mənada çıxış edir. Ağdərə dialektində sınır (sıyır) sözü "*qılça*" mənasında işlənir. Məsələn, "Sınıırım əyilif, yerimnən qalxammıram" [2, s. 433]. Qeyd etdiyimiz atalar sözündə də bu söz həmin mənaya uyğun işlənir. Yəni, sınırını kəsmək- gəliş-gedişini, əlaqəsini kəsmək mənasını ifadə edir.

"Əvli qardaş elə bilir ki, *ərgən* qardaş xədimdi" [4, s. 383] atalar sözündə işlənən "*ərgən*" dialekti isə ədəbi dillə ümumi olan leksikaya aid sözlərdən biridir. Bu söz həm ədəbi dildə, həm də dialektə "*həddi-bülüğa çatmış, lakin hələ evlənməmiş və ya ərə getməmiş*" mənasını bildirir. Bəşir Əhmədov "Etimologiya lüğəti"ndə sözün mənşəyini bu şəkildə izah edir: "*Yetişmək, çatmaq* mənasını verən *ermək* feili var.

Ərgən həmin feildən əmələ gəlib, mənası *yetişmiş* deməkdir. Oğlana da, qıza da *ərgən* deyirik. Deməli, söz *ər* (kişi, oğlan) kəlməsi ilə bağlı ola bilməz. Ata malı qardaşlar arasında bölünərkən hələ arvad almamış qardaşa əlavə pay verilmiş. Buna "*ərgənlik*" deyiblər. *Quzuqulağı, xımı, turşəng* (əslə farsca *türşək*) kimi yeməli bitkilərin gövdəsi bərkliyində *erkəkləyib* deyirlər. Bu da *yetişmək*,

vaxtı ötmək anlamı ilə bağlıdır. Qaqauz dilində *ərgən* əvəzinə, *yergin* işlədilir. Görünür, sözün əsl *yetişmək* feili ilə bağlı olub” [3, s. 103]. Bu söz Türkiyə türkcəsində “yetkin”, “yeniyetmə” mənasında işlənir.

Folklorun və ədəbi dilin qaynağı olan dialektizmlər kiçik həcmli janrlarından biri olan tapmacalarda da az işlənmişdir.

“*İriz-iriz* gedərəm,
Rizvana gedərəm,
Rizvandan su içib
Xoruz banı gələrəm” [4, s. 99]

– açması “ışığı” olan bu tapmaca nümunəsinin ilk misrasında “*iriz*” dialektizmi verilmişdir. Nümunədə “*iriz-iriz*” şəklində verilməklə də ekspressivliyi daha da artırmışdır. Bu dialekt söz Zəngilan, eləcə də Qarakilsə şivəsində “*iz, lapir*” mənasında istifadə edilir.”*İriz*” dialekti də omonim xüsusiyyətə malik olan bu söz Quba dialektində “*cığır*” mənasında işlənir [2, s. 236].

Nəticə. Qarabağ əhalisinin keçmiş günləri, yaşayış tərz, mühit müxtəlif janrlarda işlənin danışığı sözlərinin, məhəlli dil ünsürlərinin içinə hopub. Ümumiyyətlə, başqa leksik material kimi, dialekt və şivə sözləri də xalqın təbii, canlı danışığı dili nümunəsi kimi ədəbi dil üçün ən etibarlı mənbədir. Folklor nümunələri əsasında müxtəlif dialektizmlərin tədqiqi dil tarixinin öyrənilməsi, bir sıra qədim söz köklərinin araşdırılması, etimoloji tədqiqat və etimoloji lüğətlərin tərtibi, eləcə də dialektoloji lüğətlərin, dilin leksik bazasının zənginləşdirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Mədəniyyətimizin, tariximizin beşiyi olan Qarabağın dialektlərinə aid ayrı-ayrı sözlərin leksik- semantik və digər aspektlərdən tədqiqi dialekt faktlarının ədəbi dilə təsiri imkanlarının və xalqın tarixi ilə bağlılığının öyrənilməsində mühüm rola malikdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan folkloru antologiyası, V kitab (Qarabağ folkloru), Bakı: Səda, 2000, 417 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 568 s.
3. Əhmədov B. Etimologiya lüğəti. Bakı: Altun kitab, 2015. 288 s.
4. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, I kitab (Ağdam, Füzuli, Ağcabədi, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın və Kəlbəcər rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı: Elm və təhsil, 2012, 464 s.
5. Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: Zərdabi Nəşr” MMC, 2019, 352 s.
6. Məmmədov N, Axundov A.A. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1966, 256 s.

QARABAĞ BÖLGƏSİNDƏ SAY KOMPONENTLİ TOPONİMLƏR

Reyhan Həbibli

Filologiya elmləri doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

Abstract

Toponyms With A Numeral Component In The Karabakh Region

The study includes toponyms with a numeral component in the territory of Karabakh. It is known that toponyms are units reflecting the geographical landscape of the territory, rich history, material and spiritual culture of the people, lexical features of their language. Numerals are widely used in the toponymy of Karabakh. These are geographical names formed from quantitative numbers and denoting the number of objects of the same type located in nearby territories. The analysis of Karabakh toponyms with a numeral component shows that numerals denote not only a specific number of objects but also their multitude. Such words as qoşa, "pair", yarım "half", əkiz "twins", yarımca "half" and others are used as part of toponyms, along with numbers. Consideration of this topic can be useful in the research of geographic, ethno-cultural and historical-geographical appellatives in toponymy, as well as in the study of the area of distribution of Turkic names in this territory.

Key words: *toponym, Karabakh, numeral, geographical name, geographical term*

Giriş. Toponimika aktual və mühüm elm sahələrindən biri kimi sürətlə inkişaf edir, onun müxtəlif problemləri hərtərəfli araşdırmaya cəlb olunur. Bu araşdırmalar zamanı coğrafi adlar xalqın tarixi, etnogenezi, dili, coğrafiyası və s. ilə bağlı məsələlərin həlli üçün zəruri və əhəmiyyətli fakt rolunu oynayır. Toponimlər dilin qədim laylarına aid olan vahidlərdir və ərazinin coğrafi landşaftını, xalqın zəngin tarixini, maddi və mənəvi mədəniyyətini, dilinin leksik xüsusiyyətlərini əks etdirir. Toponimlər üçün coğrafi şərait çox əhəmiyyətlidir. V.A.Nikonov da toponimik tədqiqatları xalqların sosial-siyasi və iqtisadi tarixinin öyrənilməsi üçün etibarlı mənbə hesab edir. O yazır ki, toponimlər, onları verənlərin dili haqqında məlumat verir. Onlar müəyyən ərazidə təsbit olduğundan bu adlar əsasında müəyyən ərazidə qədim dili bərpa etmək və

onun yayılma sərhədlərini təsvir etmək mümkündür [bax: 2]. Qarabağ toponimlərinin tədqiqi bu baxımdan aktualıq kəsb edir.

Əsas hissə. Araşdırma Qarabağ ərazisində olan say komponentli toponimləri əhatə edir. Bu toponimlər ona görə maraqlıdır ki, ilk baxışdan sadə görünür. Amma dərinlən araşdırdıqda aydın olur ki, terminlərdəki miqdar göstəriciləri heç də həmişə coğrafi realilərlə üzə çıxmır. Bunun üçün toponimlərin tərkibindəki sayların mənasını dəqiqləşdirmək, saylardan ibarət mürəkkəb adların komponentlərinin mənşəyini müəyyən etmək lazımdır.

Toponimiyada saylar

Saylar dilin ən qədim leksik vahidlərindəndir. “Türk dillərində maddi aləmlə bilavasitə bağlı olan saylar çox qədim dövrlərdən istifadə olunmağa başlamış, uzun inkişaf və təkmilləşmə prosesi keçirmişdir. Sayların özünəməxsus cəhətlərindən biri bundan ibarətdir ki, hər bir xalqın istifadə etdiyi miqdar sayları onun özününküdür, başqa dildən alınma deyildir” [7, s. 121]. “Bugünkü türk dillərində istifadə olunan saylar öz kökləri etibarilə ulu türkcədə işlənmiş ilkin söz - forma ilə birbaşa bağlıdır” [9, s. 66]. Sayların qədim sözlər hesab olunması, bir tərəfdən, onların mücərrəd məfhumları ifadə etməsi ilə də bağlıdır. “Kəmiyyət kateqoriyası ikili xarakterli olmaqla mücərrəd kateqoriyadır, burada həm konkretlik, həm də mücərrədlik vardır. Buraya real hesablanan konkret əşyalar və konkretlikdən xaric olan, hesablanması mümkün olmayan kəmiyyət daxildir. Bu kateqoriya öz mənasına görə ən müxtəlif sözləri ümumiləşdirmələr nəticəsində birləşdirir. Kəmiyyət anlayışı konkret riyazi saylarla ifadə olunduğu zaman konkret xarakter daşıyır” [1, s. 12].

Qarabağın toponimiyasında saylardan geniş istifadə olunur. Bunlar miqdar sayları ilə düzələn və bir-birinə yaxın ərazidə yerləşən eynitipli obyektlərin sayını bildirən coğrafi adlardır. Onların əmələ gəlməsində sayların iştirak etməsi maraqlı faktları ortaya çıxarır. Həmin adların bir çoxu müqəddəs sayılan rəqəmlərlə ifadə olunur. Say komponentli toponimlərin əksəriyyəti iki və daha çox sözdən ibarət mürəkkəb vahidlərdir. Saylar mürəkkəb toponimlərin ilk komponenti kimi çıxış edir. Toponimlərin digər hissələri müxtəlif tipli olur: say+coğrafi termin (Yeddigədik), say+2 coğrafi termin (Doqquzdərə köbəri), say+ümumi isim+coğrafi termin (Üçarmud təpəsi) və s. Məlumdur ki, toponimiyatmada coğrafi terminlər mühüm rol oynayır. Coğrafi terminlər həm toponimin növünü göstərməyə xidmət edir, həm də adın mənasını bildirən təyinedici hissələr olur. Bu terminlər milli dilin söz yaradıcılığı vasitələrindən ibarətdir və qrammatik qaydalar əsasında formalaşır. Qarabağ toponimlərinin tərkibində rast gəlinən coğrafi terminlər yer

adlarının formalaşmasında böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu tipli adları nümunələr əsasında nəzərdən keçirək:

1) say+coğrafi termin. Bu model üzrə əmələ gələn toponimlər iki cürdür. Bunların bir qismi sayla coğrafi terminin bilavasitə birləşməsindən ibarətdir və komponentlər bitişik yazılır:

Əlliarx – Bərdə rayonunda arx adıdır. “Hidronim *əlli* miqdar sayına *arx* coğrafi nomenini əlavə etməklə yaranmışdır, çay qollarının sayının çoxluğunu bildirir” [4, s. 182].

Üçtəpə – Cəbrayıl rayonunun Dağ Tumas kəndi ərazisindəki bu oronimdə “təpənin sayının üçlüyü nəzərdə tutulur” [bax: 13, s. 384]. Qarabağ silsiləsinin mərkəzi hissəsində, Xocalı və Laçın rayonları sərhədində yerləşən dağ da belə adlanır. Dağın zirvəsinin üç təpədən ibarət olduğunu göstərir [bax: 5, s. 258].

Bəzi toponimlərdə isə coğrafi termin saydan ayrı yazılır.

Yeddi təpə – tərkibində say olan adlardan biridir. Bu ad Ağdam rayonunun Boyəhmədli kəndi ərazisində qeydə alınmışdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, yeddi sözü sayı göstərir, təpə sözü isə coğrafi termdir.

“Təpə termini ilə bağlı Azərbaycanda 3500 oroqrafik obyekt qeydə alınmışdır. Yeddi təpə coğrafi adına Ağsu, Biləsuvar, Qəbələ, Oğuz, Tərtər, Füzuli rayonları ərazisində rast gəlirik” [14, s. 152].

2) say+2 coğrafi termin. Bu model əsasında yaranmış toponimləri nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, toponimin tərkibində say coğrafi terminlə birləşməsindən əlavə, obyektin növünü göstərən coğrafi termin də iştirak edir.

Üçbulaq dağı – Yuxarı Qarabağda, Xocavənd rayonunun ərazisində qeydə alınan oroqrafik obyektlərdən biridir. Oronim üç, bulaq və dağ sözlərindən ibarətdir. Coğrafi adın tərkibindəki -ı saiti mənsubluq ifadə edir. Dağ coğrafi termini müsbət relyef forması bildirir. Dağ ərazidəki mövcud olan üç gözlü bulağın (Üçbulaq) adı ilə belə adlanmışdır [15].

Dördtəpə dağı – bu oronim Ağdam rayonu ərazisində, Cəvahirli kəndi yaxınlığında qeydə alınmışdır. Bu oronim dörd və təpə sözlərindən ibarətdir. “Dörd sözü say bildirir, təpə isə müsbət relyef forması ifadə edən coğrafi termdir. Dağ onu əhatə edən təpələrin sayına görə Dördtəpə adlanmışdır” [14].

N.Məmmədov toponimlərin bir növü olan oronimlərdə say bildirən sözlərin xüsusilə geniş işlənməsini qeyd edir. “Bir qayda olaraq say bildirən sözlər oronimlərin birinci hissəsi yerində işlədilir. Üçarmud təpəsi (Füzuli rayonu, Sərdarlı kəndi); Üçocaq yalı (Füzuli rayonu, Qaraxanbəyli kəndi); Üçtəpə (Ağdam rayonu, Gülablı kəndi); Üçtəpələr (Tərtər rayonu, Seyidimli kəndi); Dördçinar

güneyi (Füzuli rayonu, Horadiz kəndi); Yeddi qardaş dağı (Füzuli rayonu Qarakollu kəndi); Yedditəpə (Tərtər rayonu, Sarıçala kəndi); Yeddibala təpə (Yevlax rayonu, Malbinəsi kəndi); Doqquzdərə (Füzuli rayonu, Saraclı kəndi)” [10, s. 64].

3)say+ümumi isim+coğrafi termin. Bu model əsasında yaranmış toponimlər sayla ümumi ismin birləşməsindən əlavə, obyektin növünü göstərən coğrafi termindən ibarətdir.

Üçoğlan kəndi – Ağdam rayonunun yaşayış məntəqələrindən biridir. Qarabağ düzündə yerləşir. XVI əsrdə Qarabağda yaşayan Otuzikilər tayfasının Üçoğlan adlı oymağı olmuşdur. Üçoğlan oykonimi üç və oğlan sözlərindən ibarətdir. Toponimin tərkibindəki üç komponenti say bildirir. “Qədim türk dilində işlənən oğlan sözü isə “hərbi dəstə”, “şahzadə” anlamındadır. Üçoğlan toponimi “üç hərbi dəstə” mənasındadır. Oğlan termini “əmirə məxsus olan hərbi dəstə”, “qvardiya”, “drujina” deməkdir” [14, s. 234].

Üçağac dağı – Cəbrayıl rayonu ərazisində qeydə alınan bu oronim də sayına görə ad verilən coğrafi obyektə əks etdirir. Üçağac dağı oronimi dağda üç ağacın olmasını ifadə edir [13, s. 384].

Üçbarmaq təpəsi – Cəbrayıl rayonunun Tulus kəndində yerləşən bu obyektin adı təpənin zahirən 3 barmaq şəklində görünməsi ilə bağlıdır [13, s. 384].

Üçtaq dağı – A.Qarabağlı Xocalı ərazisindəki bu dağ adının Üçtaq – üç tağ sözünün təhrifi olduğunu bildirir. Dağ, tutduğu coğrafi mövqeyinə görə belə adlanmışdır [bax: 8, s. 362].

Üçocaq təpəsi – Füzuli rayonunda oroqrafik obyektidir. Toponimin tərkibindəki ocaq sözü vaxtilə orada yandırılan ocaq, tonqallar ilə əlaqədardır [16, s. 288].

Bəzi saylar toponimlərdə ümumi şəkildə çoxluq bildirir. Məsələn, “*oronimlərdə qırx sözü yalnız çoxluq mənasındadır*” [10, s. 65]. “Həqiqətən də, məsələn, Yeddibulaq və ya Qırxbulaq, əksər hallarda bulaqların yeddi və ya qırx olduğunu deyil, onların çoxluğunu da bildirir” [6, s. 232].

Qırxqız dağı – Xocalı, Laçın, Kəlbəcər rayonları ərazisini əhatə edən bu obyekt adı qırx və qız komponentlərindən ibarətdir. Sözün etimoloji mənası – qırx sığınacaq, qırx gizli yer, qırx səngər, qırx qala anlamına gəlir. Sözün ikinci komponenti olan qız/kız/kuz sözü isə ümumtürk mənşəli leksik vahid olaraq, aşağıdakı mənaları kəsb etməkdədir: “nadir”, “əziz”, “qiymətli”, “mühafizə yeri”, “sığınacaq”, “səngər”, “gizli yer”, “qala” və s. “Qırx həm Azərbaycan, həm də

digər türk dillərində sakramental (müqəddəs) olduğundan, türkdilli xalqların leksikasında olduqca işləkdir” [5, s. 54-55].

Yeddixırman dağı – Ağdam rayonu ərazisində, Xıdırlı kəndi yaxınlığındakı obyektin adıdır. Oronimin tərkib hissələri: say bildirən yeddi sözü, xırman sözü və müsbət relyef bildirən dağ coğrafi termini. “Xırman – taxılı döymək, təmizləmək və qurutmaq üçün hazırlanmış meydançadır, xırmanlar, adətən, əkin yerinin yaxınlığında olur”. Dağ vaxtilə Xaçın çayının üstündə yeddi su dəyirmanı olduğuna görə belə adlanmışdır [bax: 14, s. 153].

Yeddixırman yamacı – yamac termini “dağın və ya təpənin ətəyindən zirvəsinə qədər olan hissə” anlamındadır. “Yamac müsbət relyef forması bildirən coğrafi termininin iştirakı ilə oronimiyamızda 1200-ə qədər oroqrafik obyekt qeydə alınıb” [bax: 14, s. 153].

Yeddixırman güneyi – oroniminin tərkibindəki güney termini “dağın və ya təpənin cənuba, cənub-şərqə tərəf baxan hissəsi”ni bildirir. Güney termininin iştirakı ilə 2700-dən çox oronim var [bax: 14, s. 153].

Yeddixırman dərəsi – burada dərə coğrafi termini mənfi relyef forması bildirir. “Dərə relyefin dar və çökək forması deməkdir” [bax: 14, s. 153].

Toponimlərin tərkibində say mənasında işlənən başqa sözlərə də rast gəlmək olur ki, bunlar qoşa, əkiz, yalqız, yarım sözləridir.

Qoşabulaq kəndi – Cəbrayıl rayonunun kəndlərindən biridir. Gəyən düzündədir. “Qoşabulaq kəndi öz adını ərazisindəki Qoşabulaq hidronimindən almışdır. Toponim qoşa və bulaq sözlərindən ibarətdir” [13, s. 296].

Qoşagirmə dağı – obyektin adı qoşa və girmə (dar, daralmış, sıx) sözlərindən ibarətdir. Dağın sıldırım qayalarının arası sıx olduğundan belə bir adın yaranması ehtimal edilir [5, s. 66].

Qoşakəhriz – Füzuli rayonuna aid coğrafi addır. Bu obyekt Horadiz kəndi ərazisindədir. “Burada vaxtilə pilləkənli quyu olmuş və adamlarla pilləkənlərlə düşüb oradan su götürərmişlər” [16, s. 226].

Qoşatəpə – Ağcabədi rayonuna aid bu oronim qoşa və təpə sözlərindən ibarətdir. Ərazidə iki yanaşı təpə olduğu üçün obyekt belə adlandırılmışdır. Qoşatəpə tarixi abidəsi ilk Tunc dövrünə aid qədim yaşayış yeri hesab edilir. Boyat kəndində də Qoşatəpə adlı kurqan var [12, s. 334]

Əkiz təpə – oroqrafik obyekt Ağdam rayonu ərazisindədir. Bu ərazidə 2 oxşar təpə olduğundan obyekt belə adlandırılmışdır. Təpə coğrafi termini müsbət relyef forması bildirir [14, s. 100]

Yarımcə kəndi – Tərtər rayonunda yerləşir. Oykönim “kəndin yarisı” mənasındadır [5, s. 272].

Qarabağ toponimləri arasında Beşdəllər, Otuzikilər kimi maraqlı obyekt adları da vardır:

Beşdəllər – Xocalı bölgəsində kənd adıdır. “Xalq etimologiyasına görə, “Beş dəli” yozumu mövcuddur. “Dəli” qədim oğuz-türk dillərində “qoçaq, cəsur, igid” deməkdir” [8, s. 340]

Otuzikilər – Bərdə rayonunda yerləşən kənd adıdır. Oykönim Qarabağda yaşamış otuzikilər tayfa birliyinin adından yaranmışdır [5, s. 147].

Toponimlərdə sayların işlənmə səbəbləri müxtəlifdir, onlar müxtəlif funksiyalar yerinə yetirir. Məsələn, bir sıra toponimlərdə saylar numerativ diferensiasiya həyata keçirir: məs., İkinci Mahmudlu kəndi. Struktur cəhətdən numerativ diferensiasiyalı toponimlər “müqayisə olunan coğrafi adların hər birinə say formasında əlamətin əlavə edilməsi ilə əmələ gəlir” [3, s. 449].

Birinci Qaradəmirçi – Bərdə rayonunda kənd. Oykönimin birinci komponenti onu eyniadlı ikinci yaşayış məntəqəsinin alından fərqləndirməyə xidmət edir. İkinci komponent isə burada məskunlaşmış *qaradəmirçi* elatının adındandır. Etnotoponimdir [4, s. 101].

Birinci Mahmudlu – Füzuli rayonunda etnotoponimdir. Üç kənddən ibarət olan eyniadlı yaşayış məntəqələrini bir-birindən fərqləndirmək məqsədilə *birinci* sözündən istifadə edilmişdir [bax: 4, s. 101]

Birinci Yüzbaşılı kəndi – Ağdam rayonunda yerləşir. Kəndin əvvəlki adı Yüzbaşılı olub. “XIX əsrdə ondan digər yaşayış məntəqəsi (ikinci Yüzbaşılı kəndi) yarandıqdan sonra yaşayış məntəqəsi Birinci Yüzbaşılı kəndi adlanmışdır. Toponim “yüzbaşıya məxsus kənd” mənasındadır. Yüzbaşılı oykonimi vaxtilə Mil-Qarabağ düzlərində yaşamış qılıclı tayfasının yüzbaşılar tirəsinin burada məskunlaşmaları nəticəsində belə ad almışdır” [14, s. 70].

Numerativ diferensiasiya iki topleksemə fərqləndirilməsinə xidmət edir və qarşılaşdırılan toponimlərin hər birinə 1-ci, 2-ci kimi miqdar sayları şəklində komponentlərin və ya göstəricilərin əlavə edilməsi ilə əmələ gəlir. Bu, dünyanın bir çox toponimik sistemlərində müşahidə olunur (xüsusilə urbanonimlərdə). Məsələn, bəzi şəhərlərdə küçələr nömrə ilə işarə olunur. Nömrələnmə bu və ya digər şəhər topoobyektinin meydana çıxma növbəliliyini göstərir. Yaşayış məntəqələrinin qarşılaşdırma nominasiyası binar oppozisiyaya əsaslanır. Obyektin miqdarından asılı olaraq komponentlər dəyişə bilər:

Dördüncü Barak – Ağcabədi ərazisində yerləşən kəndin adıdır. *Barak* “taxtadan tikilən müvəqqəti, yüngül yaşayış binası” deməkdir [3, s. 220]. “Sovet hakimiyyəti illərində yaranmış Qırmızı Budka tipli oykonimlərdəndir” [4, s. 170].

Nəticə. Qarabağın say komponentli toponimlərinin təhlili göstərir ki, saylar təkcə obyektin konkret sayını deyil, həm də çoxluğunu göstərir. Toponimlərin tərkibində rəqəmlərlə yanaşı, *qoşa, yarım, əkiz, yarımca* və s. kimi sözlər də işlənir. Nümunələr əsasında deyə bilərik ki, bölgənin toponimlərinin tərkibində üç, yeddi saylarına daha çox rast gəlinir, numerativ diferensiasiya da geniş yayılmışdır. Bu mövzunun araşdırılması toponimiyada coğrafi, etnomədəni və tarixi-mədəni apelyativlərin öyrənilməsi zamanı faydalı ola bilər, habelə ərazinin türk mənşəli adlarının yayılma arealının tədqiqində istifadə edilə bilər. Say komponentli toponimlər türk xalqlarının qədim adətlərini, dini və dünyəvi görüşlərini əks etdirir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Amanəliyeva A. Azərbaycan və ingilis dillərinin linqvistikasında kəmiyyət məzmunlu vahidlər ümumi qrammatik kateqoriyanın bir növü kimi: [Elektron resurs] // “Humanitar və ictimai elmlərin əsasları” mövzusunda I Respublika Elmi Konfransının Materialları. 17 aprel 2020. Elmi İş, beynəlxalq elmi jurnal s.12-18. URL: https://aem.az/uploads/files/2021-02/1612794249_pespublka-konfrans_001.pdf
2. Аскеров М. Структура и семантика иранского пласта топонимии Азербайджана: [Электронный ресурс]: /дисс. ... кандидата филологических наук/ – Баку, 1984. – 180 с. URL: <https://www.dissercat.com/content/struktura-i-semantika-iranskogo-plasta-toponimii-azerbaidzhana>
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
4. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 304 s.
5. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 304 s.
6. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, Bakı Universiteti, 1991, 312 s.
7. Kazımov İ. Türk dillərinin müqayisəli morfologiyası. III c. Bakı: Elm, 2019, 304 s.
8. Qarabağlı A. Qarabağ, onun qədim tayfaları və toponimləri. Bakı: Mütərcim, 2008, 480 s.
9. Qırçaq M. Kəmiyyət anlayışının ifadəsi. Bakı: Elm, 2000, 453 s.

10. Məmmədov N. Azərbaycanın yer adları. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993. 184 s.

11. Щербак А.С. Дифференциальный модус: его проявление в топонимике: [Электронный ресурс]: // Неофилология, № 23, Т. 6, 2020, с. 448–455. URL: DOI 10.20310/2587-6953-2020- 6-23-448-455

12. Tapdıqoğlu N. Ağcabədi ensiklopediyası. Bakı: Təhsil, 2007, 224 s.

13. Tapdıqoğlu N. Cəbrayıl ensiklopediyası. Bakı: Təknur, 2013, 624 s.

14. Tapdıqoğlu N., Əliyev A. Ağdam rayonu və onun toponimiyası (Ensiklopedik dərgi) Bakı: Təhsil, 2006, 444 s.

15. Tapdıqoğlu N. Xocavənd ensiklopediyası. Bakı: Zərdabi LTD MMC, 2009, 544 s.

16. Tapdıqoğlu (Vəlişov) N. Füzuli rayonu və onun toponimiyası (Ensiklopedik dərgi). Bakı: 984 s.

ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNU YETİŞDİRƏN ŞUŞA ƏDƏBİ MÜHİTİ

Rəhilə Quliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

Abstract

The Literary Environment of Shusha That Raised Ahmed Bey Agaoglu

There have been such outstanding personalities in the world history who have successfully represented their people and homeland on the world stage, and who are still remembered with great respect and love for their selfless work and invaluable endeavours. As the national poet B.Vahabzadeh noted, "there were such great personalities in history that their names represented a certain period in the history of the people to whom they belonged." One of such selfless sons of the Azerbaijani people, who gave outstanding personalities to the history of mankind, is Ahmad Bey Aghaoghlu, a Turkologist-scientist, writer-publicist and public-political figure, who gained eternal life in the memory of the Turkic world and worked hard for the progress of the East.

A.Aghaoghlu was born in 1869 in the ancient land of Azerbaijan - in the city of Shusha, the pearl of Karabakh, in the family of a groom. A. Aghaoghlu, who spent his childhood and youth in Karabakh, was brought up in an open-minded noble family and, first of all, the progressive environment of Shusha which laid the foundation for his future life. Thus, the fame of Khurshidbanu Natavan, Gasim bey Zakir, Ahmad bey Javanshir, Mir Mohsun Navvab and other artists living and working in Shusha, Khankendi and Agdam, which were developing in all directions at that time, spread not only to Karabakh, but also to many countries of the world. Such a literary and cultural environment encouraged Ahmad bey to progress.

Key words: *A.Agaoglu, Shusha, the literary and cultural environment, the scientific and social activity*

Giriş. Dünya tarixində öz xalqını, vətəninə tanıdan, onu dünya səviyyəsində uğurla təmsil edən elə görkəmli şəxsiyyətlər olmuşdur ki, onlar öz fədakar əməyi və əvəzolunmaz fəaliyyətləri ilə bu gün də böyük ehtiramla yad edilir və sevilirlər. Xalq şairi B.Vahabzadənin də qeyd etdiyi kimi, "*tarixdə elə böyük şəxsiyyətlər olmuşdur ki, onların adı mənsub olduğu xalqın tarixinin*

müəyyən bir dövrünü təmsil etmişdir” (5, s. 45). Bəşər tarixinə görkəmli şəxsiyyətlər bəxş etmiş Azərbaycan xalqının belə fədakar övladlarından biri - türk dünyasının yaddaşında əbədi ömür qazananmış, Şərqi tərəqqisi yolunda gərgin əmək sərf etmiş, türkoloq-alim, yazıçı-publisist və ictimai-siyasi xadim Əhməd bəy Ağaoğludur.

Əsas hissə. Əhməd bəy Ağaoğlu 1869-cu ildə Azərbaycanın gözəl diyarı, döyünən ürəyi, Qarabağın incisi, tacı Şuşa şəhərində bəy ailəsində dünyaya göz açmışdır. Uşaqlıq və yeniyetməlik illəri Şuşada keçmiş Əhməd bəyin zadəgan ailəsində doğulması, açıqfikirli anası Nairə xanımın, o cümlədən mürəbbiyələrinin və müəllimlərinin mükəmməl tərbiyəsi, mütərəqqi Şuşa mühiti onun gələcək həyatının təməlini qoyurdu. O dövrdə hər cəhətdən inkişaf edən Şuşada yaşayıb-yaradan görkəmli şəxsiyyətlər: Xurşidbanu Natəvan, Qasım bəy Zakir, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Mir Möhsün Nəvvab... kimi sənətkarların adları nəinki Azərbaycana, dünyanın bir çox ölkələrinə yayılırdı. Belə bir mühit ağıllı zadəgan oğlunu elmə, maarifə, mənəvi inkişafa təhrik edən əsas amil idi. Həmçinin orta təhsilini Şuşa lisey-gimnaziyasında almış gənc Ə.Ağaoğlunun dünyagörüşünün formalaşmasında Şineyevski, Polikarpov kimi açıqfikirli müəllimlərin də rolu az olmamışdır.

Şuşa nə qədər progressiv şəhər olsa da, elmə, biliyə can atan həssas bir gənc – Əhməd bəy Ağaoğlu sonradan Avropaya meyil edir: mükəmməl təhsil almaq üçün daha böyük ölkələrə, şəhərlərə can atır. Ədəbiyyatşünas-alim Ə.Mirəhmədov Ə.Ağaoğlunun təhsil və fəaliyyət coğrafiyasını bu cür təsvir etmişdir: “Şuşa – Tiflis – Sankt-Peterburq – Paris – Şuşa – Bakı – Ankara – İstanbul”. Müəllif bir məsələni də qeyd edir: “*Ə.Ağaoğlunun yazdığı əsərlərdən, xatirələrindən belə qənaətə gəlirik ki, o, avropapərəst idi, Avropa mədəniyyətinin mütərəqqi cəhətlərini təqdir edirdi. Gizlətmək lazım deyil ki, Əhməd bəy Ağaoğlu doğma Azərbaycanın, habelə bütün Şərqi avropavari tərəqqi yoluna düşməsi naminə nə az, nə çox tam əlli il qələm çalıb, fəaliyyət göstərmişdir”* (4, s. 6).

Təhsilini Tiflisdəki gimnaziyada davam etdirən Ə.Ağaoğlu 1884-cü ildə buranı əla qiymətlərlə bitirib, üç yüz manat mükafatla Şuşaya qayıdır və Sankt-Peterburqda ali təhsil almağa qərar verir. Əhməd bəy “füsunkar bir məbəd” hesab etdiyi Sankt-Peterburqa gəlir. Texnologiya İnstitutunda əvvəlki uğurlu imtahanlardan sonra sonuncu imtahanda professor ona “3” qiymət yazır, “özünü “Min bir gecə” nağıllarındakı ecazkar bir dünyada hiss edən” gənc bu ədalətsizliyə dözmür, instituta qəbul olunsada, orada qalib oxumaq istəmir (“Peterburq xatirələri: 3). Bu hadisədən sonra o, təhsil almaq üçün birbaşa Parisə yola düşür.

1888-ci ildə Sarbonna Universitetinin Hüquq fakültəsinə qəbul olunan Ə. Ağaoğlunun jurnalistika sahəsində ilk təcrübəsi də bu universitetdən başlanır. Məşhur alimlərin mühazirələri və Paris mühiti Ə. Ağaoğlunun dünyagörüşünün inkişafına ciddi təsir göstərir. E. Rena, C. Darmster kimi professorların diqqətini cəlb edən Əhməd bəy müəllimi - filosof E. Renanın təkidi ilə 1890-cı ildə Parisdə şərqşünaslığa dair “Jurnal de Deba”da ilk məqaləsini (C. Darmsterin öz tələbəsi və onun tədqiqatı haqqında (“Parisə gəlmiş əfqanlı dərvişlə müsahibə”) giriş sözü ilə) çap etdirir. O, Sarbonna Universitetinin Hüquq fakültəsində təhsil almaqla bərabər, elə universitetin nəzdindəki “Əməli yüksək tədqiqat məktəbi”nin Şərq xalqları tarixi və dilləri şöbəsində də oxuyur. Bu məktəbdə yuxarıda qeyd etdiyimiz məşhur şərqşünas Ceyms Darmster, Şefer, Fransa Akademiyasının üzvü Barbiye de Meynar kimi məşhur alimlər dərs deyirdi. Belə pedoqoqların ərəb, fars və türkcə dərsləri çox maraqlı keçirdi. Gənc tələbənin tarixə, xarici dillərə, ümumən, elmə olan həvəsi professorların diqqətindən yayınmırdı.

Parisin ictimai-mədəni həyatı, orada olan ibrətamiz hadisələr, Parisə gələn xarici qonaqlar, təşkil edilən beynəlxalq sərgilər və s. Əhməd bəyin dünyagörüşünün inkişafında son dərəcə mühüm rol oynayırdı. Qərbin azadfikirliliyini təcəssüm etdirən – formasyonluq adlanan siyasi-fəlsəfi, estetik cərəyanı da onun yaradıcılığının inkişafı üçün əhəmiyyətli ideya mənbəyi idi. Çox çəkmir ki, azərbaycanlı gənc tələbə öz elmi tədqiqat əsərləri ilə Paris ədəbi-ictimai mühitində böyük nüfuz qazanır. “Jurnal de Deba”, “Revü Politik”, “Revü blö” və s. mətbu orqanlarında çap etdirirdiyi məqalələri, müsəlman dünyası və islam tarixinə dair tədqiqatları Paris elmi ictimaiyyəti tərəfindən yüksək qiymətləndirilir (4, s. 17).

Ə. Ağaoğlunun Parisdə 1890-cı ildə çap etdirdiyi “İran cəmiyyəti” adlı əsəri çox böyük marağa səbəb olur. Altı hissədən - oçerklər silsiləsindən ibarət olan əsərdəki “İran” məfhumu geniş mənanı əhatə edir: belə ki, bu xüsusi ad bir növ bütün müsəlman aləmini, o cümlədən türk-Azərbaycan anlayışlarını əhatə edir.

“İran qadını” adlanan ilk oçerkdə qadınların islamaqədərki və islamın qəbulundan sonrakı həyatı, vəziyyəti təsvir olunur. Müəllif yazır ki, islamaqədərki dövrdə qadınlar kölə, qul kimi alınıb-satılırdı. Məhəmməd peyğəmbərə qədər qadınlara hörmət olunmur, onlara qiymət verilmirdi. Qız uşaqlarının doğulması bədbəxtlik hesab olunduğundan onlar diri-diri torpağa basdırılırdı. Lakin İslamda qadına böyük qiymət verilir, onların geniş hüquqlara malik olması və bu cəhətdən Avropa qadınlarından geri qalmadıqları göstərilir.

“Ruhanilər” adlanan ikinci oçerkdə ruhanilərin cəmiyyətdə rolu, təhsili, hüquq və vəzifələri, mənfi və mübət xüsusiyyətləri geniş şərh edilir.

“Din və dini təriqətlər” adlı üçüncü oçerkdə dini təfəkkür, etiqaqlar, dinin səciyyəvi xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır. İslamda bütün dinlərdən, məzhəblərdən olanlara yüksək hörmət, etimad olduđu göstərilir.

“Teatr və bayramlar” adlı dördüncü oçerkdə İran və Azərbaycanda teatrın, şəbihlərin mənşəyi, mahiyyəti, tərbiyyəvi əhəmiyyəti və təşkilindən bəhs edilir.

Beşinci oçerk “Ədəbiyyat və təhsil” adlanır. Müəllif burada Firdovsinin “Şahnamə” epopeyasını əsas götürərək, Şərqi ədəbi mühiti haqqında icmal xarakterli məlumat vermiş və göstərmişdir ki, İrani (geniş mənada) hətta avropalılar da ədəbiyyat, təhsil sahəsində ən irəlində gedən ölkə hesab edirlər.

Altıncı oçerkdə İranın, Azərbaycanın keçən əsrin sonlarındakı siyasi vəziyyətinə nəzər salınır. Bu ölkələri öz nüfuz dairələrinə salmaq istəyən İngiltərə və Rusiya arasındakı gərgin mübarizədən danışılır. Müəllif diqqətə çatdırır ki, I Pyotrun zəbt etdiyi torpaqlar Nadir şah tərəfindən geri qaytarılsa da, II Yekaterina taxta çıxdıqdan sonra müharibə apararaq torpaqları yenidən zəbt etmişdir. Buna baxmayaraq, rus və Azərbaycan xalqları bir-birləri ilə daim qarşılıqlı mehriban münasibətdə olmuşlar.

İlk dəfə “Lya Nouvel Revü” jurnalında çap olunan “İran cəmiyyəti” oçerklər silsiləsi bir çox ictimai-siyasi problemləri özündə əks etdirmək baxımından Ə. Ağaoğlu yaradıcılığında mühüm yer tutur. Şərqşünas-tədqiqatçı Jorj Fransua Əhməd bəy Ağaoğlu haqqında yazdığı elmi məqalədə (“Le debuts et un intellektuel Azerbaïdjanias: Ahmed Ağaoğlu en Franse”) deyirdi: “Azərbaycanlı alimin əsas məqsədi İran xalqı kimi böyük bir xalq haqqında təsəvvürləri yanlış olan bir cəmiyyətə həqiqəti anlatmaq idi” (François Georgeon “Le debuts et un intellektuel Azerbaïdjanias: Ahmed Ağaoğlu en Franse”. / 1888-1894 Passe Turko-tatar Present Sovietique. Paris, 1986, s. 377-379) (4, s. 17).

Əhməd bəy Ağaoğlu Sarbonnada təhsil aldığı illərdə böyük uğurlara imza atmışdır. Belə ki, Ə. Ağaoğlu Parisdə şərqşünaslığa, islama, siyasətə, tarixə dair çox sayda əsərlər yazaraq hər sahədə geniş yaradıcılıq diapozonuna malik olduğunu sübut etməklə yanaşı, ictimai fəaliyyəti ilə də seçilmişdir. Əlbəttə, bunların hamısı haqqında bir məqalə çərçivəsində danışmaq imkan xaricindədir. Ancaq onun Parisdə gördüyü ən uğurlu işlər sırasında yer alan tərcüməçilik fəaliyyətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Müəllimi C. Darmsterlə birgə farscadan tərcümə etdiyi Zərdüşün “Avesta”sı da çox dəyərli araşdırmalar sırasındaadır. Həmçinin

əsərlərini fransız dilində yazıb-çap etdirməsi də onun beynəlxalq nüfuzunu və əhəmiyyətini artırır.

Bu dövrdə Ə.Ağaoğlu Parisdə yazdığı əsərləri, xüsusən rus dilində qələmə aldığı məqalələri Rusiya və Azərbaycanda yayımlanan mətbu orqanlarında çap etdirirdi. Bir çox dünya klassiklərini mütaliə edən və onların yaradıcılığına vəqif olan Ə.Ağaoğlu fransız filoloqu və ədibi Ş.L.Monteskyönün irsinə də xüsusi maraq göstərmişdir. Ş.L.Monteskyönün “İran məktubları”, “Qanunların ruhu”, “Romalıların böyüklüyü və süqutunun səbəbləri haqqında” və digər əsərləri Ə.Ağaoğlunun diqqətini cəlb etmiş, gənc tədqiqatçı bu böyük ədibin “təbii hüquq”, “dövlət quruluşu”, “ictimai inkişaf” kimi sosioloji görüşlərini yüksək qiymətləndirmiş, uzun illər bu ideyaları təbliğ etmişdir. Müəllifin bu əsərlərdən aldığı təəssüratlar: azadlıq, hüquq bərabərliyi, ədalət, vətəndaş həmrəyliyi, siyasi-mənəvi müstəqillik və s. haqqındakı görüşləri öz dəqiq ifadəsini onun 1930-cu ildə - ömrünün ahıl vaxtında İstanbulda çap etdirdiyi “Sərbəst insanlar ölkəsində” adlı əsərində tapmışdır.

Ə.Ağaoğlu Parisdə bir çox türkçü ziyalılarla da tanış olmuşdur. Bu ziyalılar arasında Türkiyə Böyük Millət Məclisinin üzvü, “Məşrutıyyət” qəzetinin nəşiri Əhməd Rza bəyi, müstəmləkə əleyhinə mübarizə aparən ictimai-siyasi xadim C.Əfğanini qeyd etmək olar. Bu tanışlıqlar, eləcə də Paris ictimai-mədəni mühiti onun şərqşünaslıq sahəsindəki görüşlərinin, həmçinin türkçülük ideyalarının formalaşmasında mühüm rol oynayırdı. Parisdə islam təliminin yalnız fəlsəfi-etik aspektləri ilə məşğul olan Ə.Ağaoğlu artıq elmi və publisistik yaradıcılığında islam və siyasət problemləri ilə də məşğul olur. O, bir çox alim, yazıçı, din xadimi, dövlət başçıları ilə görüşdükdən, onların mütərəqqi fikirləri ilə tanış olduqdan sonra belə bir nəticəyə gəlir ki, Şərqi bütünü inkişafı, gələcəyi “Quran” ehkamına əməl etməkdən asılıdır. Bu fikri görkəmli alim Ə.Mirəhmədov daha dolğun şəkildə ifadə etmişdir: “...onun (Ə.Ağaoğlunun) fikrinə, “Quran” siyasi təsisatın, müxtəlif elmi biliklərin, ideal əxlaq əsaslarının qaynağı olub, eyni zamanda müsəlmanlar üçün davranış kodeksidir” (4, s. 20).

Parisdə təhsilini başa vurduqdan sonra Ə.Ağaoğlu Bakıya qayıdaraq jurnalistika, hüquq, siyasət və digər sahələrdə xalqına xidmət etmək arzusunda olur. Lakin üzləşdiyi çətinliklər ucbatından və ailəsinə dayaq olmaq məqsədilə doğma yurdu Şuşaya qayıdır. Burada üç ilə qədər realni məktəbdə fransız dili müəllimi işləyir, eyni zamanda xarici mətbu orqanlarına məqalələr göndərir. Xalqın tərəqqisi və maariflənməsi, təhsili uğrunda yorulmadan, əzmlə çalışan

Ə.Ağaoğlu Şuşada zəngin fonda malik olan kitabxana – qiraətxana açmağa da müvəffəq olur.

1897-ci ildə Əhməd bəy məşhur neft maqnatı, xeyriyyəçi, dövrün görkəmli şəxsiyyəti Hacı Zeynalabdin Tağıyevin dəvəti ilə Bakıya gəlir. Burada realni məktəbdə fransız dili müəllimi işləyir, bir çox yüksək vəzifələrdə çalışır, Əli bəy Hüseynzadə ilə birlikdə “Həyat” qəzetinə redaktorluq edir. Lakin çar hökumətinə və erməni vandallarına qarşı mübarizə apardığı, tənqidi əsərlər yazdığı üçün hökumət tərəfindən təqib olunur. Ə.Ağaoğlu həbs olunmaqdan, təqiblərdən qurtulmaq üçün 1908-ci ildə İstanbula mühacirət edir. İstanbul və Ankara həyatı bu böyük şəxsiyyətin çoxşaxəli yaradıcılığı üçün geniş üfüqlər açır. O, İstanbulda din, əxlaq, ailə, fərd, cəmiyyət, dövlət, hökumət mövzularında dərin məzmunlu bədii əsərlər və publisistik məqalələr yazır.

Çox çəkmir ki, Ə.Ağaoğlu Türkiyənin məşhur ictimai-siyasi xadimlərindən biri kimi tanınır. O, Türk Dərnəyi Cəmiyyətinin üzvü, 1911-ci ildə Türk Yurdu Cəmiyyətinin qurucularından biri, “Türk yurdu” jurnalının redaktoru olur. İstanbul Universitetində hüquq, türk-monqol tarixi, rus və fransız dillərindən dərs deyir. Fransız, ingilis, rus, türk, Azərbaycan mətbuatında mütəmadi çıxışlar edir. Qurucusu olduğu Ankara Yüksək Hüquq Məktəbində dərs deyir. İlk dəfə TBMM-nə millət vəkili seçilir. O, bir müddət M.K.Atatürkün xarici işlər üzrə müşaviri, “Türk ocağı” təşkilatının aparıcı siması olmuş, Süleymaniyyədə kitabxanada direktor vəzifəsində çalışmışdır. Həmçinin Ankaradakı Mətbuat İnformasiya İdarəsinin baş müdiri vəzifəsinə təyin edilmişdir.

Ə.Ağaoğlunun bədii publisistikasında yer almış siyasi-iqtisadi, milli-mədəni məsələlərlə bağlı yazıları çox düşündürücüdür və müasir dövrümüzə də səsləşir. O, kapitalist dünyanın qanunlarından danışırkən diqqət çəkən və mübahisəli fikirlər irəli sürür. Qərb imperializminin dünyanı yenidən bölüşdürmək, zəbt etmək, inhisarçılıq siyasətini tənqid edən müəllif bildirdi ki, *“avropalılardan yer, torpaq məsələlərini öz aralarında həll edə bilməmələrinin zərərini “kürreyi-ərzini iki bədbəxt qitəsi - Afrika və Asiya çəkir. Onlar zəbt etdikləri yerlərdə yerli əhalini yavaş-yavaş məhv etməyə çalışırlar” (“İrşad”, 1907, № 55).*

Ə.Ağaoğlunun “Üç mədəniyyət”i də öz qayəsində, məzmununa görə çox maraqlı və bütün dövrlər üçün aktual əsərdir. Məqalənin əvvəlində biz Ə.Mirəhmədovun da münasibətini əsas götürərək, Ə.Ağaoğlunun avropapərəstliyindən, Avropa mədəniyyətini təqdir etməsindən söz açmışdıq. Ancaq “Üç mədəniyyət” əsərində müəllifin Avropa mədəniyyəti haqqındakı fikirlərini daha da aydın görmək olar. Ə.Ağaoğlu Avropa sivilizasiyasını öyrənməyi,

ondan nəyi isə əxz etməyi sadə, adi bir iş hesab etmir. Bəzi mülahizəçilərin fikirlərinə görə, Avropa sivilizasiyasının yalnız bizə lazım olan cəhətlərini götürüb, bu mədəniyyətin nöqsanlı və mənfi cəhətlərindən qurtulmaq üçün onu süzgcdən keçirmək lazımdır. Ə. Ağaoğlunun fikrincə, mədəniyyətləri parçalamaq yox, onu bir küll halında götürmək lazımdır. Avropa mədəniyyəti əgər başqa mədəniyyətlərə qələbə çalmışsa, yalnız ülum (elmləri) və fünunu (mədəniyyəti) ilə deyil, bütün heyəti-ümumiyyəsi ilə, bütün ünsürləri, bütün nöqsanları və fəzilətləri ilə qələbə çalmışdır. Bu mədəniyyəti istəyənlər onu olduğu kimi qəbul etməlidirlər. Sosial-iqtisadi inkişafa uyğun olaraq cəmiyyətdə söz və fikir azadlığı da olmalıdır. Ə. Ağaoğlu bu fikirdədir ki, Avropa sənayesini alıb, sosializmə etiraz etmək doğru deyildir. O, üç mədəniyyət dedikdə Avropa, Şərq, Afrika ölkələri mədəniyyətlərini bütün fəzilətləri ilə qəbul etməyi tövsiyə edir. Həm Avropa, həm Şərq, eləcə də digər mədəniyyətlər bir-birindən üstün deyildir, inkişaf etmiş mədəniyyətlərdir. Mədəniyyətdən danışan alimlərin “ irq ” anlayışı Ə. Ağaoğluna görə, qeyri-elmidir. Onun fikrincə, *“dünən elm və tərəqqi cəhətdən heç vaxt yüksəlməyəcəyi fərz olunan bir çox qövmlər bu iddianın tamamilə əksini isbat etdilər. Amerika qaralarının müasir mədəniyyətə qovuşmaq xüsusiyyəti bu baxımdan çox səciyyəvidir. Demək ki, insan hər yerdə insandır, hər insani təzahür onun malıdır. Mədəniyyəti öyrənib kəsb etmək hər bir millət və irqə xas olan fitri özünəməxsusluqla sıx bağlıdır”*. Ə. Ağaoğlu elmi və mədəniyyəti millətin tərəqqisi üçün vacib olan şərt hesab edir və sahədə millətimizin çatışmayan cəhətlərini açıq söyləyir, ümumbəşəri mədəniyyətdən bəhrələnməyi məsləhət görür.

Nəticə. Bütün bunlardan çıxış edərək demək olar ki, bu böyük şəxsiyyətin Türkiyədəki çoxkonsepsiyalı yaradıcılığının, fəaliyyətinin hələ də tədqiq edilməsinə ciddi ehtiyac duyulur. O, Avropa mədəniyyəti və elmi haqqında nə qədər müsbət fikirdə olsa da, Şərq mədəniyyətinin qədimliyini, Şərqin bəşər mədəniyyətinin beşiyi olduğunu da öz yaradıcılığında daim vurğulayırdı. O, ömrünün sonuna qədər qəlbi, düşüncəsi, fəaliyyəti ilə öz elindən, doğma yurdu Şuşanın adətlərindən, dilindən, dinindən, canından çox sevdiyi Azərbaycandan və Türkiyədən ayrılmamışdı. Azərbaycan xalqının qürur mənbəyi, bütün türk dünyasının iftixarı, tarixin qızıl səhifələrində özünəməxsus ləyaqətli yer tutan Ə. Ağaoğlu ədəbiyaşarlıq qazanan şəxsiyyətlərdəndir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ağaoğlu Ə. Şərqşünaslıq konqresində / “Kavkaz” qəzeti, 15-16 dekabr 1892 /

https://az.wikisource.org/wiki/%C5%9E%C9%99rq%C5%9F%C3%BCnaslar%C4%B1n_kongresind%C9%99

2. Ağaoğlu Ə. Vikipediya

https://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8Fhm%C9%99d_b%C9%99y_A%C4%9Fao%C4%9Flu

3. Quliyev V. Peterburq xatirələri - Əhməd bəy Ağaoğlu-150 /

http://525.az/site/?name=xeber&duzelis=0&news_id=126364#gsc.tab=0

4. Mirəhmədov Ə. Əhməd bəy Ağaoğlu. Bakı: Ərgünəş, 2014

5. Vahabzadə V. Sadəlikdə böyüklük. Bakı: Yazıçı, 1978

QARABAĞ MÜHARİBƏSİ BƏDİİ NƏSRDƏ: MÜƏLLİFLƏR VƏ ÜSLUBLAR, YAXUD AYSBERQİN GÖRÜNƏYƏN TƏRƏFLƏRİ

Samirə Məmmədli

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

Abstract

Karabakh war in literary prose: authors and styles, or the tip of the iceberg

The Garabagh wars had an impact on Azerbaijani literature, especially on prose, at various levels. The most important of these influences is that the new literary generation tried to express the tragedies caused by the war in new stylistic contexts. In the article, a detailed study is conducted in this direction. In the stories about the war and its disasters, the "unseen side of the iceberg" is at the center of investigation. In the stories we analyzed, the artistic understanding of the tragedies of the Karabakh war of the youngest literary generation plays a key role.

Key words: Garabagh, war, literary generation, style, word

Giriş. Məlum məsələdir ki, istənilən müharibə xalqların sağlamlığına və rifahına fəlakətli təsir göstərir. Tədqiqatlar göstərir ki, münaqişəli vəziyyətlər istənilən əsas xəstəlikdən daha çox ölüm və əlilliyə səbəb olur. Müharibə icmaları, ailələri məhv edir və çox vaxt xalqların sosial və iqtisadi quruluşunun inkişaf sxemini bir daha düzəlməyəcək dərəcədə pozur. Müharibənin nəticələrinə uşaqlar və böyüklər üçün uzunmüddətli fiziki və psixoloji zərər, habelə maddi və insan kapitalının azalması daxildir. Müharibələr nəticəsində ölüm sadəcə olaraq "aysberqin görünən hissəsidir".

Bu da məlumdur ki, hər bir xalqın tarixində müharibə cəbhələrdə, səngərlərdə başlar, ürəklərdə davam edər və ömrün, həyatın bir məqamında onun bitməyəcəyi məsələsi bütün faciəsi ilə ortaya çıxar; qələm adamları bu qövr edən yaraları bədii nəsr dilinə çevirməyə çalışırlar. E.Heminqueyin "Əlvida silah" romanını yada salın. Romanın adında müharibənin başlaması və bitməsi arasında qövr edən ağrıların son dərəcə təbəddülatlı prosesi əksini tapıb.

Birinci və ikinci Qarabağ müharibəsində Azərbaycan xalqı, bu müharibə zamanı formalaşan ordumuz Azərbaycanın əzəli və əbədi torpaqlarını düşmən istilasından qurtarmaq uğrunda çarpışdı. Hər iki müharibənin faciə və fəlakətləri

bizim bədii nəsrədə, ümumən ədəbiyyatımızda yetərinca təsvir edilmişdir. Bədii ədəbiyyatda, bədii təfəkkürdə belə bir keyfiyyət var: müharibənin ağrısının yaratdığı misra və frazalar məhz dərddən, düşməyə nifrətdən nəşət tapdığı üçün xalqın yaddaşında elə o ağrı və faciənin özü kimi illərlə qövr edir, bu misra və nəsr cümlələri tarixin müəyyən məqamlarında qovuşub canlı simfoniya yaradır, insanın vətən və azadlıq eşqinin nə qədər möhtəşəm və sönməz olduğunu hamıya nümayiş etdirir. Bu mənada müharibədən bəhs edən nəsr əsərləri azadlıq uğrunda mübarizənin ən mükəmməl tarixçəsi sayıla bilər. Bu məqam Qarabağ müharibələri üçün də xarakterikdir. Bədii nəsr bu mənada “aysberqin görünən tərəfi”ni deyil, görünməyən, amma həmişə insanların ürəyini göynədən faciələri özünəməxsus şəkildə işıqlandırır.

Bizim taleyimizdə Qarabağ müharibəsi oynadığı rola görə bədii ədəbiyyatda da həmişə aktualdır. Müharibə yaddaşlarda həmişə canlı və diridir, bu məsələdə müharibədə iştirak heç də əsas deyil, elə yazıçılar var ki, müharibə getdiyi zaman uşaq olublar, yəni obyektiv olaraq müharibə onların yaddaşından iz buraxaraq keçib. Uşaq yaddaşına yazılan bu tarixçə illər sonra bədii nəsr nümunəsinə çevrilmiş və baş alıb gedən, bitib- tükənmək bilinməyən qovğunun son dərəcə orijinal, həqiqi, heç bir rəsmi sənəddə qeyd olunmasa da müharibənin ən dərinliyində gedən proseslərin dürüst əksinə çevrilib.

Bu məqamda həmin bədii nəsr nümunələrini oxumaq, təhlil etmək haqqında bəhs etdiyimiz aysberqin görünməyən tərəflərini diqqət mərkəzinə gətirir. Müharibə qəhrəmanlar yetirir, bu elə bir sürətkli prosesdir ki, insanın içində onun xəbərdar olmadığı qatlar, xarakter cizgiləri üzə çıxır, birləşib, qovuşub onu başqa bir insana, Vətən, torpaq uğrunda canından keçən varlığa çevirir. Bu, məsələnin bir tərəfidir. İkinci tərəf odur ki, müharibə həm də bədii düşüncənin xarakterini dəyişdirir. Bu dövəmdə Azərbaycan bədii nəsrində orijinal kompozisiyalı nümunələr yarandı. Məsələn, müharibədən bəhs edən hekayələrdə müəllifin dilindən qeydə alınmış şərhlər yoxdur, təhkiyə sanki uzaqda bu hadisələri seyr edən şəxs tərəfindən nəql edilir, o yuxarıda qeyd edildiyi kimi, yaddaşa salınan izləri oxuyub bizə danışır. Artıq şərhlərdən imtina hadisənin içindəki faciəni daha dolğun və dürüst şəkildə (həm də təsirli-!) çatdırmağın ən mükəmməl yoludur. Azərbaycan nəsrində Qarabağ müharibəsindən bəhs edən hekayələrin əksərinin həcmi kiçikdir, bu isə əlavə şərhlərlə yüklənməyən hekayələrin insan taleyinin dərinliyini göstərmək səyindən irəli gəlir. Bu mənada nəsrimizdə poetik sistemin özəlliklərini araşdırmaq bu gün filoloji fikir üçün son dərəcə aktualdır.

Əsas hissə. Bədii nəsrə 90-cı və sonrakı illərdə gələn nəsil illər keçəndən sonra müharibənin insan taleyindən yara kimi keçməsinə, insan taleyini fərqli istiqamətə yönəldib onu özü-özü ilə üz-üzə qoyub meydana çox sayda cavabsız sualların çıxarmasını qələmə alır, müharibənin daha çox insan psixologiyasına, onun ruhundakı “vətən”, “ana torpaq”, “həyat”, “ölüm”, “sevgi” kimi anlayışlara təsir etməsinə əks etdirməyə çalışır. O mənada ki, müharibədə bir əsgər üçün, elə onları cəbhəyə yollayıb yolunu gözləyənlər üçün də həyat və ölüm arasındakı məsafə azalır, bu iki nəsnə yanaşı addımlayır. Yanaşı nəfəs alırlar. Belə olduğu üçün adı, adət edilən yaşam qaydaları pozulur. Sakit yaşamdan fərqli olaraq ölüm həyatı nişan ala bilmir, onu bütün gücü ilə qorumağa çalışır. Bu çarpışmada əsgər şəhid olursa ölən, dünyadan uçub gedən ölüm olur, həyat sadəcə sönür, yaddaşlara ilişib qalır. Əsgərə atılan güllə təkəcə onu yox, onun yolunu gözləyənlərin gözlərini də nişan alır.

Məhz bu nöqtədə ənənəvi nəsr təfəkkürü dəyişir, gənc nəsil diqqəti müharibə yaralarına yönəltməklə Azərbaycan bədii nəsrinin daxili dinamikasını mükəmməl şəkildə ifadə edir. Torpağı işğal ediləndə uşaq, bəlkə də körpə olan bu nəslin ruhuna həkk edilən yazılar bir qədim tikilinin uçmuş divarında haçansa, qədim dövrlərdə bilmədiyimiz əlifba hərfləri ilə yazılan son sözlər kimi oxunur, bu müəlliflərin həcmcə çox kiçik hekayələrində insan - konkret olaraq Qarabağ torpağından qalxan dumanı ruhunda gəzdirən varlıq bütün halları ilə dünyaya, gerçəkliyə qarşı durur, yuxarıda xatırlatdığımız cavabsız suallar yenidən gündəmə gəlir.

E.Heminqueyin yazı metoduna, estetik prinsipinə uyğun olaraq, əgər yazıçı hekayədə hansısa məqamı bilmirsə və onu hərtərəfli öyrənmədən gözardı edirsə, belədə tarixdə örtülməyən dəlik, məsamə yaranır. Ancaq əgər yazıçı dərinədən bildiyi şeyi qəsdən təsvirdən uzaqlaşdırıb gizlədirsə, belədə hekayənin süjeti daha da möhkəmlənir və oxucu hiss edir ki, dərinlərdə hələ üstü açılmamış çox mənalı laylar yatır [4, s. 28]. Bu iki fikir müharibənin dəhşətlərindən keçmiş Heminqueydə 1932 və 1950-ci illərdə formalaşmışdı, yəni yazıçı öz təcrübəsindən və yaddaşının, şüuraltının ona “danışdığı” nəsnələrdən faydalanmışdı.

Qarabağ müharibəsindən bəhs edən hekayələrimizdə də hər şey nəql edilmir, yalnız yaddaşı oyadan, onu digər insanların yaddaşına qoşan nöqtələr “kəşf edilib” təsvirə qatılır və belədə aysberqin görünməyən tərəfləri yaddaşı ağrıyan insanların taleyinin gizlinlərini üzə çıxarır.

Eyni dərdin və təbəddülatların içindən keçsələr də gənc nəslin nümayəndələrinin mövzuya münasibəti çox fərqlidir, bu münasibətlər hansısa

ixtiyari məqamda qovuşsa da, bu hadisə onların bədii mətnlərində yenə də fərqli kriteriya və üslub kontekstində aşkarlanır.

Samirə Əşrəfin hekayələrində adı çəkilən mövzu daha çox kiçik detallarla verilir, onlar təhkiyənin sonunadək bədii sistemi “izləyir”, onun belə deyək, son sözünün daha effektiv çıxmasına bilavasitə yardımçı olur. Samirənin “Ey bəcər” adlı hekayəsində cəmi bir möhtəşəm detal var, məktəb yoldaşının şalvarında güllə yarasına bənzər deşik. Bu detaldan baxdıqda hekayənin demək istədiyi sözlər bir-bir “açılır”, yelkənə dönür, insan qəlbinin içində boğulduğu bütün ağırları nişan verir.

Təranə Vahidin pritça poetikasının prinsiplərinə uyğun yazdığı hekayələr də bu baxımdan fərqlidir, Təranə Samirədən fərqli üslubda yazır, eyni dərd başqa biçimdə zübur edir. Təranə Vahidin hekayələrindəki pritça ruhu, pritça poetikası hadisələrə necə deyirlər, “sondan baxmaq” perspektivinə əsaslanır; müəllif personaj və hadisələrin aqibətindən baxaraq adi yağış damcısını da mənalandırmadan ötmür, məsələn, hekayələrin birində işğal edilən torpağından bir ovuc içi qənimət saxlayan ixtiyar kişinin yasına gələn həmyaşdının kepkasından axan yağış damcısı bütün ömrü boyu həyatından keçən hadisələrin arasından axır, onu doğma torpağa qaytarır; həmyaşdının niyyətində çatmadan dünyadan köçməsi son dərəcə ağırlı və onun özü üçün də ağırlı olmasına baxmayaraq kepkasından yağış damcılayan kişi bir gün vətənə dönüşünə inanır, çünki onun xəyalında bu yağış vəfat edən ixtiyar kişinin gizlətdiyi bir ovuc torpağa yağır, torpaq genişlənir, artır, onların arzularının da ərazisi beləliklə bütün dünyanı tutur. Samirə Əşrəfin hekayələrində isə belə bir baxış perspektivi yoxdur, fərqli şeylər var, elə detallar ki, onlar Samirənin təhkiyəsini Təranədən fərqləndirir. Məsələn, adi, günlük qayğıların fonunda “qəfildən” meydana çıxan və hekayədə qoyulan mətləbi kəşib-doğramaqla onu izah edən mətləblər. Təranənin bu mənada “Vağzaldakı qarı” hekayəsi son dərəcə xarakterikdir. Hekayədə dəmir yolu vağzal təsvir edilir, relslərin bir tərəfində əlil arabasında oturan kişi, o birində dinməzəcə gözlərini gələn qatarlara dikmiş qarı dayanır. Hər gün nəyisə gözləyir, sonra kor-peşman geri qayıdır. Təbii ki, əlil kişi əvvəlcə əsəbləşir, sonra maraq onu götürür, qarının hər gün eyni saatlarda gəlib getməsinin səbəbini bilmək istəyir. Bir gün onu izləyir. Qonşu pinəçinin köməyi ilə qarısına qədər gedir, qarı həyatə girdikdən sonra ordan iki məktəbli uşaq çıxır. Əlil kişi onları sözə tutur:

“- O qarı sənə nəyindi?

Uşaq gözləri böyümüş halda:

- Nənəmi deyirsən? - dedi.

Əlil:

- Hə, tez-tez vağzalda görürəm - dedi.

Balaca özünü saxlaya bilmədi:

- Anam deyir, nənənin ağı yoxdur, hər gün vağzala gedir. Adam hər gün vağzala gedər?

Böyük qardaş qardaşının üzünə bozardı:

- Sən səsini kəs!

Sonra da bir az acıqla dilləndi:

- Buna fikir verməyin, qələtdi eləyir, nənəm dəli-zad deyil.

- Bəs nənən vağzala niyə gəlir? - əlil mehribanlıqla soruşdu.

Bu dəfə böyük uşağın gözləri bir az da böyüdü, özü də deyəsən qəhərləndi, başını aşağı salıb titrək səslə dilləndi:

- Nənəm hər gün vağzala gedib Ağdam qatarını gözləyir. Atam deyir, arvadla işiniz yoxdu, özü bilər, qoyun gözləsin. Bilsə ki, Ağdam, Qarabağ yoxdu, ürəyi partlayır. Qoyun ümidlə yaşasın, axır-əvvəl bir gün bu qatar gəlib çıxacaq, ya yox? Atam belə deyir.

- Atan düz deyir, - əlil kədərlə dillənib uşaqlardan ayrıldı" [3, s. 13].

Xəyyam Rəfilinin hekayələrində həyəcan, qorxu və tələşin təsviri üslubi reyestrə daxil olur, uşaq qəlbinin hissiyatı elə incə nöqtələri təhkiyə axarına qoşur ki, onların işığında sən müharibənin dərinliyini, həm də insanın dar günlərdə nəyi canı bahasına qorumasını fəhm edirsən. Bu hekayələrdə müharibə yenidən başlayır, çünki bu tipli təhkiyələr bizə müharibənin görmədiyimiz üzünü göstərir, bu səbəbdən həmin hekayələrdə "güzgü" metaforası bütün künc-bucağı, bu məqamların dərin qatlarını nümayiş etdirir.

Orxan Həsəninin "Müharibənin həfləri" hekayəsinə baxaq. Yuxarıda "aysberqin görünməyən tərəfi" epitetini xatırlatdıq. Bu hekayədə, müharibədən bəhs edən digər nəsr nümunələrində də bu formul işləkdir: görünən və görünməyən tərəf. Hekayənin ekspozisiya hissəsində bu mətləbə işarə də mövcuddur: "Qəsəbəmizdə Famili tanımayan yoxdu. Bir də gördün ayaqlarını sürüyə-sürüyə, çiyini çəkə-çəkə, uşaq-muşağı qabağına qova-qova gəlir. Gəlir gəlməyinə, amma elə bil indi səndələyib yıxılacaq, çınqıl daşların üstündə tozanaq qalxacaq. Sanki havadan möhkəmcə yapışıb müvazinətini saxlayır. Hava da onu tanıyır, qoluna girir, qoymur yıxılsın, qoymur çınqıl daşların üstündə tozanaq qalxınsın və beləcə, biri aya, biri günəşə baxan əyrimçə ayaqları bu görünməz çəliklərin xeyrinə dik dayanır" [1, s. 15]. Kənddə hamı Familin görünən tərəfini əzbər bilir, kəndə, küçəyə çıxdımı, daşların arasında qalanan ocağın ətrafında bir

daş üstündə oturdumu, hamı onun başına yığışır. Hamı Familin güclü yaddaşa malik olduğunu bilir, hamı onun məktəb görmədiyindən xəbərdardır. Hamı bilir ki, Familin beynində materiallar – kimin kimlə qohum olması, bir sözlə kəndlə, müharibə ilə bağlı nə varsa, qovluqlar şəklində yatır. Amma Familin bilinməyən, görünməyən tərəfləri də var və buna görə də kimsə onun içindəki ağrını bilmir, yəni hər kəsin həyatda, yaşadığı ömürdə bir hekayəsi olduğu kimi, Familin də özündən başqa kimsəyə bəlli olmayan hekayəsi var. Dağların o tayında, fərqli etnik mənsubiyyətli əhalinin bir yerdə yaşadığı kəndə gedib qayıdarkən təsadüfən, anıdan qarşısına bir qız çıxır. Qara saçlı, mavi gözlü bu qız onun ürəyini yandırır. Ata-anasını o kəndə, heç adını bilmədiyi qızgilin evinə elçi göndərir. Kənddə atışma gedir, qan su yerinə axır. Bir müddət sonra Familinin yaşadığı kəndə UAZ-da qətlə yetirilmiş dinc sakinlərin cəsədləri gətirilir. Qız da onların arasında. Güllə gözündən girib beynində ilişib qalıbmış.

Məsələ budur ki, yuxarıda dediyimiz kimi, Famil məktəb keçməyib, düz-əməlli oxuya bilmir. Məzarlığa gedir, taxta göstəricinin üstündə qazılan adındakı bir neçə hərfi yadda saxlaya bilir: S.E. Buna görə də bu tanış hərfərdən qızın adını “bərpa etməyə” çalışır.

Müharibə insandan qabaq onun adındakı hərfləri pozur, dağıdır, bu hərflər bir-birlərindən aralı, uzaq düşürlər, bundan sonra məktəbdə oxuyub-oxumamağın da bir əhəmiyyəti qalmır.

İndi keçək hekayə ilə bağlı başqa bir məsələyə: bu ağrı, bu “çevrilmə anı” (məktəb görməyən bir gəncin tanıdığı 2-3 hərfdən ürəyini ovlayan, düşmənlə gülləsinə tuş gəlmiş gözəl bir qızın adını axtarması...) hansı poetik sistemə dayanır? Orxan Həsəni mətləbi orijinal, həm də baş vermiş hadisəyə, o hadisənin yaratdığı ovqata uyğun metaforalarla təqdim etmək üsulunu seçir. Xatırlatdıq ki, hekayədə hər şey Familin beyninə yığıdığı “yaddaş qovluqları” ilə bağlıdır, o qovluqlar hərdən açılır, hərdən onların içindəki səhifələr qarışır və sair. Müharibənin getdiyi dövərdə, o amansız atışmaların içində bu qovluqların içindəki səhifələr də hara gəldi “sovrulur”. Belə olduqda yaddaş pozulur, dağılır, hərflər ifadə etdikləri mənadan aralı düşürlər. Bu güllələr məsafədən olsa da o qovluqlara dəyib deşir onları, ordan kəndin küçələrini qazıq-qazıq edir. “Müharibənin qızğın vaxtlarıymış. Ayazlı, şaxtalı gecələrin birində ailə yola çıxır. Nə qızı tanıyırlar, nə qızın adını bilirlər, nə də başqa bir şey. Dəli bir həvəsin ipindən tutub meşənin içiyə diksinə-diksinə addımlayırlar. Kəndə yaxınlaşdıqca avtomat səsləri daha ucadan eşidilir. Elə bil güllə səsləri Familin sevdiyi qızla arasındakı məsafəni böyüdür, ortada böyük bir uçurum yaradır. Nəhayət, hündür təpənin başına çıxıb

gördükləri mənzərədən heyrətə gəlirlər. Atışma gedir. Mühəribənin uzun və amansız dırnaqları kəndin əyri küçələrini qazıq-qazıq eləyib” [1, s. 15]. Daha sonra, yaddaşın əvvəlki və əzəli yığılma, ardıcılıq qaydası pozulduğundan ən əsas şey – istənilən nəsnənin özünün özündən fərqi itir, silinir yer üzündən, müəllif mühəribənin dəhşətini vermək üçün məhz görünməyən cizgiləri “monitora” gətirir. İnsanların yaddaşları təxminən oxşar şeylərdən formalaşsa da, mühəribə faciəsi onların arasındakı əlaqə və bağları qoparır, UAZ-da qızın cəsədini gətirəndə heç kəs onun üçün ağlamır. Familədən başqa, onun da göz yaşları içinə axır, ancaq bu isti göz yaşları da o qovluqlardakı ardıcılığı düzəldə bilmir, hər şey solur, məhv olur, hər şey bilinməzlik çuxuruna düşür. “İki gün keçir. Köhnə UAZ-da cəsədləri gətirirlər kəndə. Familə əvvəl qızı tanımır. Gözündən girib başında soyuyan güllə onu tanınmaz hala salmışdı. Amma yəqin ki, qara saçlarından hər şey məlum idi. Familin bir həftə öncə yaddaşına həkk elədiyi geyimdə idi qız, amma ətrafdakı adamların arasında heç kim bu qız üçün ağlamırdı, göz yaşı tökmürdü, sanki ona ağlayanların hamısı indi bu köhnə UAZ-ın yük yerində dünyada bütün bələlərdən uzaqda xoşbəxt yuxuda idilər və daha onlar üçün kiminsə ölməyinin, lap gözündə güllə gəzdirən qız olsa belə, bir fərqi yoxdu” [1, s. 15].

Orxan Həsəninin Qarabağ mühəribəsi mövzusunda yazdığı “Qırmızı ayaqqabılar” adlı başqa bir hekayəsində mühəribənin insan ruhuna vurduğu zərbə sadəcə iki damla göz yaşının içindən göstərilir. Müəllif mühəribə dəhşətlərini vermək üçün başqa bir üsul seçir, xatirələrə dalmış, sevdiyi qızı xatırlayan əsgər sinəsindən güllə yarası aldıqda gözlərindən yaş yumurlanır, ancaq bilmək olmur, o iki damla göz yaşı xatirlərdən gəlir, yoxsa güllə yarısından. Hekayə orijinal təhkiyəsi və incə detalları ilə diqqət çəkir. Bu təhkiyə axarındakı rəng spektri də onun “nişan aldığı” məqamları həm ağ-qara rəng fonunda, həm də qövsü-qüzeh müstəvisində açıqlayır. Sevdiyi qızla cavan əsgərin ruhu danışır, “mən sabah öləcəm” cümləsinin rəngdən-rəngə düşən fraqmentləri qırılan ömrün, şəhid olan əsgərin sevgilisi ilə “tanrı lisanında” danışmasına bənzəyir.

Hekayədə təsvir çox canlıdır, hadisə, aqibət nə qədər kədərli olsa da, dərindən iç çəkəcək qədər fəlakətli olsa da, nəql dinamikası son dərəcə oynaq və canlıdır. Bunun səbəbi və əsas motivi, hekayənin kompozisiyasında düyümlənib; yəni, onların hər ikisi üçün bu gün, yəni, sabah son gündür, nişanlısı cəbhədə sinəsindən güllə yarası almış qız sevgilisinin səsini birinci hekayədəki qovluğun içində yatan səhifələrdəki sətirlərin arasından eşidir. Hekayələr arasındakı bu bağlantı nə qədər fantastik görünsə də, ən kədərli həqiqət məhz budur. Oğlan bir

neçə dəqiqədən sonra gözlərini həyata əbədi yumacaq, amma öldüyü anda da qızın sabahkı günü rəngli, fərəhlə yaşamasını arzulayır. Daha doğrusu, hər şey sərhəd nöqtəsinə gəlib yığışdığından son gün ən parlaq rəngləri, ən gözəl ayrıntıları ilə təsvir edilib, bu isə həyatın nə qədər gözəl, yaşamağın nə qədər bənzərsizliyini yox, ayrılığın çox çəkilməz dağ olduğunu göstərmək üçün müəllifin mükəmməl kompozisiya qurmağından xəbər verir.

Bəli, hər şey son dəfə xatırlanır, bu təsvir bir daha olmayacaq, qız şəhid olmuş nişanlısı ilə birgə həyatdan çəkilib gedəcək, əşyalar qalsa da onları həmin iki damla göz yaşının içindən təsvir edən şəhidin nəzər nöqtəsi də bu dünyada izini-tozunu itirəcək. “Avtobusu gözləyə-gözləyə şəhəri izləyəcəksən. Yüzlərlə bina qanad çalıb göy üzünə qalxır. Bax, çox mərtəbənin yanında kiçik ev. Pozulan nizam. Biçimli və biçimsiz, çiyin-çiyinə. Divarı naxışlı, Çar əyyamından qalma üç mərtəbə bina və yanında bozluğu ilə ürək sıxan beton ev. Fərqlər parlayır və insanlar haqqında danışır. Məntiqsiz quruluşa səbəb şəhər planlısızlığıdır. Eynən həyatlarımız kimi. “Bakıda sanki fasilədəymişik kimi yaşayırdıq” – sən düşünəcəksən” (2, s. 11). Ayaqqabıların qırmızı olması da bu qəfil kədəri bir az da dərinləşdirir: hər yer al-əlvan rəngdə, hər şey canlı, o qovluğun vərəqləri arasından süzülüb gələn sözlərsə qan ağlayır.

“Yeməyi bitirib komputerin önünə tələsəcəksən. Leyla qolundan yapışacaq: “Canım, bağışla məni. Çoxdandır işdən açılıb görüşə, dərdləşə bilmirik. Sənin yerin mənimçün başqadır. Başım qarışıqdı, yaxın günlərdə nişan olacaq... Ayaqqabın nə gözəldir! Sevgilin almışdı, hə? Nə vaxt qayıdır əsgərlikdən?”

Dörd günü qalib – sən çaşqın söyləyəcəksən.

Sağ-salamat qayıtsın. Toyunuzu görək, İnşallah! – o gülümsəyəcək.

Komputerin önünə keçib boş-boş monitora baxacaqsan. Hər şeyi xatırlayacaqsan – Avtobusda sürətlə görünüb çəkilən mənzərələri, mənzərələrdəki insanları, itləri, ağacları, binaları, yarımçıq oxuduğun kitabların müəlliflərini, təzəlikcə aldığıın telefon nömrəni, ibtidai sinif rəhbərinin adını, univerisitetdəki ilk dərslərini, xalangilə aparən avtobusun nömrəsini, məni və həmin günü. Qırmızı ayaqqabılarına baxıb bir daha sevinəcəksən” [2, s. 11].

Nəticə və elmi yenilik. Qarabağ mövzusu bədii nəsrə ifadə səviyyəsində çoxplanlılıq, üslub kontekstində rəngarənglik gətirdi. Bunun sayəsində hər iki Qarabağ müharibəsinin insan taleyində oynadığı rol, onların vətənə bağlılıq, ana torpaq uğrunda canlarından keçmə duyğusu daha geniş planda, həm də ən müasir poetik texnologiyalardan faydalanmaqla rəsm edildi. Nəzərdən keçirilən hekayələrdə iki plan – Qarabağ müharibəsinin statistik deyil, bədii dərki və bu

müharibədən bəhs edən mətnlərin qurulma mexanizmi araşdırıldıqda belə bir nəticə hasil olur ki, ən gənc nəslin bütün bu qanlı proseslərə baxış bucağı son dərəcə orijinaldır və məhz bunun sayəsində müharibələrin insan təbiətinə necə təsir etməsi bütün detalları ilə göz önünə gəlir.

Məqalədə ən gənc nəslin bədii mətnlərinin araşdırılması, bu mətnlərdə özünü boyaboy göstərən yeni nəsr, yeni süjetqurma texnologiyalarının tədqiqata cəlb edilməsi sistemli xarakter daşıyır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Həsəni Orxan. Müharibənin hərfləri // <https://525.az/news/114244-muharibenin-herfleri-orxan-heseni>
2. Həsəni Orxan. Qırmızı ayaqqabılar // <https://kulis.az/xeber/senet/qirmizi-ayaqqabilar-orxan-heseniden-yeni-hekaye-42199>
3. Vahid Təranə. Hekayələr // “Ədəbiyyat qəzeti”, 2019, No: 41. <https://edebiyatqazeti.az/news/proza/1800-hekayeler>
4. Хемингуэй Эрнест. Собрание сочинений в шести томах. Том 2 | Москва: Просвещение, 2000, 400 стр

Q.ZAKİR SATİRALARINDA ATALAR SÖZÜ VƏ MƏSƏLLƏR

Selcan Qaffarlı

Bakı Dövlət Universiteti, doktorant

Abstract

The Proverbs and Parables in Q. Zakir's Satires

Zakir is one of the largest representatives of Azerbaijani satirical literature of the 19th century. Zakir's satire, his poetic power, logical allusions, correct and chosen objects of criticism, strong phrases chosen to expose these objects of criticism, give colorful shades to his satires. In this work proverbs and sayings from his satires were selected and analyzed as the object of verification. In the course of the analysis, the proverbs in his satire were highlighted, and Zakir's view of these examples became the subject of in-depth analysis. This article explains why he uses folkloric examples in his powerful satires. The author of the article made the intellectual position of the writer in the context of his satire the object of analysis. The opinions and considerations of researchers regarding the problem under study are also considered.

Key words: *Khasım bey Zakir, intellectual, position, society, criticism, education, poetry, problem*

Giriş. XIX əsr şairləri öz satiralarında poetik fikrin ifadəsi üçün müxtəlif imkanlardan və üslublardan məharətlə istifadə etmişlər. Onların yaratdığı satirik şeirlərin dili sadə olmaqla yanaşı, həm də Şərq poetik ənənələrindən qaynaqlanan pafoslu sözlərlə, frazeoloji birləşmələrlə yanaşı folklorlardan gələn atalar sözü və məsəllərlə də zəngindir. Xalqın çoxəsrlik mənəvi müşahidələrinin, həyat təcrübəsinin, düşüncə və yaşantılarının fəlsəfi-ədəbi ümumiləşməsi olaraq meydana gələn aforistik deyimlər, atalar sözləri və məsəllər həm folklorumuzun, həm də ana dilimizin ən dəyərli nümunələri sırasındadır. Hər bir xalqın müdriklik potensialının göstəricisi, düşüncə dərinliyinin ifadəsi olan bu kəlamlar nitq praktikasında fikrin təsdiqi, mühakimələrin əsaslandırılması üçün dayaq nöqtəsi kimi istifadə olunur.

Əsas hissə. Şifahi və yazılı ədəbiyyatın bir-biri ilə təması müxtəlif dövrlərdə özünəməxsus şəkildə təzahür edir və müxtəlif istiqamətlərdə özünü göstərir. Bu təmas heç vaxt formal əlamətlərə əsaslanmır, əksinə burada məzmun və məna yaxınlığı həmişə üstünlük qazanır. Şübhə yoxdur ki, şifahi və yazılı

ədəbiyyat nümunələrinin bir-birinə yaxınlaşmasında yazıçı və şairlərə aid olan subyektiv amillər də az rol oynamır. Hər halda bu yaxınlaşmalar mədəniyyətin inkişafının təkan nöqtələrindən hesab edilə bilər. Yaradıcılığında şifahi xalq ədəbiyyatında qidalanmayan bir sənətkar təsəvvür etmək çətinidir. Zakir də xalq dilinə həssas qəlblə yanaşmış, danışmaq dilinin əsas və gözəl xüsusiyyətlərini şeirimizə gətirmiş, bədii dilin forma və ifadə vasitələrini inkişaf etdirmişdir. Onlar atalar sözü, zərb-məsəllər, aforizm, hikmətli söz külli miqdarda istifadə etmişdilər. Xalqın bədii təfəkkürünün məhsulu olan atalar sözləri, məsəllər, idiomatik ifadələr əsrlərdən bəri xalq içərisində yaşayıb möhkəmlənən və həmin xalqın milli xüsusiyyətlərinin özündə cəmləşdirən zəngin dil materialıdır. Atalar sözü və məsəllər zəhmətkeş xalqın bütün həyatı, ictimai-tarixi təcrübəsini nümunəvi bir sürətdə ifadə etdiyindən yazıçı üçün bu material ilə tanış olmaq zərurəti yaranır. Zakirin yaradıcılığına diqqət yetirsək, folklorun götürdüyü belə misallara rast gələ bilərik. Atalar sözləri və məsəllərdə biz xalqın əməyə, zəhmətə, namusla işləməyə böyük səy və həvəsinin ifadə olunduğunu görürük. Məsələn: "İşləməyən dişləməz", "İş adamın cövhəridir", "Əldən qalan əlli il qalar", "Zəhmət çəkməyən bal yeməz", kimi atalar sözlərində dostluq, qardaşlıq, mehribanlıq kimi gözəl keyfiyyətlər təbliğ olunur: "Düz çörək, düz çörək", "Bir görən yoldaş, iki görən qardaş", "Tikə ilə dost olan aylarla küsülü olar", "Dil var bal gətirər, dil var bəla", "Dost yaman gündə tanınar", "Köhnə dost düşmən olmaz", "Dost yolunda boran olar, qar olar", "Dost gəlişi bayram olar", "Dost min isə azdır, düşmən bir isə çoxdur". Atalar sözlərinin çoxusu həyatı təcrübəyə əsaslanan əxlaqi-tərbiyəvi nümunələrdir. Bunlar əsrlər boyu pis, yaxud yaxşı işlər görülərkən çıxarılan nəticələrdir. Atalar sözlərində nadanlıq, paxıllıq, xəyanət, ikiüzlülük, qorxaqlıq pislənir, elmə, sənətə, anaya məhəbbət, dostluq hummanizmə ağıllıq kimi gözəl keyfiyyətlər isə təbliğ edilir: "Elm ağılın çırağıdır", "Savadsız adam kor kimidir", "Sənət insanın xəzinəsidir", "Bir ağıllı baş, min baş saxlar", "Uşaq əziz, tərbiyəsi ondan əziz", "Ağıl yaşda deyil, başdadır", "Tək əldən səs çıxmaz", "Yüz ölç, bir biç", "Hər şeyin təzəsi, dostun köhnəsi", "Anlayana qul ol, anlamayana ağa olma", "Acıqlı başqa ağıl olmaz" Eyni zamanda bilavasitə məktəb həyatı, gənc nəslin tərbiyəvi təlimi ilə əlaqədar olan atalar sözlərinin üzərində aparılan planı iş gənclərin daha ədəbli, daha nəzakətli, ataya-anaya və ümumiyyətlə böyüklərə qarşı daha mehriban olmalarına, pis adamlardan uzaq qaçmalarına, yalan danışmalarına, daha səylə oxumalarına səbəb olar.

Nəzmi-təbin ola dürrü cəvahir,

Xalq içində qiymətlidir qara pul...

Uzaqdan sikkəyə güllə atacaq

Min tümən altuni görən canımız [5, 43]

Maraqlı bir cəhəti qeyd edək ki, istər bu misallarda, istərsə də ümumən Zakir yaradıcılığında xalqdan gələn ifadələr əksərən öz sadəliyini, anlaşılıqlığını saxlamış xalq ifadələridir. “Pula güllə atmaq” ifadəsi ümumxalq dilində pullu olmamaq mənasını obrazlı şəkildə ifadə edir. Çar fərmanları ilə hüquqları məhdudlaşdırılan xan və bəylər keçmiş gözəl günlərini yada salır, getdikcə müflisləşəcəklərini, bir neçə vaxtdan sonra uzaqdan “sikkəyə güllə atacaqalarını” düşünürlər. Q.Zakirin, S.Ə.Şirvaninin satirik şeirlərində xalq ifadələrindən bacarıqla istifadə olunur. Bunlar şeirə sadəlik, axıcılıq gətirir, məzmunun anlaşılmasına yardımçı olur. Kinayə yüklü həmin ifadələrdən satirik ifşa məqsədilə istifadə etmişdir:

Zakir bir çox yerdə satirik ifşa məqsədlə istifadə etmişdir:

Ac qaldıqca rəxtli xəbı satacaq,

Gələ-gələ quru yerdə yatacaq,

Uzaqdan sikkəyə güllə atacaq,

Min tümən altuni görən canımız! [5, 43]

Atalar sözünün bu qüdrətini yüksək qiymətləndirən M. Qorki də atalar sözü və məsəllər zəhmətkeş xalqın bütün həyatı, ictimai-tarixi təcrübəsini nümunəvi bir sürətdə ifadə etdiyini və yazıçı üçün bu material ilə tanış olmaq zəruri olduğunu vurğulayırdı. Sadə, qısa yazmaq tələbi, ədəbi dili xalq dilinə yaxınlaşdırmaq arzusu şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən istifadə etmək zərurətini doğrudur. Ümumiyyətlə, Zakirin əsərlərində folklordan gələn xalq ifadələrinin üslubi imkanları çox, işlənmə formaları müxtəlifdir. Şifahi xalq ədəbiyyatında “Bir başa iki qapaz ağır olar” və ya “İki Yumruq bir başa cəfadır” atalar sözü Zakirdə “İki yumruq bir başa gücdür” şəklində verilmişdir. “Qonaq güclü olsa, ev yiyəsin evdən qovar” atalar sözü Zakirdə “Ev sahibinin qovar zor olsa” şəklində verilmişdir. Elə atalar sözləri də vardır ki, Zakir onları dildə olduğu kimi şeirlərində vermişdir. Məsələn, “*Olmadı deyən bir muna kənd aşrı it hürməz*” misrasında “*Kənd aşrı it hürməz*”, “*Evlənirsən, barı ketanqırıban tayını tap*” misrasında “*Anqır, tayını tap*”, “*Məsəldir bir paydan bir kişi doyar*” misrasında “*Bir paydan bir kişi doyar*”, “*Məşhur məsəldir ki, bitər ot kökü üstə*” misrasında “*Ot kökü üstə bitər*” “*Heç adətdə yoxdu elçiyə zaval*” misrasında “*Elçiyə zaval yoxdur*” atalar sözüdür.

Məşhur məsəldir ki, bitər ot kökü üstə,

Səgdən törəyən axir olur səg, köpək oğlu [5, 100]

Zakir bəzi hallarda atalar sözünün ancaq məzmunu saxlamış, konstruksiyasını isə dəyişdirmiş, öz sözləri ilə ifadə etmişdir. Məsələn, *“Qəzadan qaçmaq olmaz”* atalar sözünün *“Təqdiri-qəzaya olmadı çarə”* şəklində *“Çaqqalın hayfını baqqaldan çıxarlar”* atalar sözünü *“Haqqqa, əvəzi-caqqal baqqalı boğarlar”* şəklində verilmişdir. Atalar sözlərinin çoxusu həyatı təcrübəyə əsaslanan əxlaq-təربiyəvi nümunələrdir. Bunlar əsrlər boyu pis, yaxud yaxşı işlər görülərkən çıxarılan nəticələrdir. Atalar sözlərində nadanlıq, paxıllıq, xəyanət, ikiüzlülük, qorxaqlıq pislənir, elmə, sənətə, anaya məhəbbət, dostluq hummanizmə ağıllılıq kimi gözəl keyfiyyətlər isə təbliğ edilir: "Elm ağılın çırağıdır", "Savadsız adam kor kimidir", "Sənət insanın xəzinəsidir", "Bir ağıllı baş, min baş saxlar", "Uşaq əziz, tərbiyəsi ondan əziz", "Ağıl yaşda deyil, başdadır", "Tək əldən səs çıxmaz", "Yüz ölç, bir biç", "Hər şeyin təzəsi, dostun köhnəsi", "Anlayana qul ol, anlamayana ağa olma" tipli xalqın yaratdığı bu ağıllı sözlərdən düzgün və yerində istifadə etmişdir.

Zakirin əxlaq məsələlərinə dair görüşlərində dostluq və yoldaşlıq tərbiyəsi böyük yer tutur. Şairin öyüdlərində birlik və ittifaq, bir-birinin işinə yaramaq və kömək olmaq kimi nəcib insani keyfiyyətlərə tez-tez təsadüf edirik. Şairin:

Daş-daş üstə durmaz aləmdə əsla?

Dəyməsə insana insandan mədəd [5, 447]

misraları bir aforizm kimi səslənir. İnsana gərək olmaq, kollektivdə dost, yoldaş qazanmaq, yalançı və ikiüzlü şəxslərdən uzaq qaçmaq ideyası şairin təmsillərinin mayasına hopmuşdur. İnsanın qədrini bilmək, şəxsiyyətə hörmət etmək, darda qalana kömək göstərmək, cavanları, uşaqları himayə etmək, qocalara qayğı ilə yanaşmaq, adamlar arasında xoş münasibətlər yaratmaq. Tənbəllik, yoldaşlara və ya ümumiyyətlə, insanlara qarşı kobudluq, davranış mədəniyyəti normalarının pozulması, insanlığa təhqir olan, insan ləyaqətini alçaldan qanunların qoyulması şairi həmişə hiddətləndirmiş, şeirlərində tənqidi və istehza məqamlarına çox yer verməsinə səbəb olmuşdur.

Dilimizdə *“Qul xətasız, ağa kərəmsiz olmaz”* atalar sözü vardır. Zakir bir şeirində bu atalar sözünün ikinci tərəfini atmış, *“Qul xətasız olmaz, ey çeşmixonumar”* şəkildə vermişdir. Q.Zakir atalar sözü və zərbi-məsəllərdən hazır şəkildə istifadə etməklə kifayətlənməmiş, həm də onları öz əlavələri ilə genişləndirmiş, mənasını saxlamaqla onları öz məqsədinə müvafiq olaraq dəyişdirib işlədir. Zakir şeirlərinin birində *“Bir dirhəm min eybi örtər”* atalar sözünü məqsədinə müvafiq olaraq belə dəyişdirib işlədir:

Yalanı kürsəyə mindirir qəni,

Aç eyləyə bilməz doğrunu isbat [5, 65]

Ümumiyyətlə, Zakirdə atalar sözü əsasında qurulmuş misra və beytlər olduqca çoxdur: “At ölər nalı qalar, adam ölər hamı qalar”, “Acın haramidən nə baki?”, “Aclıq adama oyun öyrədər”, “Əsli bədöv olana qamçı nədir, dəh nədir”, “Ağacdən təndir, kürddən övliyə olmaz”, “Olmuş olacaqdan iyidir”, “Oğru ev olmaz, ev sahibini evlikdən salar”, “Uzaq yerin halvasını hövla ilə döyərlər”, “Oğrudan qalanı rəmmal aparar”, “Başaçığın açacağı börkçü dükanıdır”, “Bu günkü öfkə sabahkı quyruqdan yeydir”, “Bildirçinin bəyliyi darı savuluncadır”, “Pişiyin əli ətə çatmaz deyər qoxubdur”, “Tamarzıdan al dadamala ver”, “Tazının heyzliyidir, dovşan tavada balalayır”, “Həccə gedən gəldi, saca gedən gəlmədi”, “Dərdini gizləyən davasını bulamaz”, “Dəvəni satan koşək ala bilməz, koşəgi satan eşşək”, “Düşmən zəif olsa da ehtiyatı əldən buraxma”, “Ziyan ağudan acıdır”, “Sözün yalanı olmaz, yanlışı olar”, “Su sənəyi suda sınar”, “Şerti şumda kəs, xırmanda şana-kürək sınmasın”, “Kasıb çıxarın bilsə gündəliyə mahut geyər”, “Kəndi düşən ağlamaz” kimi atalar sözləri bəzən eyni formada, bəzən isə konsruksiyasını dəyişib mənanı saxlamaqla istifadə olunmuşdur.

Namərd atəyindən kişi həkami-zərurət

Tutmaqdan isə yaxşısı, ölmək, köpək oğlu [5, 100]

Nəzər salsaq bəzi atalar sözü və məsəllərdə xalqın din nümayəndələrinə münasibəti necə də aydınlaşır. Xalqı çapıb talayan, şəriət pərdəsi altında iyrenc işlər görən fırlıdaqçı mollalar, seyidlər kəsgin tənqid atəsinə tutulur. Məsələn: “Mollanın qarnı beşdir, həmişə biri boşdur”, “Aşığınkı haynan, mollanınkı vaynan”, “Molla çörəyi, ilan ayağı görünməz”, “Mola xana qoşuldu, xalqın evi yığıldı”, “Aşı mollanın, başı mollanın, altından da beşi mollanın”, “Mola halvanı gördü, Qurani unutdu”, “Molanın evi o vaxt yığılır ki, iki yerə qonaq çağırırlar” kimi atalar sözlərində əsasən, xalqın yalançı din nümayəndələrinə qarşı öz fikir və duyğuları ifadə olunmuşdur. Zakirin də öz satiralarında yalançı din nümayəndələrinə qarşı mövqeyi məlumdur. Deməli, bu atalar sözlərindən öz əsərlərində bu vəy digər şəkildə ifadə etməsi çox təbii haldır.

Atalar sözləri və məsəllər əsrlərlə tarixi olan şeirimizə özünəməxsus lakonizm, ifadəlilik, obrazlıq vermişdir. Zakirin yaradıcılığına diqqət yetirsək, folklordan götürdüyü belə misallara rast gələ bilərik. F. Köçərli düzgün şəkildə qeyd etmişdir: *“Böylə aşıq sadə dildə heç bir şair öz vilayətinin övza və əhvalını və müasirlərinin dolanacağını bu sayaq doğruluqla aydın və aşkar yazmayıbdır. Bu kəlam nəzmlənmiş nəsrdir. Bunda olan rədif və qafiyələr elm zoru və savad gücü ilə icad olunmuyubdur. Bunlar cəmaətimizin ağzında müdam işlənən sözlərdir.*

Şair özü də el içində nəşvü nüma tapmış, el oğlu olduğu üçün asanlıqla o sözləri öz məxsusi malı kimi sər edir” [3, 413].

Nəticə. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında, onun ümum xalq dili hesabına zənginləşməsində, ən ümdəsi isə satira üslubunun, satira dilinin formalaşmasında Q.Zakirin xüsusi mövqeyə malik olduğunu göstərmişlər. Onlar zəngin leksikaya malik Zakirin Vaqifdən sonra Azərbaycan ədəbiyyatını irəlilətdiyini, ona ictimai dərinlik və yeni məzmun gətirmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Kərimov R. Qasım bəy Zakir və Müasirləri. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 252 s.
2. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları. I cild, II hissə, Bakı, 1925
3. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Ali məktəblər üçün dərslik Bakı: Maarif, 1974, 488 s.
4. Məmmədov K. Qasımbəy Zakir. Bakı: Gənclik, 1984, 230 s.
5. Məmmədov K. XX əsr Azərbaycan gülüşü. Bakı: Yazıçı, 1989,310 s.
6. Zakir Q. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 400 s.

KLASSİK AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ QARABAĞLI ŞAİR-MÜTƏFƏKKİRLƏRİ

Sevinc Əsədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, müəllim

Abstract

Karabakh poets-thinkers of classical Azerbaijani literature

The geniuses we have mentioned have put their signature and left an irreplaceable mark in Azerbaijani literature and poetry. These people, who opened their eyes to the world as children of Karabakh, became literary luminaries of Azerbaijani culture and literature and were valued as children of the entire Turkish people. Our written literary examples and historical literary figures prove once again that Karabakh is Azerbaijan and Azerbaijan is Karabakh. Let's take ownership of our national values and historical lands. At any cost, let's not leave them under the enemy's foothold.

Key words: *Garabagh, personality, literary, famous*

Giriş. Azərbaycan tarixində yüzlərcə parlaq şəxsiyyət olmuşdur. Onların hər birinin həyatı, yaradıcılıq yolu bugünkü nəsə örnəkdir. Tam əminliklə demək olar ki, Azərbaycan ərazisində dahi şəxsiyyətlərin yetişdiyi torpaq Qarabağ torpağıdır. Unudulmaz alim, gözəl insan, professor Əkrəm Cəfərin bu sözlərini xatırlayaq: "İnsanın ata-anası olmayanda ona yetim deyirlər. Daha böyük fəlakətdir ki, millət yetim qalsın. Yetim millət kimə deyərlər? Öz tarixini bilməyən millətlər yetimdir. Öz dahilərindən, böyük adamlarından xəbərsiz yaşayanlar yetim hesab edilir. Biz elə xalq ki, böyük dahilər, dünya miqyasında şöhrət tapan adamlar yetirmişik, amma başqa millətlər onlara sahib olmaq istəyiblər". Son illər xalqımızın həyatında yaşanan Qarabağ faciəsi də buna canlı sübutdur. Gəlin torpaqlarımıza, milli sərvətlərimizə, tariimizə və bizi dünya miqyasında tandan dahilərimizə sahib çıxmaq ki, bütün bəşəriyyət Azərbaycan xalqı qarşısında baş əysin. Bu gün şəhidlərimizin qanı bahasına 30 illik həsrətə son qoyuldu Qarabağ Azərbaycanın tərkib hissəsinə qayıtdı, tək 30 illik həsrət deməzdim əsrlər boyu mənfur düşmənlərin həzm edə bilmədiyi bir həsrət deyərdim buna. Parçalanmış Azərbaycan, Şimala və Cənuba bölünmüş bir can, qardaşı qardaşdan, anani-baladan ayıran sərhədlər və dəmir tikanlar. Buna baxmayaraq xalq öz sözünü dedi, bütün sahələrdə o cümlədən də Azərbaycan ədəbiyyatında dahi şəxsiyyətlər yetişdi.

Əsas hissə. Bu gün Azərbaycanın ecazkar zonası olan gözəl Qarabağ torpağında yetişən ədəbi şəxsiyyətlər haqqında danışmaq istərdim. Gəlin orta və son orta əsrlər Qarabağ ədəbiyyatına nəzər salaq. Azərbaycan-türk mədəniyyətində, əbədiyyətində bir sıra faktların ilkinliyinin, başlanğıcının və bünövrəsinin Qarabağ ədəbi mühiti ilə bağlı olduğunu müşahidə edirik. Qarabağ ədəbi mühitində, yazılı ədəbiyyatda bir fakt kimi hələlik elmə məlum olan ilk qarabağlı şairin adı VII əsrdə yaşayıb-yaratmış Davdağın adı məlumdur. Onun bu günə gəlib çatan yeganə şeiri Alban-Partav-Bərdə çarı Cavanşirin erməni keşişlərinin fətvası ilə qətlinə yazdığı və bizə tərcümədə gəlib çatmış ağı janrında kamil şeir mətnidir. Bu mətnin məzmunu, ideya-estetik xətti və üslubu onun Cavanşir kimi bir sərkərdəyə, hökmdara ağı, şeir həsr etməsi sübut edir ki. Davdağ dövrünün qüdrətli, tanınmış söz sənətkarı olmuşdur.

X əsrdə yaşayıb-yaratmış, ərəb dilli Azərbaycan ədəbiyyatının yaradıcılarından olmuş Əbu Bəkir Əhraəd əl-Bərdəi, Məkki ibn Əhməd Bərdəi, Xətib Bağdadi Məhəmməd Əl-Bərdəi, Əhməd ibn əl-Hüseyn Əbu Səid əl Bərdəi, Əbu Əli əl-Bərdəi, Səid ibn əl-Qasim əl Bərdəi, Əbu Səd ibn Yəhya əl-Bərdəi [1, s. 11]. təkcə Azərbaycanda deyil, bütün İslam dünyasında məşhur alimlərdən və dövrünün filosof şairlərindən olmuşlar. Hələ bu təkcə X əsrin məlum faktlarındandır.

X-XI əsrlərdə Qarabağda müsəlman Şərqinin görkəmli mütəfəkkirləri - Səid Əmirül Bərdəyi, Məhəmməd Abdulla Bərdəyi kimi mütəfəkkirlər yaşayıb. XI əsrin qarabağlı şairi Məsud Namidar "İncil"i ərəb, fars və türk dillərinə tərcümə etməsi ilə məşhurlaşmış.

XII əsr Azərbaycan poeziyasının ən qüdrətli simalarından biri qarabağlı Mücirəddin Beyləqani olmuşdur və Xosrov Dəhləvi onun sənətkarlığını Xaqani Şirvaninin sənətkarlığından üstün tutur. Zəld ibn Hüseyn ibn Ömər Beyləqani də Mücirəddinin müasiri olmuş, filosof olaraq yüksək elmi səviyyəyə çatmış, Dəməşqə getmiş, orada bədii fikrin, fəlsəfi elmin apancısı kimi məşhur olmuş, bir sıra yüksək səviyyəli bədii əsərlər yaratmışdır.

XIII əsrdən etibarən, obyektiv tarixi gerçəkliyin təsiri altında Azərbaycan torpaqlarında əsasən ərəb və fars dillərində yaradılan Azərbaycan ədəbiyyatında doğma dildə yazan qarabağlı şair və sənətkarların sayının get-gedə artdığını müşahidə edirik. XIII yüzilliyin epik poeziya örnəkləri arasında anonim "Dastani-Əhməd Hərəmi" poemasının adını çəkmək lazımdır. Bu əsərdə İslam dininin yüksək humanist dəyərləri bədii təqdimat obyektinə çevrilir, müəllif oxucunu İslam şəriətinin əsasını təşkil edən xeyirə, ədalətə, insansevərliyə, düzlüyə, insaf

və etiqada dəvət edir, insana yaraşmayan mənfi sifətlərdən çəkindirir. Orta əsrlərin Avropa cəngavər romanlarından fərqli olaraq, burada əsas məqsəd hadisələrin cəlbediciliyini təmin etmək deyil, poemanın süjetində duran əxlaqi ideyanın oxucuya daha təsirli şəkildə çatdırılmasıdır.

XIV əsrdə Tuti Abdulla Qarabaği adlı çox ilhamlı bir şair fəaliyyət göstərmiş, əsrlərindən hələlik əldə olmasa da, "Həqiqətüs-şüəra" da və başqa mənbələrdə hörmətlə adı çəkilir. XV əsrdə Qarabağlı Şeyx İbrahim ibn Məhəmməd Şəhabəddin Bərdəi dövrünün Şeyx titulluna yüksəlmiş, Gülşəni təxəllüsü ilə ədəbiyyat aləmində olduqca məşhur olmuşdur.

Yusif ibn Məhəmmədşahi Qarabaği XVI-XVII əsrlərdə yaşayıb-yaratmış, dövrünün görkəmli alimlərindən olmuş, Səmərqəndə Hüseyniyyə xanəqahına getmiş və Mövlanə Yusif təbəqəsinə yüksəlmişdir.

Bütün bunlar tarixin saralmış küləklərə sovrulmuş səhifələrindən bu günümüze gəlib çatan, zənginliyi ilə qibtə doğuran mədəniyyətimizin qəlpələridir, zərrələridir, cizgiləridir. Qarabağ əbədi mühiti həmişə Azərbaycan mədəniyyətinə və ədəbiyyatına yaxşı mənada bəzək vermiş, onun ən qüdrətli səhifələrini yaratmış, istiqamətləndirmişdir, XVIII-XIX əsr Qarabağ ədəbi mühiti ən yeni ideya-estetik xətti, ədəbi-üslubi meyilləri və zənginliyi ilə təkcə Azərbaycanda deyil, bütün türk dünyasında eləcə də, Şərq ədəbiyyatında ön mövqelərə çıxır.

XVI əsrdə yaşayıb-yaratmış, Şah İsmayıl Xətai sarayının doğmalarından olan, ustadlar-ustadı Aşıq Qurbani, XVIII əsrdə Mirmöhşün Ləmbərani Asəf, Aşıq Əli, Aşıq Valeh. Ziyadi Qarabaği və Molla Pənah Vaqifin adları çox mətləblərdən xəbər verir.

XVI əsrin filosof-yazarı Məhəmməd Qarabağinin əsərləri Qahirə (Misir) kitabxanasında saxlanılır.

XVI-XVII yüzilliklər Azərbaycan ədəbiyyatında həm də orta əsr məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanlarının formalaşması dövrü kimi tanınır. Füzulinin yazılı poeziyada əldə etdiyi uğuru az qala eyni səviyyədə şifahi xalq yaradıcılığının Qurbani, Aşıq Abbas Tufarqanlı kimi nümayəndələrinin yaradıcılığında görürük. "Aşıq Qərib", "Abbas və Gülgəz", "Əsli və Kərəm" kimi mükəmməl məhəbbət dastanları bu dövrdə formalaşır və xalq sənətkarlarının repertuarına daxil olur. Hələ Şah İsmayıl Xətayi yaradıcılığından bizə məlum olan xalq şeiri şəkillərindən qoşma, gəraylı, varsağı, bayatı daha da təkmilləşir.

XVIII əsrdə Pənahabad şəhərinin-Şuşanın bünövrəsi qoyulandan sonra Qarabağ ədəbi mühiti Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitinin ən qaynar mərkəzinə çevrildi və Naxçıvan, İrəvan, Gəncə, Şəki və b. xanlıqların, Gürcüstanın siyasi-

ictimai hadisələrinin istiqamətini də Qarabağ xanlığı müəyyənləşdirməyə başladı və aralarında sıx əlaqələr oldu. Bu əlaqələr Qarabağ ədəbi mühitinin təsir dairəsini daha da genişləndirdi. Qarabağ ədəbi mühiti XVIII əsrdən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatında ilk olaraq realist şerin əsasını qoyaraq, XIX əsrdə realizm ədəbi metodunun yaranmasına və möhkəmlənməsinə, inkişafına səbəb olmuşdur. XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı şifahi xalq yaradıcılığının əsasən aşiq nümayəndələrinin əsrlərinin təsiri altında canlı həyata, xalq dilinə daha da yaxınlaşır, Azərbaycan poeziyasında realizmə keçid dövrünün təməli qoyulmuş olur. Azərbaycan ədəbiyyatında yeni milli şeir məktəbinin əsası XVIII əsrdə Qarabağda Molla Pənah Vaqif tərəfindən qoyulub və Qasım bəy Zakir tərəfindən inkişaf etdirilib. Xüsusən Vaqif yaradıcılığı bu baxımdan müstəsna rol oynamışdır. O, yaratdığı sadə, realist, dünyəvi gözəl obrazları ilə klassik romantik sənət tipindən realizmə doğru iri bir addım atmış və özündən sonrakı ədəbiyyatın inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir. Vaqif həm də öz dövrünün görkəmli siyasi xadimi olmuş, Qarabağ xanlığının xarici siyasətini uzun müddət müəyyənləşdirmişdir. XVIII əsr-Azərbaycan ədəbiyyatında orta əsrlərin son, yeni dövrün isə başlanğıc mərhələsi kimi keçid xarakteri daşıyır. XVIII əsrdə Qarabağ xanının qızı Ağə Bəyim ağə Tuti Şərqdə ən müdrik qadın kimi məşhurlaşmışdı və Qacar şahı Fətəli şah dövründə şahlıq diplomatiyasının ən fəal istiqamətverici şəxslərindən idi və onun məşhur bayatısının vətənpərvərlik ruhu bu gün də öz ecazkar gücü ilə səslənməkdədir. Azərbaycan folklorunun mühüm janrlarından biri olan bayatı janrının vətəni də Qarabağ elləri olmuşdur. Bəlkə də, türk dünyasında ilk bayatı burada yaranmışdır və elə ona görə də Azərbaycanın digər rayonlarına nisbətən Qarabağda bayatı janrı daha geniş şəkildə yayılmışdır. İraqda, Bağdad civarlarında Kərkük türklərinin əsil-nəsilləri, soyları Bayat boyuna bağlı olduğundan, indinin özündə də, burada ən zəngin janrdır və Kərkük türklərinin bayatıları olduqca məşhurdur. XVI əsrin və bütün zamanların ən dahi sənətkarları, əbədiyyət yolçusu Məhəmməd Füzulinin də əslən Bayat elindən olduğu hamıya məlumdur. XVII əsrin bayatı ustası da, Qarabağın Göləbird kəndindən (Laçın rayonu) Sarı Aşiq olmuşdur. XIX əsrdə Qarabağ ədəbiyyatı “qızıl dövrünə” qədəm qoyub, Şuşa Qafqazın mədəniyyət mərkəzinə çevrilib. Şuşalı rəssam, şair, alim Mir Möhsün Nəvvabın tərtib etdiyi "Tərkireyi-Nəvvab" əsərində bu şəhərdə yaşamış 100-dək ədibin adı çəkilir. Böyük şairə Xurşudbanu Natəvan, Aşiq Pəri, “Qarabağnamələr”in müəllifləri olan tarixçi yazarlar Mirzə Adigözəl bəy, Mirzə Camal Cavanşir, Mirzə Mehdi Xəzani, Əhməd bəy Cavanşir və s. bu dövrün tanınmış simalarıdır. XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Rusiya imperiyasının

tərkibinə daxil edilməsi ilə bütövlükdə Qarabağ mədəniyyətində olduğu kimi, Qarabağ ədəbiyyatında da qərbyönlü meyllər olduqca güclənmişdir. Bunun təsiri altında ədəbiyyatda milli və realist-dünyəvi motivlər aparıcı mövqeyə çıxmışdır. Zakirin yaradıcılığında, həm də onunla çağdaş olan şairlərin əsərlərində Füzuli ənənələrinin də yeni səviyyədə davam etdirildiyi müşahidə olunur ki, bunun da ən böyük nümayəndələrindən biri Xurşud Banu Natəvandır (1830-1897). Şuşada fəaliyyət göstərən "Məclisi-üns" poetik məclisinə Xurşud Banu Natəvan, "Məclisi-fəramuşan"a ("Unudulmuşlar məclisi") isə Mirzə Möhsün Nəvvab başçılıq edirdi. Poetik məclislər arasında sıx əlaqə mövcud idi və şairlər bir-biri ilə yazışırdılar. Bütövlükdə XIX yüzilliyin ədəbiyyatı, Qarabağ ədəbi məktəbinin yeni yüksək mərhələsi sayılan XX yüzilliyin ədəbiyyatına keçid üçün möhkəm zəmin hazırlamışdır. M. F. Axundzadə ənənələrinin davamı ilə inkişaf edən maarifçi dramaturgiya Nəcəf bəy Vəzirovun (1854-1926) hələ XIX əsrin sonlarında qələmə aldığı komediyalar və "Müsibəti-Fəxrəddin" (1894) faciəsi, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin (1870-1933) komediyaları və faciələri ilə Azərbaycan ədəbiyyatı daha da zənginləşdi.

İlk Azərbaycan professional qadın aşığı olan Aşıq Pərinə də Qarabağ yetişdirmişdir. Bu yazılı ədəbiyyatla folklorun qovuşğunun kamil bir mərhələsində baş vermişdir. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Qarabağın yetişdirdiyi ən görkəmli nümayəndələrdən biri də dahi bəstəkar, Şərqdə ilk operanın banisi, böyük dramaturq, ilk liberetto müəllifi, musiqili komediya janrının yaradıcısı, qəzetçi, qüdrətli publisist, Azərbaycan himninin müəllifi Üzeyir Hacıbəyliydir (Hacıbəyov). Ümumilikdə həmin dövr Qarabağ ədəbi mühitinin ən görkəmli nümayəndələrini belə sıralamaq olar:

Yusif Vəzir Çəmənəminli - ilk tarixi romanlar müəllifi ("İki od arasında" ("Qan içində"); "Qızlar bulağı" və s.), yazıçı-etnoqraf, folklorşünas, diplomat Ceyhun bəy Hacıbəyli - yazıçı, publisist diplomat, folklorşünas (Parisdə ilk dəfə "Qarabağ folkloru" kitabını fransızca və orijinal mətnlərlə çap etdirmişdir);

Əhməd bəy Ağayev - Azərbaycan dövlətçiliyinin ilk nəhəng, mögikan ideoloqlarından biri, yazıçı-publisist alim, qəzetçi, erməni terrorizminə qarşı döyüşən ilk türk "Difai" milli təşkilatının yaradıcısı;

Firudin bəy Köçərli - ilk ədəbiyyat tarixçisi, maarifçisi, Qori və Qazax müəllimlər seminariyasının müdiri;

Süleyman Sani Axundov - ilk uşaq ədəbiyyatının yaradıcılarından biri, "Laçın yuvası" dramında Azəri mentalitetini bütövlüklə özündə cəmləyən ilk bəy obrazının yaradıcısı, ilk Milli Qəhrəman adı alan yazıçı-pedaqoq;

Əbdürəhim bəy Haqverdiyev - ədəbiyyatımızda tarixi dram janrının banisi, ilk opera rejissoru və dirijoru, “Yeyərsən qaz ətini, görərsən ləzzətini” (1892) dramının və “Dağılan tifaq” (1896) “Bəxtsiz cavan” (1900) və “Pəri-cadu” (1901) faciələrinin, “Marallarım”, “Xortdanın cəhənnəm məktubları”, “Şeyx Şaban”, “Xəyalət”, “Ac həriflər”, “Ağa Məhəmməd şah Qacar” (1907) və sair əsərlərin müəllifidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Mahmudov, M. Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər (VII-XII əsərlər)/M.Mahmudov. – Bakı: Elm, – 1983, – 78 s.
2. http://www.anl.az/el/q/qarabag_2/q-30.htm
3. <https://www.azerbaycanli.org/page/288/news/2222>

QARABAĞ FOLKLOR ÖRNƏKLƏRİNDƏ XIZIR NƏBİ OBRAZI

Səbinə Xəlilova

Bakı Dövlət Universiteti, *magistrant*

Abstract

In Azerbaijan folklore, Khizir and the beliefs related to him, the cult of Khizir Ilyas has always attracted the attention of researchers. Beliefs related to Khizir are deeply rooted not only in Azerbaijan, but also in other Turkic nations and have become the main research object of both folklorists and religious researchers. Investigating the origin of Khizir reflected in various genres of folklore studies, showing its historical and regional uniqueness, systematizing its functions requires knowledge, skill, and responsibility from the researcher, intellectuality is required. In the article, the image of Khizir is analyzed and classified, its functions are explained according to folk beliefs, its identity is revealed based on what is said in the folklore of Karabagh, its life and origin are investigated, its external features are revealed based on holy books and other sources.

Key words: Karabakh, Khizir, water of life, folklore

Giriş. Azərbaycan folklorunda Xızır və onunla bağlı inanclar, Xızır İlyas kultu tədqiqatçıların diqqətini hər zaman cəlb etmişdir. Yalnız Azərbaycanda deyil, digər türk xalqlarında da Xızır ilə bağlı inanclar dərin kök salmış, həm folklorşünasların, həm də dini tədqiqatçıların əsas tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Folklorşünaslığın müxtəlif janrlarında əks olunmuş Xızırın mənşəyinin araşdırılması, onun tarixi və regional özünəməxsusluğunun göstərilməsi, funksiyalarının sistemləşdirilməsi tədqiqatçıdan bilik, bacarıq, məsuliyyət, intellektuallıq tələb olunur. Məqalədə Xızır obrazı təhlil və təsnif edilmiş, onun funksiyalarının xalq inanclarına görülmüş, folklorlarda əsasda Qarabağ folklorunda deyilənlərə söykənərək kimliyini aşkarlamaq, həyat və mənşəyini araşdırmaq, müqəddəs kitablara və digər qaynaqlara əsaslanaraq onun zahiri cizgililəri ortaya çıxarılmışdır.

Əsas hissə. Xızır mifoloji düşüncədə Zülmət dünyasındakı dirilik suyunu içib daim yaşayan və ölüb-dirilən təbiəti rəmzləşdirən mifik varlıqdır. Xızır kultu ibtidai dinlərdə bitki tanrısı ilə əlaqələndirilir. Şiəlikdə Xızırın Həzrət Əlinin ölümünə görə Əhli-Beytə başsağlığı verməsi, Həzrət Hüseyin şahid olan zaman

ardınca mərsiyə oxuması göstərilir. Bəzi ələvi-bəktəşi şairlərinin şeirlərində Xızırın adı Əli ilə bir yerdə çəkilir, Qızılbaş rəvayətlərinin bəzində Xızır rolunun Əliyə verildiyi açıq görünür. Bəzi ələvilərə görə Əlinin adlarından biri Xızırdır və bu adla dünyada yaşayır. Bir çox mütəsəvviflər Xızırın onları görüb yol göstərdiyini, ismi-əzəmi öyrətdiyini söyləmişlər. İslam dinində bütün peyğəmbərlər ölümlü olduqları halda, Xızır ölüb-dirilməyə həqiqi inamı əks etdirdiyi üçün ölümsüz təsəvvür edilir. Xızırın dirilik suyu içib ölümsüzlər çərgəsinə daxil olduğunu qəbul edənlər onun hələ Adəm peyğəmbər zamanında həyatda olduğunu, Nuh tufanından sonra Adəm peyğəmbərin dəfnində iştirak etdiyini, Məhəmməd peyğəmbər, hətta Həzrət Əli ilə görüşdüyünü söyləyirlər (1, s. 43-44).

Təsəvvüf qaynaqlarına görə Musa peyğəmbərin ilahi sirləri, gerçəkliyin iç üzünü anlamasına səbəb Xızır olmuşdur. Quranın “Əl-Kəhf” (Mağara) surəsinin bir neçə ayəsi Musa peyğəmbərlə Xızırın yoldaşlığına həsr olunmuşdur. Bu ayələrdə Xızırın bir çox məziyyətləri, dirilik suyu, Xızırının həmin sudan içib əbədilik qazanması və digər məsələlərə toxunulur. Həmin surədə Həzrət Musaya insanların ən bilikli kimdir?-Tanrı sorğusuna “O da “mənəm” cavabını verdi. Tanrı “Allah bilir” demədiyi üçün ona vəhy edib bildirdi: “Dənizlərin birləşdiyi yerdə bir qulum vardır ki, o səndən daha biliklidir.

Burada yazılanlara görə Musa peyğəmbər Xızır ilə görüşmək fikrinə düşür. O, öz ixtiyarında olan və gənc dostu Yuşə İbn-Nuna deyir ki, mən Xızır ilə görüşmək üçün iki dənizin qovuşduğu yerə çatmayınca və uzun müddət gəzib dolaşmayınca geri qayıtmaq fikrində deyiləm. Onlar Xızırı, yemək üçün götürdükləri balığın dirildiyi iki dənizin qovuşduğu yerdə tapırlar. Yuşə balığın dirilməsi haqqında Musaya xəbər verəndə Musa peyğəmbər deyir: “Elə istədiyimiz, axtardığımız da budur”. Onlar cəld həmin ləpirlərin izinə düşüb həmin yolla geri - iki dənizin qovuşduğu yerə qayıtdılar və burada Xızırı tapdılar.

Bundan sonrakı ayələrdə Musa ilə Xızırın yoldaşlığı açılır. Göstərilir ki, Musa peyğəmbər Xızır peyğəmbərdən xahiş edir ki, öyrədildiyi doğru yolu göstərən elmi ona da öyrətsin. Xızır ona belə cavab verir: “Sən mənimlə bir yerdə olsan, görəcəklərinə əsla dözə bilməzsən. Onlara səbrin çatmaz. Çünki mən batini elmlə iş görürəm. Sənin bildiyin isə ancaq zahiri elmdir. Sən peyğəmbər olduğun üçün mən zahirən qadağan olunmuş bir iş gördükdə ona etiraz edib əleyhimə çıxacaqsan”. Musa isə cavabında “İnşallah, səbrli olduğumu görəcəksiniz” - deyir. Burada Xızır ondan heç nə soruşmayacağı və səbəbi ona izah etməyəcəyi təqdirdə onunla yoldaş olmağa razılıq verir (2, s. 270-273).

Mirəli Seyidov Xızırı yazın, istiliyin, hərərətin qüvvəsinin insaniləşmiş mifik obrazı kimi verir. Bundan əlavə, onun sevənləri qovuşduran (buta), dada çatan və digər keyfiyyət-lərinin əsl məğzini açır. Bütün bunları sırf mifik bir obrazın funksiyaları kimi təhlil edir. O, Xızırı ərəb Xıdırından tama-milə fərqləndirərək Azərbaycan xalqının Xızır haqqında yarat-dıqları mərasim nəğmələrinə və Xızır sözünün etimologiyasına diqqət yetirir. Sözün fonetik təhlilini verərək Xıdırla Xızırın olsa-olsa tarixi bir qarşılaşmada olduğunu, yəni ərəb mifolojisinin ölkəmizə ayaq basdıqdan sonra Xızır variantının işlə-dildiyini sübuta yetirməyə çalışır. Həqiqətən də xız sözünün Azərbaycan tarixi toponimiyasında varlığı sübut edir ki, bu söz vaxtilə türk dilində çox sıx şəkildə işlənmişdir Belə ki, xız - istilik, od, atəş, qüvvə mənasında, ır/ur isə fəli zaman şəkilçisi olaraq yanır, qızır deməkdir. Digər mülahizələrə görə isə –ır-ın həm də –ər, -ar fonetik variantı da var ki, bu da kişi, ər, mü-qəddəs, ilahi mənalərini da verir. Azərbaycan mərasim nəğmələrində, Novruz bayramı ərəfəsində xalqın oxuduğu Xızır, Xızır xız gətir Var dərədən od gətir – parçası bu fikrə bir daha sübutdur (3, s. 27).

Ad qoyma və ölümləri diriltmə isə Xızırın funksiyaları içərisində daha az rast gəlinəndir. Belə ki, orta əsrlər və ondan sonrakı dövrlərdəki nümunələrdə demək olar ki, bu funksiyalara rast gəlinmir. Az da olsa bu, Orta Asiya türklərinin şifahi yaradıcılığında əks olunur. Məsələn, Özbəklərin “Xannamə”sində də özbək xanı olan Çingiz xan doğulduğu zaman ona bu adı verənin Xızır olduğu göstərilir (4, s. 316-417). Bu motivi Orta Asiyanın bir çox məşhur dastanlarında da görmək olar. Özbəklərin “Alpamış” dastanında da Alpamış doğulduğu vaxt Xızır onun babasının yanına gəlib uşağın adını Molla Hakim, ləqəbini Alpamış qoyur. Baysarının qızı doğu-landa da ona Molla Barçın adını verir. Türkmən “Koroğlu”sunda Rövşənə “Koroğlu” adını verən Xızır (5, s. 153).

Xızır əslən əl-Hadır (bütün qaynaqlarda bu ad deyil) ləqəb olaraq dəyərləndirilmişdir. Bəzi qaynaqlarda əl-Hadr, əl-Hidr şəklində görünsə də, doğrusunun əl-Hadır olduğu qəbul edilir. Bu kəlmə türklərdə Hızır, nadir hallarda Hidir Orta Asiyada (qırğız türkləri) Kızır (“Xızır ata” da deyilir) iranlılarda Khezz, Azərbaycanda Xızır şəklində istifadə edilir (6, s. 11-12).

Türk Xalqlarının folklorunda Xızır dara düşənlərə kömək etmək, sonsuzlara övlad vermək, aşiq və məşuqa buta vermək, Novruz mərasimində bolluq hamisi , su və yaşıllıq məbudu kimi bir sıra funksiyaları daşıyır. Qarabağ folkoru ilə bağlı toplanmış materiallarda Xızırın bir sıra funksiyalarına rast gəlirik 1. bolluq-bərəkət, ruzi hamisi kimi

Qarabağ: folklor da bir tarixdir, kitabının 1-ci cildində Xızır ilə bağlı mətnlərin birində deyilir: Xızır peyğəmbər gəzəntidi. Dünyanı gəzir. Ona görə deyillər ki, Hər gejanı qədir bil, Hər gəzanı Xızır bil. Xızır peyğəmbər dünyanı gəzməli idi. Elə adam var ki, Xızır onun gözüne görür. Deyir mən Xızır peyğəmbəram. O adamın malı, pulu, evi çox olar, Xızırın görənini (8, s. 39-40).

Xızırın hansı evə gedərsə və o evdən əliboş qaytarılarsa günah hesab olunmuş: Əgər bir dilənçini qapıdan boş qaytarsan, böyüh günahdı o. Mən bulara da dedim. Dedim: “Aaz, Xızır Nəbidi, qarıya sail gələjəh”. Mən özüm görmüşəm onu. Yalançı Allahın düşmanıdır. Qonşum dedi ki, seyvanı silmişdim, paxlanı qaynatmışdım, dənə paxlanı. Gördüm, deyir, qırçını, tumannı, əlində ağac bir qız uşağı gəlir. Nəlbəkiyə paxladan qoydum, bu bir-bir yedi. Çöndüm içəri nəzir gətirəm, belə baxdım ki, qız yoxdu. Digər Qarabağ folklorunda toplanmış örnəklərində Xızırın gəlişini xüsusi qeyd olunur, sanki onun gəlişini bayram edir, sevinirlər, müxtəlif tədbirlər görülür: Fevralın beşi təkə, tülkü düzəldib boğuşdururdular. Qapı-qapı pay yığırdılar. Qışın yarı olması münasibəti ilə keçirirdilər. Çilədə bütün cahıllar yığılır bir evə. İki tülkü bir kosa düzəldilirdi. Un, qənd, çay yığılır. Ev sahibi də kömbə bişirirdi. Səhərə qədər qalardıx orda, çalib-oxuyardıx. Xızır Xızır deyəllər, Xızır çörəh verəllər. Mən Xızırın nəyiyəm? Ayağının nalıyam, Atının torbasıyam. Xanım, ayağa dursana, Yükdün dalını açsana. Qara toyuğun qanadı, Kim vurdu, kim sanadı? Məhlənizə gələndə, İtdər bizi daladı. Xızır Nəbi vaxdı bu heyvannar ki var, şirdi, pələngdi, çakqaldı, onların cütdəşməh vaxdı olur. Xızırın gəlişini bayram edilməsi fevralın 5-nə təsadüf olunur. Bu bir çox türk tayfalarında da belədir. “Xızır Nəbi “bayramı eyni zamanda hələ qədimlərdən maldarlıq, qoyunçuluq, əkinçilik etiqadları ilə zəngin olmuş, qışın çətin günlərində insanları bir-birinə əl tutmaq, çörəyi, urvası tükənmişlərə kömək göstərmək məramına da xidmət etmişdir. İnsanlarda belə bir inam yaranır ki, Xızır özünü nə qədər qar, çovğun, şaxta gətirərsə, torpağı nə qədər bərk dondurarsa bir o qədər xeyir-bərəkət artar, “ölüb dirilən” torpaq əkinçinin üzünə daha bol nemət gətirər. Qarabağ bölgəsində bununla bağlı daha bir mətnə rast gəlirik: Xızır bir həfdəyə girir, çıxır. Yelnən girsə, yelnən çıxır, qarnan girsə, qarnan çıxır, günnən girsə, günnən çıxır. Xızır girdi, qış girdi, Xızır çıxdı, qış çıxdı.

Xızır peyğəmbər həmə gün-fevralın 5-i zümr eliyir, urza paylıyır. Naftalan Xızır peyğəmbərin dəvəsinin ayağınan çıxır. Xızır Nəbi, Xızır İlyas Bitdi çiçək, oldu yaz. Xızır gəlir haynan, Altı qara daynan. Day batdı palçığa, Çıxartdılar hay-huydan. Yağ gətirin yağlıyax, Dəsmal gətirin bağlıyax. Dəsmal dəvə boynunda, Dəvə Şirvan yolunda. Şirvan yolu buz bağlar, Dəstə-dəstə gül bağlar. O gülün birin

üzeydim, Saş bağına düzeydim. Familin toyunda Sındıra-sındıra süzeydim. Uşaxlar bu mahnını oxuya-oxuya pay yığır. Armud, yumurta, yağ, un yığır. Əllərində məşəl bütün kəndi hərrənirdilər. Sora bir evdə yığılıf yığdırları paydan kömbə salıllar. Xıdır Nəbinin də xaşılı var. Unu balnan, bəhməznən çalıllar. Həmin gün Xıdır peyğəmbər də altında boz at zühur eliyir, hamının ruzasını verir. Gecə yarıdan sora hamının ruzasını paylıyır. Kosa fason geyim düzəldirlər. Özlərinə qoyun yununnan biğ düzəldirdilər, quyrux qoyurdular. Üstlərinə zıncırov qoyardılar, başlarına ucu şiş papax qoyardılar. Kömürnən üzlərini zil-qara eliyərdilər. Üç ev, dörd ev bir yerdə kömbə bişirirdilər, yeyib-içib səhərə yaxın dağılırdılar. Bütün kəndi başdan-başa gəzirdilər. Qırmızı içli kömbə düzəldirdilər, onu yeyirdilər. Xıdır Nəbi gejesi gərək təknəni boş qoymuyasan. Kirkirədə qavid çəkirdilər, qoyurdular ləyəndə pəncərənin ağzına, təknədə də çörəyi qoyurdular. Deyirdilər, Xıdır peyğəmbər gəlif əlin basajax ora.

Xıdır Nəbi kiçik çilənin yarısında keçirilir. Xıdır Nəbiyə hazırxıq görüldü, evdə səliqə-səhman yaradılırdı, xaşıl bişirilirdi. Elə bil xaşıl bişirmiyən, oraya bəhməz tökmüyənə pis baxırdılar. Özü də qışın yarısında xaşıl bişirməx da hasant döylü ey. Bir evdə neçə külfət varsa, qab dolusu xaşıl qoyulurdu, içində yağ, bəhməz olurdu. Gərək Xıdır Nəbinin ehtiyatın payızdan saxlıyasan. Xıdır Nəbi, Xıdır İlyas, Bitdi çiçək oldu yaz. Mən Xıdırın quluyam, Boz atının çuluyam. Xıdır gəldi haynan, Bir qaraca daynan. Day batdı palçığa Xıdır da yatdı yanında. Xıdır günü xaşıldan başqa heş nə bişirməzdilər. Bir də qavid qovururdular, qoyurdular dalda yerə ki, Xıdır gəlif əlin bassa, bu evə bərəkət gələjəh. Uşaxlar qarı-qarı gəzirdi, pay yığirdılar. Elə ki, pay alırdılar sevinə-sevinə gedirdilər. Pay xoşdarına gəlmirdi, ya kimsə pay vermirdi oxuyurdular: Çatma çatmıya, Çatma yerə batmıya. Kim Xıdırın payını verməsə, Əri onnan yatmıya. Yığılan pay çox olduxda səhər ağsəqəllər artıq qalan payı hansı ev kasıbdı, verirdi həmin evə. Pay verəndə oxuyurdular. Pay verənə pay olsun, Pay vermiyənə vay olsun. Xıdırın qədrin bilmiyənin Qara dayın yanında yatmağı olsun (8, s. 230-232).

Xızırın həmçinin də doğru yol göstərmək, yolunu azanlara, çıxış yolu axtaranlara kömək edərmiş, müxtəlif formalarda onların yanına gələr, yol göstərərdi. Bu funksiyanı yerinə yetirməsi Qarabağdan toplanmış materiallarda da öz əksini tapmışdır. 10-cu kitabda (Zəngilan və Şuşa rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). NƏBİ Birinə buyrux gəlir kin, sən səər duruf üş yolun ayrıcına çıxarsan. O yolun mən dediyim istiqamətinnən gedərsən. Tutağ kin, sağ tərəfhən. Amma getdiyin yollardan birincini udarsan, ikincini gizdədərsən, üçüncünü razı salarsan, dördüncünü azad edərsən, beşincidən qayıdarsan. Nəbi durdu səər

getdi. Bu, deyilən yolnan getdi. Gördü bunun qarşısına bir dağ çıxdı. Dedi: “Allah, mən bu dağı nə cürə udajam?” Bu dağa yaxınlaşdıca dağ oldu bir balaca həb. Götdü bunu uddu. Genə yoluna davam eliyəndə gördü bunun qarşısına bir şəxs çıxdı. Əlində üsdüörtülü bir meymahıdı - sini, verdi buna. Bu aşdı, siniyə baxanda gördü içi dolu zinyətdi. Başın qaldırdı, gördü o şəxs yoxdu. Gizdətdi sinini, getdi. Getdiyi yolnan davam eliyəndə bunun yolu bir meşə kənarına düşdü. Gördü kin, bir quş gəlir. Quşu tutdu. Elə yenicə əlinə almışdı ki, bir şəxs çıxdı. Həmin şəxs buna yaxınlaşanda quş dilə gəldi. Dedi kin, məni vermə ona, azad elə. Həmin şəxs də dedi kin, quşu maa ver. Dedi: - Nə görə? Dedi: - Mən ovçuyam, onnan bala saxlıyiram. Aparajam, onu satsam, azuqəmdi, uşağıma yeməhdi. Dedi: - Bunun hakqı nədi kin? Mən bunun məbləğin versəm, verərsənmi? Dedi kin, hə. - Allah heş kəsi heş kəsin yanında cibi boş, üzü qara eləməsin. Mən də deyirəm, Allah kişiləri arvatdann yanında 175 üzüqara eləməsin. Qadınarı da övlətdarının yanında üzüqara eləməsin. Amma kişinin də civinin biri dolu olsun, biri boş. İkişi dolu olanda yolun azır, ikisi boş olanda da fikir eliyir. - Quşu azad elədi. Dördüncüsün razı saldı. Genə yoluna davam elədi. Genə gedəndə gördü kün, bir dağa qarşı gedir. Dedi: - Ay Allah, mən nağayırım? Bu nə illah elədi, dağa yaxınlaşa bilmədi. Gördü, irəğ üzdən, elə pis iy gəlir. Qayıtdı gəldi. Gejə bu kişi genə gəldi yuxusuna. Dedi: - Mən dediyimi elədin? Dedi: - Elədim. Dedi: - Bilirəm elədin, amma de görüm nə annadın? Dedi: - Nə bilim. Dedi: - Desəm bilərsən, örgənərsən? Dedi: -Hə. Dedi: - O birinci gördüyün səbrdi. Abırır adamda səbr olar. Kimin səbri var, onda abır var. Abırına sığır, özünü basır. Səbirri adam həməşə hörmətdi olur. İkinci, dedi, dünya malında gözün yoxdu. İnsanın düşmanı nəfsidi, valideynin düşmanı da övladıdı, dosdu da övladıdı. Çünki övlad onu ruhlandır da bilər, həmi də düşman kimi sındıra da bilər. Sənin nəfsin iti dööl. İnsanı hər şeyə vadar eliyən nəfsidi. Nəfs iti olanda yalan da danışır, fikrini dəəşirsən, məjburiyyət qarşısında hər şey eliyirsən. Dedi: - Bəs üçüncü? Dedi: - O quşu ki azad elədin, axirət əzabınan sən azadsan. O quşun azatdığı sənin axirət azatdığındı. Bəs dördüncü? Dedi: - Sənin qəlbində okqədər Allah sevgisi var ki, hamı səni sevəjəh. Heş kəsin qəlbinə dəymiyəssən. Böüyün yolun saxlıyassan, kiçiyi bağışdıyassan. - Bəs beşincisi? Nəqədər istədim ki, dağa yaxınlaşsam, o dərinin divinə baxam ki, burdan gələn nə iydi? Eliyə bilmədim, güjüm çatmadı. Dedi: - Getsən, heş nə görmüyəydin. Ona görə ki, heş nə yoxuydu. O, bizim gələcək əməllərimizin iysidi. Haası ki, indiki devirdi. Hamı hamıya xəyanət eliyir, hamı hamıya paxıllıq eliyir, hamı hamıya qatildi. Nələr yoxdu - nəvə babıya əl qaldırır, oğul atıya əl qaldırır, ana evlatdann bir-birinnən seçir. Həmin iy əməllərimizin

iysidi. İndi Allah-taala qorxduğumuzdan qorusun, bizi helə günnərdən saxlasın (9, s. 175-177).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Yaşar Ahmed Ocak. İslam türk inanclarında Hızır, yahut Hızır İlyas kultu. Ankara 1985, 229 s.
2. Qurani-Kərim / tərcümə edən Z.Bünyadov, V.Məmmədəliyev. Bakı: Azərneşr, 1992, 711 s.
3. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları, Bakı: Gənclik, 1983, 326 s.
4. Ögəl B. Türk mifolojisi -Ankara: TDK. 1989
5. Məmmədov Cəlal, Türk mifoloji sözlüyü-Bakı: Elm 2003, 418 s.
6. Babayeva X. AZərbaycan folklorunda Xızır Nəbi (İlyas) obrazı (türk folkloru kontekstində) Bakı: Çarşıoğlu, 2013, 174 s.
7. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, I cild, (Ağdam, Füzuli, Ağcabədi, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın və Kəlbəcər rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı: Elm və təhsil, 2012, 464 s.
8. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, IV cild, (Laçın, Qubadlı və Zəngilan rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı: Elm və təhsil, 2013
9. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, X cild, (Zəngilan və Şuşa rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı: Elm və təhsil, 2018.

YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNİN “QIZLAR BULAĞI” ƏSƏRİNDƏ MİFOLOJİ ELEMENTLƏR

Səma Məmmədsalahova
Bakı Dövlət Universiteti, magistrant

Abstract

Yusif Vazir Chamanzaminli's "Gizlar bulaghi" is known as the first historical-philosophical novel in our literature. When we study the work in the context of world mythology, we see that the novel is rich in mythological elements. "Avesta", an ancient literary monument, is the main plot line of the work. When we draw parallels with the Avesta, we see that dualism, the idea of good thought, good word, good move, which is the main line of Zoroastrianism, fravash, which is the belief in the afterlife of the soul, and a number of customs and traditions are also reflected in the work. At the same time, the search for truth is reflected in the work by mentioning the "gods" of a number of peoples. This can be interpreted as the writer's desire to convince the readers about the objective reality. The concept of "totem" is one of the main points that stand out in the work. The fact that tribes are called "Goruz", "Guzgun", "Goc" and so on by the name of an animal, worshipping that animal as a totem suggests that the belief system of primitive people is also reflected in the work. A number of young people are questioning ancient traditions and turning to a new social reality - the "Yel" tribe.

Key words: *Karabakh, mythology, myth, Avesta, totem*

Giriş. Qarabağın görkəmli yazıçılarında biri də Yusif Vəzir Çəmənzəminlidir. Yazıçının “Qızlar bulağı” əsəri ədəbiyyatımızda ilk tarixi-fəlsəfi roman olmaqla mifoloji elementlərlə zəngindir. Əsərdə dünya (şumer, babil, yunan və s.) xalqlarının mifologiyasından çox sayıda elementlər vardır. Bu elementlərin araşdırılması, əsərin dünya mifologiyası kontekstində qiymətləndirilməsi nöqtəyi-nəzərdən öz aktuallığını qoruyur. Tədqiqat işimizdə də əsərdəki mifoloji elementləri müxtəlif xalqların tanrılarının əsərdə əks olunma dərəcəsi, dini elementlər, totem anlayışı, reinkarnasiya kimi məsələlərlə bağlı şəkildə araşdıracağıq.

Əsas hissə. İnsanların qədim dünyagörüş formalarından ilki mifləndir. İbtidai insanlar miflər vasitəsilə ətraf aləmdə, təbiətdə, dünyada baş vermiş

hadisələri izah etməyə, birlikdaxili (qəbilə, tayfa və s.) münasibətləri nizamlamağa çalışmışlar. “Miflər ilk insan birliyinin – qəbilənin sanki müqəddəs mənəvi xəzinəsini təşkil etmişdir. Onlar nəsihətamiz qəbilə-tayfa ənənələri ilə bağlı olmaqla yanaşı, həmin cəmiyyətdə qəbul olunmuş sərəvtlər – adətlər, vərdislər, mərasimlər sistemini təsdiq, müəyyən davranış və əxlaq normalarını müdafiə etmiş, onların bir çoxunu sanksiyalaşdırmışdır. Deməli, mif cəmiyyət və bu dünyada mövcud olan qaydanı sanki izah etmişdir” [4, s. 24]. Miflərin dünyagörüşünün hakim olduğu dövrdə insanlar öz subyektiv yaşmalarına əsaslanaraq müəyyən qanunauyğunluqlar, qaydalar yaratmış, lakin bu qanun və qaydalar onlar üçün obyektiv reallıq kimi qəbul olunmuşdur. “Qızlar bulağı” əsərində də miflərin görüşlərinin hakim olduğu quruluş təsvir olunur. Həmin əsərdə mühafizəkarlığı təmsil edən qəbilələr bu görüşdən yaranan adət-ənənələri nəsillicə sorğulamadan ötürür. Ceyniz, sonralar Çopa və b. kimi bu adət-ənənələri sorğulayan, onların obyektiv reallığı əks etdirmədiyini anlayan gənclər yeni bir qəbilə, yeni bir reallıq yaradırlar ki, bu da “Yel” qəbiləsi adlanır. Buna qədər isə əsərdə olan mifoloji elementləri nəzərdən keçirəcəyik.

Əsərdə bir sıra xalqların mifologiyasına aid elementlərdən istifadə olunsa da, əsas mifoloji strukturu “Avesta” təşkil edir. “Avesta” əski ədəbi abidə kimi özündə zərdüştlüyün əsas müddəalarını əks etdirir. “Qızlar bulağı” əsərinin əvvəlində dərs zamanı müəllim Kəbusey tələbələrinə zərdüşti Cəməsb haqqında məlumat verir. “Cəməsb kimdir ki, roman boyu onu hömrətlə yad edib, qəbrini ziyarətəgaha döndəriblər? Cəməsb “Xoruz” qəbiləsinin əsasını qoyan, onu yaşamaq üçün fikri cəhətdən silahlandırılan qüvvətli təşkilatçı və filosofdur” [6, s. 179]. Xəlil Yusifli həmin şəxsin adını “Zərdüştün katibi və kürəkəni Camasp” şəklində işlədir [9, s. 17].

Avesta mətnlərində də Cəməsbın adına rast gəlinir:

“Qurban gətirdi Ona –
Dua ilə Cəmaspa.
Gördü yalançıların,
Başqa dindən olanların
Sıralanmış ordusunu” [2, s. 52].

Prof. İ.M.Steplin-Komenskinin tərcüməsində Cəməsb haqqında “Cəmaspa – şah Viştaspanın məsləhətçisi və vəziri, Zərdüştün himayəçisi, Hvov ailəsinə mənsubdur” fikri əks olunmuşdur.

Beləliklə, əsərdə təsvir olunan Cəməsbın Zərdüştləklə bağlı olması fikrinə heç bir şübhə yeri qalmır.

Tələbələrdən biri olan Ceyniz dərsdə kərpiclərdə yazılmış bəzi “Avesta” mətnlərini oxuyur.

“ Ahura Mazda cavab verdi:

- Mənə ən sadıqlar yaxşı fikirli, yaxşı sözlü və yaxşı hərəkətliyəndir!”
Zərdüştiyin əsas ana xəttini yaxşı fikir, yaxşı söz, yaxşı əməl təşkil edir:

“Astvat – Ərətanın arxasınca
Gələr qalibiyyətli
Xeyrxah fikirlə,
Xeyrxah sözlə,
Xeyrxah əməllə,
Xeyrxah, xoşxasiyyətlə,
Yalanı gətirməyən
Heç vaxt dilinə” [2, s. 197].

Araşdırmanın məqsədi əsərdəki mifoloji elementləri sadəcə “Avesta” kontekstində təhlil etmək olmadığından, digər xalqların da mifoloji elementlərinin əsərdə əks olunmasını aydınlaşdırmaq. Digər toxunduğumuz məqamlar “Avesta” ilə bağlı olsa, yenidən abidəyə geri dönəcəyik.

Tarırlar. İslam Sadıq “Qızlar buləği” əsərindəki mifoloji elementlərin əsas qaynağının Şumer mifologiyası olduğunu bildirir. Ümumiyyətlə, akkad, babil, yunan, roma və s. mifologiyaların da şumer mifologiyasının transformasiyası olduğunu qeyd edir. “... burada (“Qızlar buləği” romanında - S.M.) yaxın Şərqi eramızdan iki min əvvəlki həyatını işıqlandırdığını yazmışdır. Bu tarix gedib Şumer dövrünə çıxır və əsərdəki bir çox süjet, obraz və motivlər Şumer tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır” [7, s. 4].

Romandakı üçüncü ərənin hekayəsində aşağıdakı tarırların adı çəkilir:

“ – Anu göyü yaratmışdı;

Anlil yeri yaratmışdı;

Ea suları yaratmışdı” [3, s. 372].

Romanın digər bir hissəsində babilli bir şəxs öz tarırları haqqında deyir:

“Yalnız bizim Anu göylərə hakimdir. Bütün ulduzlar onun taxt və tacının ətrafına toplanaraq, aləmə nur saçır. Anlil yeri idarə edir. Ea isə suların himayəsi ilə məşğuldur. Bunlardan başqa Sin və onun iki övladı...” [3, s. 376].

Buradan aydın olur ki, söhbət eyni tarırlardan gedir. İslam Sadıq bu tarırların şumer tarırları olduğunu yazır: “Bunlar Şumer tarırlarıdır. Adlar akkadca yazılmışdır. Əsərdə şumerlə adlara müəyyən səslər artırılıb. Bunu heç akkadca adlandırmaq da doğru deyil. Şumerlə onların adları An, Enlil, və Enkidir.

An Şumer tanrılar panteonunun başçısıdır. Göydə Nabur/Nibur planetində yaşayır. Enki və Enlil onun oğlanlarıdır. Dünyanı Enlil yaratmışdır. O ilk dəfə yeri və göyü bir-birindən ayırıb Absu/Xəzər dənizini göydən yerə endirmişdir” [8, s. 13].

Biz əsərdə “şumer” adına rast gəlmirik. “Yazıçı şumerlərdən bir kəlmə də danışmamış, hətta akkadların da adını vurğulamamışdır. Yalnız babillilərdən söz açmış, bu adları onların dilindən vermişdir. Bilmək lazımdır ki, akkadlar, babillilər və assurlar heç bir mədəniyyət yaratmayıblar, Şumer mədəniyyətini olduğu kimi mənimsəmişlər. Şumer tanrılar panteonunu da heç bir dəyişiklik etmədən götürüb özünüküləşdirmişlər. Yunan, roma, misir və hind tanrılar panteonları da Şumerdəkinin kalkasından başqa bir şey deyil” [8, s. 15].

Əsərdə çox sayıda tanrıların adının çəkilməsini müəllifin oxucunu düşündürmək istəyinin nəticəsi kimi anlaya bilərik. Hər bir millətin öz tanrısı varsa, insanlar mütləq həqiqət kimi nəyə inanmalıdır?! Həmədanlı tacir Mazda və Əhriməndən danışır, yaşayışı bu iki qüvvənin mübarizəsi kimi təsvir edir. Bu, zərdüştlüyün elementləridir. Samilər Yekovu tək tanrı kimi tanıyır, Ellin başlanğıc, davam və sonun Zevs olduğunu iddia edir. Zevs isə yunanların baş tanrısıdır. Misirli isə öz allahlarını tək həqiqət kimi təqdim edir: “Misir allahlarından başqası yalandır. Ölülər, elemanlar və günəş allahlarını inkar etmək olarmı? Soqaris, Oziris, Anubis, Neftus, Ra, Nu... kainata hakim deyillərmi? Bu həqiqət Ra kimi aşkar və parlaqdır...” [3, s. 376].

Tədqiqatın əvvəlində qeyd etdiyimiz kimi, mif həmin insanların düşüncəsinə görə obyektiv reallıq idi. Onlar bunu həqiqət kimi qavrayırdı. Əsərdə fərqli millət nümayəndələrinin ünvanladığı bu suallar yazıçının mövcud cəmiyyəti sorgulamaq cəhdləri kimi də qiymətləndirə bilərik.

Totem. Əsərdə diqqət çəkən ən önəmli məsələlərdən biri də totem məsələsidir. Bəs totem nədir?

“Əsasən yeyilən, zərərsiz, ya da təhlükəli heyvanlar, nadir hallarda isə bitki və ya (yağış, su kimi) təbiət hadisələridir. Totemin klanla özəl bir bağlılığı vardı. Totem hər şeydən öncə klanın atasıdır. İkincisi, klanın qoruyucu ruhu, ya da keşikçisidir. Klan xalqına çətin zamanlarda yol göstərər, uşaqlarını həmişə müdafiə edər və qoruyardı. Bunun üçün eyni totemə inananlara totemlərini öldürmək, ona zərər vermək, ətini yemək, ya da ondan hər hansı bir şəkildə yararlanmaq yasaq idi. Bu yasağı hər hansı bir şəkildə pozmaq yasaq idi. Bu yasağı hər hansı bir şəkildə pozan həməncə cəzalanırdı. Bir totemin əlaməti yalnızca ayrıca heyvan, ya da ayrıca varlıqla bağlı deyil, bu, əlamət növün bütün fərdləri ilə

bağlıdır. İbtidai insanlar zaman-zaman mərasimlər təşkil edər və eyni totemə inananlar bəzi mərasim rəqsləri ilə öz totemlərini yamsılayar, təqlid edərdilər” [11, s. 7].

Qızlar bulağı əsərində də totemizm aktı geniş şəkildə müşahidə edilir. Qəbilələrin adı da (Yel qəbiləsi istisna olmaqla) totem heyvanları əks etdirir: Xoruz, Qoç, Quzğun, Meymun. Bu heyvanlar qəbilənin həyatında önəmli rol oynayır. Əsərdə hadisələr “Xoruz” qəbiləsindən cərəyan edir. Əsəri oxuduqca aydın olur ki, Xoruz Cəməsbin bacısı Jinduqtun sevimli heyvanı olmuşdur. Bacısı öldükdən sonra o həmin xoruzu əzizləyir, ona rəğbət bəsləyir. “Qəbiləmizin adı da Jinduqtun xoruzunun yadigarıdır”.

Buna bir neçə məqamdan baxaraq təhlil edə bilərik: 1) Xoruz Avestada müqəddəs heyvandır; 2) Hər hansı totemin yaranmasının sosial-psixoloji səbəbləri var.

1) Xoruz Avestaya əsasən müqəddəs heyvan hesab olunur. Jinduqtun xoruza olan sevgisini, bacısı öləndən sonra Cəməsbin bu heyvanı müqəddəsləşdirməyi zərdüştlüklə əlaqələndirmək mümkündür. Bu barədə Bəhlul Abdullayev “Yusif Vəzir Çəmənşəminli və folklor” kitabında yazır:

“Niyə qəbilə Xoruz adlanır və qəbilənin üzvləri işlərində, əməllərində hər an onu yad edirlər? Ona görə ki, Zərdüşti olan bu qəbilənin etiqadınca Xoruz da qüdsiyyətə malik at və Əhrimənin yaratdığı canavara qarşı mübarizə aparar, daha doğrusu, işığın qarovulunu çəkən it kimi Hürmüzd tərəfindən xəlp edilmişdir. “Avesta”da “Pəridar” adlanan xoruz müqəddəs quşlar cərgəsində durur. Çünki o, Hürmüzdün qələbəsinə, Əhrimənin məğlubiyətini, yəni səhərin açılmasını xalqa xəbər verir” [1, s. 65]. Bu dediklərimiz xoruzun totem kimi seçilməsinin səbəblərini aydınlaşdırır. Ümumiyyətlə, totemə sitayiş, totem vasitəsilə qəbilə üzvlərinin birlik əmələ gətirməsi və s. məsələlərin mahiyyəti isə daha dərinidir.

2) Yuxarıda totemin nə olduğunu qeyd etmişdik. Bəs totemin yaranmasına səbəb nədir? “İbtidai insan özü ilə bir sıra obyektlər arasında hansısa xüsusi bir sıx əlaqənin mövcudluğuna inanır; vəhşi insan bu obyektlərə mövhumı hörmətlə yanaşır, onlara ehtiram göstərir. İlk növbədə heyvanlar, sonra da cansız əşyalar – ağaclar, qayalar və s. bu cür etiqad obyektləri ola bilər. Heyvanlar və cansız əşyalarla bu cür əlaqəyə inam, çox güman ki, ibtidai insanın özü ilə heyvanlar və ümumiyyətlə, təbiət arasında kəskin sərhəd qoymaması nəticəsində yaranır” [7, s. 15]. Bu əlaqənin yaranma səbəbi gördüyümüz kimi təbiidir. Bəs bunun sosial əhəmiyyəti nədən ibarətdir? Psixoloji aspektlərini nə təşkil edir?

İnsanların özünü təbiətin bir parçası hesab etdiyi həmin dövrdə özünün əcdadı kimi bir sıra heyvanları görməsi onu totem kimi müqəddəsləşdirməyə gətirib çıxarmışdır. “İbtidai insan totem heyvanlara xüsusi ehtiramla yanaşır. Totem heyvanı öldürmək qadağandır, onunla qidalanmaq olmaz, ona qurbanlar verilməli, ölmüş totem ehtiramla dəfn olunmalıdır”. Bəzi hallarda xüsusi mərasimlə totem olan heyvanlar da yeyilmişdir. Lakin bu, totemin müqəddəsliyinə xələl yetirməmişdir.

Totem insanları sosial şəkildə birləşdirmişdir. Lakin bu birləşmə qəbilə üzvlərinin bir-biri ilə evlənməsinin qadağan olunmasına əsas vermişdir. “ bulunduğu hər yerdə belə bir qanun da var: eyni totemə bağlı olanlar bir-birləri ilə cinsi ilişgiddə ola və evlənə bilməzlər. Elə bu da totemlə bağlı ekzoqamiyanı törədir” [11, s. 11]. “Xoruz” qəbiləsindən əvvəl Cəməsbin yaşadığı qəbilə “Avesta” qanunları ilə idarə olunurdu. Avestaya əsasən, kişi öz qızı və ya bacısı ilə evlənə bilərdi. Hətta bu xoş əməl kimi təqdim olunur. Jinduqtun atasının və qardaşı Eyzədəsbın onunla evlənmək istəməsini əsərdə də oxuyuruq. Cəməsb və Jinduqt isə buna qarşıdır. Elə bundan da belə bir nəticə çıxara bilərik ki, köhnə düşüncəni Cəməsbın qəbiləsində artıq yeni düşüncə əvəz etmişdir. Totemlə bir-birilə bağlılıq təşkil edən bütün “Xoruz” qəbiləsinin oğlanları evlənmək üçün “Qoç” qəbiləsinə gedirlər. “Xoruz” qəbiləsinə isə “Quzğun” qəbiləsindən oğlanlar gəlir. Əsərdə sadəcə bir yerdə bu qanunun pozulduğunu görürük. “Qoç” qəbiləsində eyni qəbilənin üzvü olan iki şəxs bu qanunu pozur, onlar bir-biri ilə evlənmək istəyirlər. Sonra isə həmin şəxslər “Yel” qəbiləsinə gedir. Adından da göründüyü kimi bu qəbilə hansısa totemlə adlandırılmamışdır. Əsərdə totemlə bağlı “Totem dağı” anlayışı da işlədilir.

Əsərdə evlənmək yaşına çatmış gənclər bir sıra mərasimlər həyata keçirirlər bunlardan bəziləri “Avesta”da öz əksini tapır (məsələn, “Təbiətə pərəstiş”), bəziləri isə totemlə bağlıdır. Həkim müayinəsindən sonra gənclət Cəməsbın qəbrini ziyarət edirlər. Bu zaman oradakı totemi ifadə edən ağ xoruzları bəsləyirlər, sonra isə mahnı oxuyaraq xoruz kimi səslər çıxarırlar (quqqulu-qu). Totem olan heyvanın səsinə təqlid etməyi əsərin bir çox yerində digər qəbilələrlə münasibətdə də müşahidə edirik.

Biz Cəməsbı yad etdik,
Xoruzları şad etdik.
Totem bizi anladı,
Qanad çaldı banladı...
... Qəbilə abad olsun!

Atəşə çox-çox salam!

Quqqulu-qu-quqqulu-qu! [2, s. 362].

Və yaxud başqa bir nümunə:

“Xalq bizi, totemləri olan qoçun şərəfinə “mə-ə-ə!” deyərək mələşərək qarşılıdı və ayaqlarımızın altına çiçəklər atdı”.

Reinkarnasiya və fravaş. İnsanın ölümündən sonra ruhunun bir canlıdan digərinə keçməsi və ya ruhların əbədi yaşamasına olan inam da bu əsərdə öz əksini tapır. Dördüncü ərənin hekayəsində Naramsin və Nada adlı şəxslərin uşağı öləndən sonra uşağın ruhunun göyərçinə keçdiyinə inanırlar. “– Nada, bax, çocuğumuzun ruhu, yəqin, bu göyərçin balasına keçmişdir” (3, s. 378). Naramsin Nada öləndən sonra onun ruhunun bayquşa keçdiyini düşünür. Ruhun əbədi olmasına inam əsərin əvvəlində Cəməsbın anası öləndən sonra onun anasının ruhunu üç gün atəşlə qorumasında da müşahidə edirik. “Avesta”da fravaş adlanan ruhların əbədi yaşamasına olan inam sonrakı mərhələlərdə də özünü göstərmişdir. Etiqada görə adam öləndən üç gün sonra onun ruhu bədənindən ayrılıb xeyrixah qüvvələr tərəfinə keçir. Həmin ruhlar öz nəslilə daim əlaqə saxlayır, dar gündə onların köməyinə gəlir ki, bu da bizdə “Ata-baba günü” kimi tədqiq olunmuş öyrənilmişdir. Odur ki, Əhrimən üç gün ərzində ölənlərin ruhunu oğurlamağı divlərə əmr edir, insanlara xəyanət etməyə çalışır” [1, s. 65]. Əsərdə ərənin dilindən “fərd müvəqqəti, ruh isə əbədidir” nəticəsi əks olunur [3, s. 379].

Reinkarnasiya latın sözü olub, mənası “yenidən dirilmə”, “ruhun bədənə təkrar qayıdışı” formasında izah olunur. Reinkarnasiya bir çox dinlərdə müşahidə olunur. Bu zaman ruhun bir formadan başqa formaya, bədənə keçildiyinə inanılır. Ən qədim inanclardan biridir. Hətta səmavi din olan islam dinində də bu motivlər özünü göstərir. “Vaqiə” surəsinin 61-62-ci ayələrində belə fikir ifadə olunur:

“(Dünyada) oxşarlarınızı sizin yerinizə qoymaq (həmişə bir dəstəni aparıb bənzərlərini gətirmək) və (axirətdə ora uyğun olaraq) sizi yenidən, bilmədiyiniz hal və surətlərdə yaratmağımız üçün! Şübhəsiz, siz (dünyada) ilk yaradılış (necə yaradıldığınızı və həmişə dəyişməkdə olmağınızı) bildiniz. Bəs nə üçün ibrət götürmürsünüz?!” [5, s. 535]

Burada “yenidən, bilinməyən surətlərdə yaradılmaq”, “ilk yaradılış” ifadələri reinkarnasiya motivi ilə oxşarlıq təşkil edir. Bu da mifoloji düşüncədən əks olunan təzahürlərdən biri kimi diqqət çəkir.

Ruqların əbədi yaşamasına olan inam bir sıra mifoloji düşüncələrdə əksini tapmışdır. Ölülərin əşyaları ilə dəfn olunması, hətta həmin şəxsin qullarının, qadınların öldürülüb həmin şəxslə bərabər dəfn olunması həmin düşüncənin

məhsuludur. Misir mifoloji düşüncəsini əks etdirən “Ölülər kitabı”nda da ölülərin tanrılar tərəfindən “qalx və oyan” deyilincə oyanacaqları, ölü kimi yox, diri kimi hərəkət edəcəkləri bildirilir [12, s. 16]. Misir fironlarının qəbirləri açılan zaman da onların çoxlu ləl-cəvahirat və s. ilə dəfn olunduğu müşahidə olunmuşdur ki, bu da digər dünyanın olmasına, ruhun yaşamasına inamı əks etdirir. Digər dünyaya inam da səmavi dinlərin əsas strukturunu təşkil edir.

“O biri gün şahzadənin dəfn mərasimini keçirdik. Qullar iyirmi addım uzununu və iyirmi addım enliyində iki adam boyu bir yer qazdılar. Dibinə söyüd yarpaqları döşəndi. Şahzadənin çadırı bütün müxəlləfatı ilə buraya yerləşdirildi. Meyiti geyindirib, silahlarla bərabər yatağına uzatdılar, çadıra gətirdilər. İrəliki gün diz çökən on səkkiz qız Alpatay adlı çopur bir cəllad tərəfindən bir-bir boğulub öldürülmüşdü. Bunları da şahzadənin ətrafına düzdülər. Şahzadənin atı boğulub, çadırın qapısına bağlandı” [3, s. 424].

Əsərdən verdiyimiz nümunə digər dünyada ruhun əbədi yaşayacağına, həm də bu dünyada apardığı əşya və s.-ni istifadə edəcəyinə insanlarda olan inamı əks etdirir.

Nəticə və elmi yenilik. Tədqiqat işimizi yekunlaşdırsaq, qeyd edə bilərik ki, mifoloji dünyagörüşü ən qədim dünyagörüş formalarından olmaqla həmişə araşdırma mərkəzi olmuşdur. Bu bizə imkan verir ki, əcdadlarımızın, ibtidai insanların dünyagörüşü cəhətdən bizim şüuraltımıza qoyduqları mirası hansı mərhələlərdən keçərək əldə etdiklərini aydınlaşdıra bilək. Tədqiqat işimizdə “Qızlar bulağı” əsərində əksini tapan mifoloji görüşlərə həm tarixi, həm də müasir nöqtəyi-nəzərindən yanaşılmışdır. “Avesta” ilə bağlı paralellər zərdüştlüyün bir təlim kimi əcdadlarımızın təfəkkür tərzindəki modelini aydınlaşdırır. “Totem”in yaranmasının sosial-psixoloji səbəbləri olsa da, əsərdə Xoruzun totem kimi işlənməsinin həm zərdüştlüklə bağlı olduğunu görürük, həm də müəllif totemə çevrilmiş bu heyvanın bir obrazdan xatirə qalaraq qəbilənin atributuna çevrildiyini də əks etdirmişdir. Buna da müasirlik cəhətdən yanaşsaq, nəsilən-nəslə ötürülən adətləri sorğulamadan qəbul etmənin bir nəticəsi kimi anlaya bilərik. Buradan da belə nəticə çıxarıb ətrafımıza baxaraq nəyin mif, yoxsa həqiqət olduğunu aydınlaşdıraraq. Ərənlərin hekayəsindəki öz tanrısını mütləq həqiqət kimi görməsi də düşündürücüdür. İnsanların cəmiyyətdə subyektiv düşüncələri obyektiv gerçəklikdən ayırması “Yel” qəbiləsi kimi bir cəmiyyətin formalaşmasına gətirib çıxaracaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev B. Yusif Vəzir Çəmənəzəminli və folklor. Bakı: Elm, 1981, 123.

2. Avesta. Seçilmiş himnlər. Avesta dilindən tərc. Və şərhlərin müəll. İ.M.Steblyn-Komenski; rus dilindən tərc. X. Həmid. Bakı: Apostrof, 2017, 236 s.
 3. Çəmənzəminli Y.V. Əsərləri. Üç cildə. II cild. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 664 s.
 4. Quliyev A. Qədim Azərbaycanda siyasi və hüquqi fikir. Bakı: Qanun, 2003, 135 s.
 5. Quran. Tərcüməçilər: Bünyadov Z.M. Məmmədəliyev V.M. Bakı: Nurlar, 2015, 632 s.
 6. Məmmədov K. Yusif Vəzir Çəmənzəminli. Bakı: Elm, 1981, 103 s.
 7. Nikolay K. Qədim Yunanıstan mifləri və əfsanələri. Bakı: Qanun, 2021, 560 s.
 8. Sadıq İ. Yusif Vəzir Çəmənzəminli və Şumer Qaynaqları. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 2021, 40 s.
 9. Sadıq İ. Şumer ədəbiyyatı. Bakı: Azərnəşr, 2013.
 10. Səfərli, Ə., Yusifli, X. Azərbaycan ədəbiyyatı (qədim və orta əsrlər). Bakı: Ozan, 2008, 632 s.
 11. Ziqmund F. Totem və Tabu. Bakı: Qanun, 2016, 207 s.
- Türk dilində:***
12. Champdor, A. "Eski Mısır'ın Ölüler kitabı. Çeviren: Suat Tahsuğ. İstanbul: Ruh ve Madde yayınları, 1984, 119 s.

QARABAĞ XANLIĞI VƏ MOLLA PƏNAH VAQIF

Sultan Seyidova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti

Abstract

The Karabakh Khanate And Molla Panah Vagif

Molla Panah Vagif, the outstanding poet and statesman of Azerbaijan, spent his childhood and early youth years in Gazakh District, but after a certain period of time, he moved to the city of Shusha, the center of the Karabakh Khanate, and lived there until the end of his life. From this point of view, the poet's literary-cultural and social-political activity was almost connected with the Karabakh Khanate.

At the first stage of his activity, Vagif opened a school and taught in the Saatli neighborhood of Shusha, which became one of the main cultural centers of Azerbaijan at that time, and at the same time was engaged in literary creativity. After some time, Vagif's fame as a scholar and poet reached high circles and he was invited to the palace. The ruler of Karabakh, Ibrahim Khan, first appointed him as the lord of the threshold, and then as the prime minister. Vagif was the most authoritative and visionary figure of the Karabakh palace for about 27 years, and gained great fame among the people with his wisdom and intellect.

Key words: *M.P.Vagif, The Karabakh Khanate, Shusha, the social and political figure, the poetic specialty*

Giriş. Azərbaycanın görkəmli şairi və dövlət xadimi Molla Pənah Vaqif uşaqıq və ilk gənclik illərini Qazax mahalında keçirsə də, müəyyən müddətdən sonra Qarabağ xanlığının mərkəzi Şuşa şəhərinə köçmüş və ömrünün sonuna kimi burada yaşamışdır. Bu baxımdan şairin ədəbi-mədəni və ictimai-siyasi fəaliyyəti, demək olar ki, Qarabağ xanlığı ilə bağlı olmuşdur.

Fəaliyyətinin ilk mərhələsində Vafiq həmin dövrdə Azərbaycanın əsas mədəni mərkəzlərindən birinə çevrilən Şuşanın Saatlı məhəlləsində məktəb açaraq dərslər demiş, eyni zamanda ədəbi yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. Bir müddət sonra Vaqifin alimlik və şairlik şöhrəti yüksək dairələrə çatmış və o, saraya dəvət olunmuşdur. Qarabağ hökmdarı İbrahim xan onu əvvəlcə eşik ağası, sonra isə baş vəzir təyin etmişdir. Vaqif təxminən 27 il Qarabağ sarayının ən

mötəbər və uzaqgörən xadimi olmuş, öz müdirliyi və intellekti ilə xalq arasında böyük şöhrət qazanmışdır.

Maraqlıdır ki, şairin saraya gəlməsi barədə bir neçə rəvayət mövcuddur. Bunlardan biri ondan ibarətdir ki, Vaqif ayın tutulması və zəlzələ olacağı barədə əvvəlcədən dəqiq xəbər verir və bu xəbəri xana çatdırırlar. Şairin dərin ağıl və zəkasından heyratə gələn xan onunla tanış olmaq istəyir və fəaliyyətini sarayda davam etdirməyi təklif edir. İkinci rəvayət isə hələ Gəncədə ikən M.P.Vaqif Cavad xana bir şikayətçinin dilindən ərizə yazır. Ərizənin yazılış tərz, üslubu xanı o qədər valeh edir ki, o, Vaqifi saraya dəvət edir. Lakin sonradan İbrahimxəlil xanın təkidi və xahişi ilə onun Qarabağa qayıtmasına icazə verir və Vaqif burada xanlığın xarici siyasətinə - diplomatik münasibətlərin qurulmasına rəhbərlik edir.

Hər sahədə kamil və qabil şəxsiyyət olan Vaqif Qarabağ xanlığının ictimai-siyasi həyatı ilə yanaşı, mədəni həyatında da fəal iştirak etmiş, hətta Şuşa şəhərinin abadlığı və qurulması işinə şəxsən rəhbərlik etmişdir. Tarixçilərin yazdıqlarına görə, İbrahim xanın Şuşada apardığı abadlıq və quruculuq işləri Vaqif saraya gəldikdən sonra xeyli sürətlənmişdir. Şəhərin və onun ətraflarının xarici hücumlara qarşı müdafiəsinin əhəmiyyətini yaxşı anlayan Vaqif bu nöqtəy-nəzərdən İbrahim xana faydalı məsləhətlər vermişdir.

1795-ci ildə Ağə Məhəmməd şah Qacar Şuşaya hücum etmiş, lakin Şuşa qalasını ala bilməmişdir. 1797-ci ildə ikinci dəfə Şuşaya hücum edən Şah Qacar Vaqifi həbs etdirərək zindana saldırmışdır. Sui-qəsd nəticəsində Ağə Məhəmməd şah Qacar öldürüldükdən sonra Vaqif azadlığa çıxmışdır. Lakin şairin bu sevinci də uzun sürməmişdir. Şahın ölümündən sonra ordu şəhəri tərk edərək qaçmış, bundan istifadə edən İbrahim xanın qardaşı oğlu Məhəmməd bəy Cavanşir hakimiyyəti ələ keçirmişdir. Bir qədər sonra, 1797-ci ildə o, Vaqifi oğlu Əliəğə ilə birlikdə edam etdirmişdir.

Əsas hissə. Vaxtilə böyük şairimiz M.Füzuli bədii sözü “diri söz” adlandırır: “Ver sözə ehyə...” dedikdə söz sahibinin daim diri qalacağına işarə edirdi. Gözəl söz, ifadə, poetizm hər dəfə insanı rıqqətə gətirir, ətrafındakıları ona yeni biçimdə təqdim edir. Dədə Ələsgər demişkən, “məcazi danışib, məcazi gülən”elə sənətkarlar vardır ki, dilin söz tərkibindən istifadə edərkən sanki möcüzələr yaradır; adi insan o möcüzələrin qarşısında donub qalır, heyratlanır. Bədii söz, ifadə oxucunu ağışına alıb ovsunlayır, onu heç vaxt görmədiyi, ağına belə gətirmədiyi sehr dünyasında əsir edir. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus mövqeyə malik olan M.P.Vaqif də məhz belə unikal sənətkarlardandır. Prof. T.İ.Hacıyev Adolf Berjeyə istinadən yazır: “Bunu yalnız

Azərbaycan filologiyası deyil, bütövlükdə dünya şərqşünaslığı qəbul edir ki: “Vaqifin yetişməsi öz zamanəsinin ən fərəhli hadisələrindən idi” (4, 435).

Vaqif poeziyasının gücü onun məzmun və forma gözəlliyindədir. Sənətkar öz əsərlərinin məzmunu ilə əlaqədar elə bədii formalardan istifadə edir ki, bunları cəsarətlə *bədii kəşf* adlandırmaq olar. Belə formalardan biri də ədəbi dilimizin məcazi gücünə söykənən, xalq dilinin rəngarəng ifadə vasitələrindən olan **bədii təkrirlər**dir. Elmi ədəbiyyatda təkrir haqqında bir sıra mülahizələr söylənilmişdir. Məsələn, prof. C.Xəndan təkriri belə səciyyələndirir: “Nitqi qüvvətləndirmək və təsirini artırmaq üçün eyni sözün, ifadə və cümlənin təkrarlanmasına təkrir deyilir” (5, 149). Prof. X.Əlimirzəyev isə təkrirə belə tərif verir: “Sənət əsərlərində fikrin tamlığını, ifadə gözəlliyini, poetik təsirini artırmaq üçün təkrarən işlədilən və xüsusi estetik məna kəsb edən sözlərə və ya söz qrupuna **təkrir** deyilir” (3, 232). A. Dadaşzadə təkriri paralelizm qrupuna daxil edir: “Paralelizm qrupuna daxil olan təkrir Azərbaycan şeirində özünə xüsusi yer qazanmışdır. Təkrir şairlərdən xüsusi məharət tələb edir. Çünki eyni bir sözün dəfələrlə təkrarı öz-özlüyündə yorucu və yeknəsəq təsir buraxa bilər. Bu nöqtəyindən Vaqifin təkrirləri (bəziləri istisna edilmək şərtilə) yerində işlədilmiş, səlis və axıcıdır. Onlar şairin fikrini oxucuya daha qüvvətli və təsirli şəkildə çatdırmağa yardım edir” (2, 147). İfadə olunan fikrin obrazlı şəkildə çatdırılması və emosional-ekspressiv gücə malik olmaq üçün dilin elə potensial imkanları mövcuddur ki, ondan yerli-yerində istifadə hamıya nəsib olmur.

M.P.Vaqif şeirlərində təkririn bir neçə növündən istifadə olunmuşdur. Burada adi təkrirdən tutmuş onun anafora və epifora kimi tiplərinə təsadüf olunur. Eyni sözün dalbadal təkrarı və rədifə xatırladan epiforalar daha çox işlənir.

Eyni sözün dalbadal işlənməsindən yaranan **təkrirlər**in bir qismi əlamət bildirən sözlərdir: *xumar-xumar, gizli-gizli, həlqə-həlqə, qərib-qərib, soyuq-soyuq, peşman-peşman, para-para, şana-şana, şirin-şirin, nazənin-nazənin*. Məsələn:

Xumar-xumar baxan ala gözlərin... (7, 15) və ya:

Xumar-xumar baxar, canımı üzər (7, 89);

Qaldı canda gizli-gizli dərdimiz (7, 21);

Mən mayılam sənin zənəxdanına,

Həlqə-həlqə zülfi-pərişanına (7, 35);

Qərib-qərib durduq biganələrtək,

Soyuq-soyuq baxdıq divanələrtək... (7, 21).

Göründüyü kimi, bu təkrirlərin əlamət bildirməsi adi yox, qeyri-adi səciyyə daşıyır; burada “əlamət” anlayışı təkcə əşyalara yox, hərəkətə də yönəlir, bütöv

poetik mənzərənin yaranmasına xidmət edir. Prof. N.Cəfərov Vaqif poeziyasının dilindən danışarkən yazır ki, "... Vaqifin dilində (eləcə də təfəkküründə) əlamət bildirən ifadələrin (eləcə də məfhumların) iyerarxiyası mövcuddur; bu cür iyerarxiyalıq isə, prinsip etibarilə, qanunauyğunluq deməkdir,-- Vaqifin təqdimində əlamət əlaməti açır, hətta predmet kimi götürülən "gözəl" in özü də əlamət kimi çıxış edir. Şübhəsiz, əlamət bildirən sözlərin təkrarı da əlamət həssaslığının faktıdır... Əlamət həssaslığı Vaqif dilinin həm lüğət tərkibinə, həm də sintaksisinə təsir edir; hər şeydən əvvəl, ifadə paralelizmi güclənir" (1, 133).

Eyni sözün təkrarından yaranan təkrirlərin ikinci qismi feillərin və digər nitq hissələrinin təkrarından yaranır: *sığallanıb-sığallanıb, baxa-baxa, yalvara-yalvara, göz süzə-süzə, iyləyib-iyələyib, yana-yana, gözləyə-gözləyə; köyüs-köyüsə, min-min, gah-gah(gəh-gəh)*. Məsələn:

Sığallanıb-sığallanıb siyah zülf ...

Can üzüldü baxa-baxa geridən (7, 34);

Baxaq bir-birmizə göz süzə-süzə

Gah-gah qucaqlayıb köyüs-köyüsə...

Gəh-gəh içib sərxoş olaq şərabı (7, 28);

Asar gündə min-min dilü can zülfün (7, 90).

Bu təkrirlər içərisində "gah-gah" və ya "gəh-gəh" diqqəti daha çox çəkir. Nitq hissələri içərisində bağlayıcı kimi tanınan "gah" ("gəh") sözünü şair, leksik mənası olan söz kimi işlədir (bu mətndə "hərdən" mənasında). "Gah" sözü anafora kimi işləndikdə isə leksik tutumu daha çoxalır, ekspressivliyin artmasında onun rolu çoxalır. Məsələn:

Gah alaydım gərdənini qucağa,

Gah üzüm sürtəydim zülfə, buxağa,

Gah da oturaydım qabaq-qabağa... (7, 64).

Vaqifin şeirlərində işlənən təkrirlərdən biri də **anafora**dır. "İzahlı dilçilik terminləri" lüğətində anafora belə səciyyəlandırılır: " Müvazi nitq parçalarında (söz, söz birləşməsi, cümlə) ilk ünsürlərin (səs, səs birləşmələri, söz, söz birləşməsi, cümlə) təkrarı" (6, 18). Prof. X.Əlimirzəyev təkrirləri işləndiyi yerlərinə və bədii funksiyalarına görə anafora və epifora kimi formalara bölür: "Eyni sözlər misraların, yaxud cümlələrin əvvəlində gəlibsə və təkrar olunursa, belə təkrirlər **anafora** adlanır" (3, 233).

Vaqifin əsərlərində işlənən anaforalar, əsasən, "ya" və "gah" bağlayıcıları, "yüz" və "bir" ("biri") sayları və "ey" nidasının misraların başında təkrarlanmasından yaranır. Leksik və morfoloji dairəsinin məhdud olmasına

baxmayaraq, bu təkrirlər bəzən az qala bütün misralarda işlənir, poetik qüvvəsi ilə bütöv şeirə “hökmranlıq edir”; məsələn, “bir” sözü “Mən” rədifli 16 misralıq qoşmanın 14 misrasında işlənir ki, bu təkrir həmin şeirin emosional təsirini qətiyyəz azaltmır, oxucuda yorğunluq yaratmır. Şair poetik obrazı hərtərəfli görür, onun portretini rəssam dəqiqliyi ilə yaradır:

Bir fitnə-feillinin, üzü xallının,
Bir şirin dillinin qurbanıyam mən.
Bir qənd məqallının, ləb zülallının,
Bir ağzı ballının qurbanıyam mən (7, 80).

İki gözəlin müqayisəli təsviri verilən 20 misralıq digər bir qoşmada isə “biri” anaforası 16 dəfə təkrar olunur; onlardan biri adi təkrir kimi, yerdə qalanları isə anafora kimi çıxış edir və şeirin ifadəli oxusunu tənzimləyir. “Belə şeirlər birnəfəsə, ritmik oxunmalıdır. Bu halda həmin şeirlər daha artıq bədii zövq verir” (2, 148). Məsələn:

Bir-birinə həmdəm iki növcavan,
Biri güldür, biri gülgəz yanaqlı,
Biri tər sinəli, ayna əndamlı,
Biri nar məməli, nəsrin buxaqlı (7, 143).

Vaqif poeziyasında diqqəti çəkən təkrirlərdən biri də **adi təkrirlər**dir. Adi təkrirlərin xüsusiyyəti odur ki, onlar şeirin misralarını sanki bir-birinə “zəncirləyir”, adətən, misraların ortasında və axırında gəlir, bəzən sətirarası yerləşir, bəzi hallarda isə epifora təsiri bağışlayır. Bir nümunəyə diqqət yetirək:

Oturuşun gözəl, duruşun gözəl,
Sallanışın gözəl, yerişin gözəl,
Xoyun, xülqün gözəl, hər işin gözəl... (7, 33).

Şeirin nə qafiyəsi, nə də rədifi olan bu sözlər nəzm üçün tələb olunan bütün texniki elementəri yaddan çıxarır, oxucu bu sözlərin əsirinə çevrilir, “gözəl” sözünün hər bir təkrarı şeirə yeni bir ab-hava gətirir, o, poetik mənzərənin aparıcı vasitəsi kimi çıxış edir. Şairin məşhur təcnislərindən olan “Alı sən” rədifli şeirdə bu söz misraların hər yerində, xüsusən də cinas sözlərin əvvəlində işlənərək əsərin ithaf olunduğu obrazın zahiri və daxili əlamətlərini göz önündə canlandırır:

Gözəl qamət, gözəl gərdən, gözəl üz,
Gözəl olmaz səntək olsa gözəl yüz,
Gözəl canı munca yetər, gözəl, üz,
Gözəl deyil, etmə, gözəl, alı sən (7, 148).

Epifora adlanan təkrir növündən şairin şeirlərində daha çox istifadə edilir. A.Dadaşzadə Vaqifdə eyni sözün təkrarından yaranan paralelizm daha aparıcı hesab edir. Fikrimizcə, şairini şeirlərində epifora daha çox işlənmə tezliyinə malikdir; belə ki, bunu şeirlərdən toplanan nümunələrin sayca çoxluğu da təsdiq edir.

Epiforaların bir qismi şairin son bəndində şairin təxəllüsünün təqdiminə xidmət göstərir; belə nümunələrin sayı beşdir. Bu təkrirlər “Vaqifi”, “Vaqifin”, “Vaqif” sözləri şəkliyədir. Məsələn:

Qəm evində küncə saldın Vaqifi,
Eylədin muyindən incə Vaqifi,
Neçün incidirsən munca Vaqifi... (7, 33).

Prof. X.Əlimirzəyev Vaqifin məşhur qoşması olan “Sevdiyim, ləblərin yaquta bəmzər” qoşmasının son bəndini nümunə gətirir və yazır: “Burada misraların sonunda işlənen və üç dəfə təkrar olunan “Vaqifin” sözü təkririn epifora formasıdır. Bununla da şair şeirdəki “gözü”, “üzü”, “sözü” kimi mükəmməl qafiyələrlə öz təxəllüsü arasında daxili vəhdət, gözəl ahəngdarlıq, harmoniya yaratmış, sevgilisinə olan dərin məhəbbətini, sədaqətini poetik, obrazlı bir dildə, daha qabarıq, daha təsirli formada tərənnüm etməyə müvəffəq olmuşdur” (3, 234). Göründüyü kimi, prof. X.Əlimirzəyev təkrirlərin müəyyən bir bədii məqsədə xidmət etdiyini vurğulayır və şairin ideya məzmununun açılmasında onun rolunu ön plana çəkir.

Vaqifin şeirlərində şairin təxəllüsü bəzən rədif kimi çıxış edir və bütün qafiyələrdən sonra təkrar edilir. Məsələn, “Ey səba, yarə de kim, avarə gördüm Vaqifi” misrası ilə başlayan müxəmməsində bu hala rast gəlirik. Bu müxəmməsdə “gördüm Vaqifi” ifadəsi müxəmməsin bütün bəndlərində qafiyədən sonra rədif kimi təkrar olunur və başqa şeirlərdə olduğu kimi epiforik xarakter daşıyır:

Ey səba, yarə de kim, avarə gördüm Vaqifi,
Qəm əlindən bikəsü biçarə gördüm Vaqifi,
Bağrı olmuş sərbəsər sədparə gördüm Vaqifi... (7, 190).

Vaqif poeziyasındakı epiforalar müxtəlif nitq hissələri, o cümlədən köməkçi nitq hissələri ilə də ifadə olunur. Bura isimlər (*içində, yanında, üstündə, yarı, gözləri, pəri, fəda, yanağına, qaydasıdır*), sifətlər (*gözəldir, nazik gözəl*), əvəzlik (*məni*), feillər (*görməmişəm, olmuşam, dönmüş, dönür, gəzmə, çəkdim, qoymasan, düzər, çıxar, eylərəm, bağlar, öldürdü, istəmə, düşüb, deməz, deməyə, eyləmiş, gəzər, eylə, üzülməz*), zərf (*sərasər*), qoşmalar (*ilən, artıq, kimi*), ədat (*məgər*), predikativlər (*yox, gərək, var*) daxildir. Bəzi hallarda isə iki nitq

hissəsi birləşərək epifora kimi çıxış edir və şeirlərə yüksək poetik vüsət verir. Məsələn:

Allah muradını versin o yarın,
Rəqibi kuyindən sürsün o yarın,
Mübarək guşuna, görsün o yarın,
Mən çəkdiyim ahü nalə gəlirmi? (7, 48)

Nəticə. Vaqif poeziyasında rəngarəng bədii təsvir vasitələri ilə yanaşı, ədəbiyyat nəzəriyyəsində sintaktik fiqurlara daxil olan və bədii ifadə vasitələrindən sayılan bədii təkrirlər bu şairin yaratdığı sənət məbədinin möhtəşəmliyindən xəbər verir. Oxucunu ehtizaza gətirən bu bədii vasitələr şeirin məzmun gözəlliyini tamamlamağa, onun obrazlı təfəkkürünü ülvə bir ucalığa yüksəltməyə xidmət edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Cəfərov N. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1995
2. Dadaşzadə A. Molla Pənah Vaqif (həyat və yaradıcılığı). Bakı: EA nəşri, 1966
3. Əlimirzəyev X. Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları. Bakı: Nurlan, 2008
4. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı: Elm, 2012
5. Xəndan C. Sabir yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri. Bakı: Azərnəşr, 1962
6. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: Maarif, 1989
7. Vaqif M.P. Əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1968

QARABAĞ ZƏFƏRİ AZƏRBAYCAN NƏSRİNDƏ

Validə Vəliyeva

Bakı Slavyan Universiteti, bakalavriat

Abstract

Karabakh Victory In Azerbaijani Prose

The topic of war occupies a special place in our literature. It would be impossible not to look at this topic at a time when our people lived in war conditions for years. In particular, the topic of the first Karabakh war, which is included in our literature until 2020, is remembered with bad mood and heartache. Heavy defeat, unfinished dreams, longing for the Motherland became the main motive of the works written on this topic. However, the events that have taken place in the history of Azerbaijan since 2020 led to the emergence of innovation in our literature. The atmosphere of victory, confidence and triumph began to be felt in the works created on this topic. During this short time, many examples of poetry and prose works were written. Although there are fewer examples of poetry, prose works aimed at reflecting historical reality attract attention.

Key words: *The Second Karabakh War, victory, history, prose, innovation*

Giriş. Ədəbiyyatımızda müharibə mövzusu xüsusi yer tutur. Xalqımızın illərlə müharibə şəraitində yaşadığı bir dövrdə bu mövzuya müraciət etməmək mümkünsüz olardı. Xüsusən 2020-ci ilə qədər ədəbiyyatımızda yer alan I Qarabağ müharibəsi mövzusu nisgilli əhvali-ruhiyyə, ürəkağrısı ilə yadda qalır. Ağır məğlubiyyət, yarımçıq arzular, Vətən həsrəti bu mövzuda yazılan əsərlərin əsas motivinə çevrilmişdi. Lakin 2020-ci ildən etibarən tariximizdə baş verən hadisələr ədəbiyyatımızda da yeniliyin yaranmasına səbəb oldu. 27 sentyabrda başlayan və 10 noyabrda bitən Vətən müharibəsi tariximizdə və ədəbiyyatımızda yeni bir yol yaratdı. Artıq bu mövzuda yaranan əsərlərdə qalibiyyət, inam və zəfər ab-havası duyulmağa başladı.

Bu qısa zaman ərzində II Qarabağ müharibəsi mövzusunda bir çox poeziya nümunələri və nəsr əsərləri yazıldı. Poeziya nümunələrindən sayca az olsa da, tarixi reallığı özündə əksətdirmə baxımından nəsr əsərləri xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bu mövzuda yazılmış nəsr əsərləri sadəcə bədii əsər deyil, eyni zamanda

tarixi sənəd rolu oynayır. Hansı ki, bu nümunələrin bir çoxunda tarixi hadisələr təhrif olunmadan verilmişdir.

Əsas hissə. Müharibədən sonra yazılan nəsr əsərləri bunlardır: “44 Gün”, “Mənim sevimli yaddaşım”, “44 Gün Qarabağda”, “Ruhun Vətənə qayıdışı” və s.

İkinci Qarabağ müharibəsi mövzusunun işıqlandırmış şəxslərdən biri də gənc yazıçı Amid Səlimoğludur. Onun “44 Gün” adlı hekayəsi maraqlı süjet xətti ilə yadda qalır. O, 40 səhifəlik bu hekayəsində real həyat həqiqətlərini bədii dillə oxuculara çatdırmışdır.

Hekayə Şəhriyar Muradov adlı gənc oğlanın səfərbərliyə çağırılması ilə başlayır. Onun ailəsi ilə sağollaşması, cəbhəyə yollanması bizə birinci Qarabağ müharibəsindəki nisgilli xatirələri xatırladır. “Analar göz yaşları ilə yola salırdı övladlarını, atalar isə özlərini güclə saxlayırdılar” [4, s. 5] deyən müəllif müharibənin ağırlı-acılı günlərini bir daha yad edir.

Hekayədə real tarixi hadisələr işıqlandırılır. Belə ki, Şəhriyar səfərbərliyə yollanarkən Füzuli və Cəbrayıl rayonlarının bir sıra kəndləri artıq işğaldan azad edilmişdi.

Şəhriyar və dostları bura gəldikdən bir həftə sonra döyüşlərə qatılmaq üçün əmr alırlar: “Hamımız çatıb bir sıra düzüləndən sonra kapitan Səriyev qarşımızda dayanıb ucadan danışmağa başladı:

.... Mən sizin hamınıza inanıram. Bizlər şərəfimizlə yaşadıq. Allah nəsib etsə, şərəfimizlə də Şəhid olacağıq. Ancaq savaşımadan əsla!” [4, s. 10].

Bu nitqdən sonra ürəklənən əsgərlər necə dayana bilərdilər?! Əsgərlər dərhal yola düşdülər. Əsərdə ən yadda qalan hadisələrdən biri də elə burada cərəyan etdi. Əsgərlərdən biri olan İsmayılov öz xahişini dilə gətirdi: “Xahiş edirəm, məni ölməyə qoymayın...Mən özüm üçün istəmirəm. Muradov, vallah düzünü deyirəm...Anam üçün...ona görə deyirəm. Onun məndən başqa heç kimi yoxdur. Mən olmasam ona kim baxacaq axı?!” [4, s. 11].

Müharibə İsmayılov kimiləri üçün daha ağırlı idi. Lakin qədər yazılıdysa, pozulmaz.İsmayılov elə həmin gün şəhid oldu. İsmayılovun şəhid olması, digər tərəfdən postun azad edilməsi əsgərləri sarsıdır. Onlar bu təzadlı hadisələrdən sonra sevinənlərmi, yoxsa kədərlənlərmi?

İkinci Qarabağ müharibəsi bax belə idi. Kədər qarışıq sevinc bu əsərində motivinə çevrilmişdi. Ardıcıl qələbələr əsərdə həm qürurla, həm də kədərlə yad olunur. Xüsusən, Gəncə terrorunu da unutmayan müəllif dinc əhaliyə divan tutan ermənilərin etdiklərini də yada salır:

“Gəncəni vurublar. Şəhidimiz çoxdur. Uşaqlar da var. [4. s 29] Beləcə 30 ildə düşmənin yenə eyni yolu izlədiyi və hər zaman cəbhədənkənar “hünər” göstərməyə çalışdığı qeyd olunur. Gəncə terroruna susan ölkələr də əsərimizdə “yad olunur” : “İndi biz etsəydik tumanlarını başına çəkib bütün dünyanı qarışdırmışdılar. Bir çox ölkə də bu şərəfsizlərin tərəfini saxlayır” [4. s 29]

Əsərin ən maraqlı bədii detallarından biri də müxtəlif etnik qrup nümayəndələrinin (talış, ləzgi, avar, tat) Vətən uğrunda birləşib çiyin-çiyinə vuruşmalarıdır. Divara öz mənsub olduqları etnik qrupun adını yazan əsgərlər ən sonda bir şeyi unutmurlar: “ ... ya da gəl hamısının adını yazım alt-alta, sonra da “Bütöv Azərbaycana salamlar” yazım” [4, s. 30].

Maraqlısı budur ki, bu kiçik detallar belə həqiqəti əks etdirir. Daim bir olan xalqımız müharibə zamanı da özünü sübut etdi.

Nəhayət, birinci Qarabağ müharibəsindən nakam arzularla, məğlub ayrılan xalqımız indi buradan qalib ayrıldı. “Anasının qucağında doğma evini tərk edənlər, əldə silah qayıtmışdı evlərinə” [4, s. 37]. Bütün bunlar İsmayılov, Muradov, Hüseynov kimi igidlər sayəsində idi.

Vətən üçün canlarını fəda edənlərin xatirəsinə yazılmış bu nəsr əsərində heç bir mübaliğədən istifadə olunmadan tarixi həqiqətlər bədii dillə mükəmməl şəkildə çatdırılmışdır.

Kamran Nəzirinin “Mənim sevimli yaddaşım” hekayəsi də bu mövzuda yazılmış başqa bir nəsr nümunəsidir. Hekayə İlham Teymurov adlı yaddaşını itirmiş gənc qazi və “ilk və son” sevgisi İlahə haqqındadır.

Son anda həyata tutunan İlham evə yaddaşını itirmiş vəziyyətdə gəlir. Onun bu halı ailəsi üçün sarsıdıcı olur. Bu hadisə ən böyük faciə kimi qarşılır: “Vallah, bu uşaq yaşamır! Keçmişini xatırlamırsa, deməli, yaşamır, bu günü də, gələcəyi də yoxdu” [3] Hətta anası Məsmə belə bunu dilə gətirir: “...Kaş oğlum qolsuz, ayaqsız gələydi, amma yaddaşını itirməyəydi” [3]

İlhamın bu halı qənaətbəxş olmasa da, ona çarə tapılır. Onu sevən və müharibədən əvvəl onunla sözləşən İlahə öz sevgilisinin qarşısına çıxır. Elə bu andaca İlham ilk sevgisi ilə birlikdə hər şeyi xatırlayır.

Kamran Nəzirinin də yazdığı hekayə ilə müharibədən qayıdan qazilərin – canlı şəhidlərin həyatı işıqlandırılmış oldu. Fərqli yanaşması ilə Kənan Hacı da bu mövzuya toxunmuşdur. O, “Ruhun Vətənə qayıdıışı” əsəri ilə vaxtilə Şuşadan olan Məhərrəmin bu torpaqlarda qalan ruhunu təsvir edərək maraqlı bədii nümunə yaratmışdır.

Şuşada böyüyüb boya-başa çatmış Məhərrəm bura ilə bağlı xatirələrini dəftərinə yazır. O, Şuşanın gözəlliyindən bəhs etməkdən doymur. Kirs yaylağı, Soltanbud meşəsi, Cıdır düzü onun üçün əvəz olunmaz yerlərdir. Xüsusən, İsa bulağı haqqında yazır: “Hələ İsa bulağı... İsa bulağı Şuşanın qərb aşacağında, bakir gözəlliyə malik meşənin qoynunda idi. Nə çiçəyinin rəngini, rayihəsini, nə göylərə boy çəkən ağaclarının sayını, növünü sayıb başa çıxan vardı. Dörd fəslin dördündə də öz təkrarsız gözəlliyi ilə göz qamaşdırırdı. Qarabağın hansı elinə-obasına hörmətli qonaq gələrdisə, onun əylənməyi, şənənib səfa sürməyi üçün İsa bulağı yada düşərdi. Məclislər qurulardı, hər məclisin özünə yaraşan xanəndə, çalğıçı dəvət olunardı. İsa bulağı meşəsində səs özü də, səsin məlahəti də pərdə-pərdə güclənib artıb ruhlara meydan verərdi. İsa bulağını bir dəfə görə min dəfə xatırlayardı. Bu bulağın, bu meşənin səsi-sorağı Şuşanın özü ilə bərabər dünyanın çox-çox adlı-sanlı, səfali ölkələrində deyilirdi. Şuşadan öz ölkəsinə qayıdan hər kəsdən İsa bulağını, Cıdır düzünü xəbər alardılar” [1].

Lakin yazısına davam etmək ona qismət olmur. Ermənilər onu Kültəpədə vurur. Bundan sonra onun bu yazısını tamamlamaq oğlu Adəm üçün mənəvi bir borca çevrilir. O, “Qarabağ” otelinin foyesində oturub öz yazıçı dostundan bu yazını tamamlamasını istəyir. Yazıçı bunun üçün çalışacağını deyir. Həmin gecə otelə bir qonaq gəlir. Qonağa qapını açan yazıçı qarşısında Məhərrəmi görür. Məhərrəm öz gelişinin səbəbini izah edir: “Eşitdim ki, Müzəffər Ordumuz Şuşanı işğaldan azad edib. O tərəfdə bütün ruhlar bayram edir. Ali Baş Komandan televiziya ilə xalqa Şuşa müjdəsini verəndə Bərzəx aləmi lərzəyə gəldi. Bütün şəhidlərimizin yaralarına məlhəm oldu bu xəbər... Ruhum dinclik tapdı, oğul. Bilirəm, mənim dəftərçəm səndədir, o vaxt xatirələrim yarımçıq qalmışdı. Ora təkə bunu əlavə edərsən:

Əyilib Şuşanın torpağını ovucladım və gözlərimə sürtdüm. Cıdır düzündən əsən meh ruhuma sığal çəkdikcə həsrətim də gilə-gilə əriyib yox oldu” [1]

Məhərrəm kimi neçə ruh bu torpağın həsrəti ilə dünyadan köçdü, lakin indi hər birinin ruhu şaddır.

II Qarabağ mövzusu uşaq ədəbiyyatına da təsir etmişdir. Xüsusən, uşaqların əvvəlki nəslin uşaqlarından fərqli olaraq zəfər, qələbə ab-havasında böyüməsi çox önəmlidir. Əvvəlki illərdə bədii kitablarda və dərsliklərdə yer alan bu mövzu azyaşlılarda da təəssüf, kədər hissi oyadırdı. Lakin 2020-ci ildən etibarən ciddi cəhdlə uşaq ədəbiyyatında da bu mövzunun yazılmasına xüsusi diqqət göstərilir.

Nəsr əsərləri içərisində ən maraqlı və əhəmiyyətli əsərlərdən biri də Çinarə Köçərlinin bu mövzuda qələmə aldığı “44 Gün Qarabağda” üç cildli kitabıdır. Uşaqlar üçün hekayələri özündə cəmləşdirən bu kitabda da real tarixi hadisələr öz əksini tapmışdır. Müəllif kitab barədə deyir: “Bu kitabda müxtəlif yaşlı uşaqların ata, əmi, dayı və qardaşlarının 44 günlük Vətən müharibəsindəki qəhrəmanlıqları və döyüş yolundan bəhs edən hekayələr toplanmışdır. Qələbəyə səbəb olan igid oğulların, əsgər və zabitlərimizin başına gələnlər uşaqların dili ilə anladılmışdır. Hekayələrin mövzusu real hadisələrə əsaslanır. Hekayələr rəngli illüstrasiyalarla müşayiət olunur. Hər bir illüstrasiyada həm qəhrəmanlar haqqında xatirələrini bölüşən uşaqlar, həm də haqqında danışılan igid qazi və şəhidlərin real təsviri verilmişdir. Həmçinin döyüşün baş verdiyi ərazilər – işğaldan azad edilən rayonlar, oradakı tarixi məkanlar, texnikalar, silahlar təsvir edilmişdir. Kitabda hərbi rütbələr, döyüşdə istifadə olunan texnikalar haqqında geniş məlumatlar və onların təsvirləri də yer almış, eləcə də, Qarabağ torpaqlarının işğal və azad olma tarixləri qeyd edilmişdir. Üç cildlik nəzərdə tutulan “44 gün Qarabağda” adlı kitabın I və II cildinin hərəsi 16, III cildi isə 12 hekayə olmaqla 44 hekayədən ibarətdir” [2]

Adı çəkilən bütün nümunələr öz müxtəlif məzmunları ilə oxucuların diqqətini çəkmişdir. Demək olar ki, hər bir nümunədə birinci Qarabağ müharibəsi xatırlanmış, o günlərin geridə qaldığı vurğulanmışdır.

Nəticə. Tariximizdə 30 ilə yaxın davam edən müharibə şəraiti artıq sona çatıb. Müharibə mövzusu isə tariximizdən silinməyəcəyi kimi ədəbiyyatımızdan da silinməyəcəkdir. İkinci Qarabağ müharibəsi ilə yanaşı yenə birinci Qarabağ müharibəsi mövzusunda da əsərlər yazılacaqdır. Hər iki hadisənin müqayisə olunacağı, qarşılaşdırılacağı zamanlar olacaqdır. Hər bir halda bu faydalıdır. Qarabağ mövzulu hər bir poeziya nümunəsi, hər bir nəsr əsəri olduqca dəyərlidir. Bu əsərlərin hər biri gələcək nəsillər üçün bir miras, bir sənəd olacaq. Bu əsərləri oxuyaraq böyüyən uşaqlar isə artıq daha inamlı, daha qürurlu olacaqlar. Bu əsərləri oxuyanlar qalib ölkənin qalib övladları olacaq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Kənan Hacı. Ruhun vətənə qayıdışı. 2022 // <https://edebiyyatqazeti.az/news/proza/9643-ruhun-vetene-qayidisi>
2. Köçərli Ç. 44 gün Qarabağda kitabı haqqında 2021 // <https://ting.az/44-gun-qarabagda/>
3. Nəzirli K. Mənim sevimli yaddaşım. 2021 // <https://edebiyyatqazeti.az/news/proza/7104-menim-sevimli-yaddasim>
4. Səlimoğlu A. 44 Gün. Bakı 2021, 44 s.

İLYAS ƏFƏNDİYEV PUBLİSİTİKASININ DİL-ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Yeganə Qasımova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Abstract

Language and stylistic features of Ilyas Efendiyev's journalism

Expressing a sensitive attitude to both modern and historical topics, the artistic journalism of Ilyas Efendiyev is closely related to the issues of language, culture and spirituality. In general, the writer-publicist considered artistic language to be an important condition that directly shows talent, ability, depth of observation, and scope in art. Here, the form is both the external - the visible side for the content, and the inner layer - expresses it from the inside. For example, as a sign of form, the elements of verse poetry also have their own characteristics. The author's writing manner, rhythm, signs of incitement, etc. included here.

It is characteristic of I. Efendiyev's literary journalism to bring together confirmation and denial, appreciation and defect. He often builds his analysis on thesis, antithesis and synthesis, puts forward demand and supply against the background of interpretation of fact.

The writer's publicism is distinguished by the wealth of description and means of expression, simile, epithet, metaphor, metonymy, exaggeration, repetition, etc. by strengthening the visuality of the subject, it strengthens the poetry: "The Old City bar, which tells us strange legends from the past, the Maiden's Tower, which seems to stand in a mysterious silence and watch the surroundings, and finally, the new Baku, where the new life is bubbling at an exuberant speed, the gold-gilt inscriptions of the Azerbaijan Academy of Sciences appear before the viewer's eyes come and pass." It is clear from the example that in the text metaphor (standing and looking around) and epithet (seeming as if watching; new life is bubbling up at an exuberant pace) condition and complement each other.

Since the author is rooted in the emotional voice, the means of description and expression, allusions, metaphors, metonymy, and epithet can be combined in one channel: "Hundreds of trucks pass through Piragbulag valley

every day. The stormy "Yelli gedik" is lying on its side like a tired tiger and looks at the life boiling over it with a deafening silence.

The second road from Garyagin to Shusha is the "Molla Nasreddin" road, which sometimes passes through steep mountains, sometimes disappears between the forests full of rushing waters, and is famous throughout Karabakh for its beautiful and scary landscapes and terrifying legends. It is clear from here that allegory (like a tired tiger), metaphor ("Yelli gedik" looks), metonymy ("Yelli gedik"), epithet (boiling on it, üzərində qaynayan) are artfully incorporated into the structure of the text, creating a lyrical-emotional song.

Key words: *Efendiyev, language, style, publicism, article*

Giriş. Həm müasir, həm də tarixi mövzulara həssas münasibət bildirən İlyas Əfəndiyevin bədii publisistikası dil, mədəniyyət və mənəviyyat məsələləri ilə sıx bağlıdır.

İ.Əfəndiyevin bir sıra məqalələrində birbaşa və ya dolayısı ilə ədəbi dilimiz və onun normalarından bəhs olunur: " Dil bədii əsərin canı, ruhudur. O, süni olduqda, sulu olduqda, qarmaqarışlıq olduqda əsərin hansı yüksək keyfiyyətindən danışmaq olar? Bəziləri bədii dil dedikdə, bunu bir cümlədə filan sözün bir dəfədən artıq işlənməməsi kimi başa düşürlər. Əlbəttə, təmizlik lazımdır. Lakin əsl məsələ bu deyil. Tolstoyun cümlələrində bir sözün iki-üç dəfə də işlənmiş olduğu hallar vardır. Ancaq dili o qədər aydın, o qədər təbii, o qədər canlıdır ki, sən danışan adamı bütün varlığı ilə duyub dərk etməyə başlayırsan. Sən cökə ağacının ətrini, təzə şumun xoş qoxusunu hiss edirsən. Həqiqi bədii dilin ecəzkar qüdrəti də bundadır" [1].

Əsas hissə. Ədibin bədii publisistikasının dili kifayət qədər bədii və obrazlıdır. Yazıçı-publisist, ümumiyyətlə, bədii dili birbaşa istedadı, qabiliyyəti, müşahidə dərinliyini, sənətdəki vüsəti göstərən mühüm şərt hesab edirdi. Onun qəti qənaəti bu idi ki, "dilimizin morfoloji-qrammatik qanunlarına riayət etmək, hər bir ifadəni, hər bir cümləni dürüst qurmağa çalışmaq borcumuzdur və buna aid olan nöqsanlar tənqid edilməlidir" [2]. Faktlar isbat edir ki, İ.Əfəndiyev bədii publisistikasının dili incə, fonetik, morfoloji və qrammatik normaları ehtiva edən, ifadəli, koloritli, yığcam, aydın, səlis, obrazlı, şirin, səmimi bir dildir. Publisistin məqalələri ilə tanışlıq bu qənaətə tam haqq verir. Prof. F.Mehdinin yazdığı kimi: "Bədii publisistikada obrazlı, ehtiraslı dil aydın, konkret, rəvan üslub uğrunda

mübarizə ədəbi sənətkarlığın çox mühüm tələblərindən irəli gəlir” [3, s. 174-175].

İlyas Əfəndiyev hər bir məqaləsini yazmağa başlayanda, ilk növbədə mətləbi birbaşa ifadə edən zəmin hazırlayır. Sonra faktlara, onların incələnməsinə keçir: “Öz xalqının qəlbindən xəbər vermək, onun arzu və xəyallarındakı gözəllikləri, mənanı eyni təbiiliklə duyub ifadə edə bilmək şair üçün böyük xoşbəxtlikdir. Osman Sarıvəlli belə şairlərdəndir. Sanki o, xalqının bugünkü duyğu və düşüncələri ilə bir doğulmuş, bir böyümüşdür. Onun şeirlərinin canı, ruhu xalqdır! Ona ilham verən, şeirlərinə nəcib hisslər gətirən xalqdır” [4].

İlyas Əfəndiyev bədii publisistikasında üslub əlaməti kimi mənsur şeir elementlərinin də özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Buraya müəllifin yazı manerası, ritmi, təhkiyə əlamətləri və s. daxildir. Ədibin bir ekran əsərilə bağlı təəssüratlarının təhkiyəsi bu deyilənlərə əyani nümunədir: “Filmin ən gözəl parçası Göygölün mənzərələridir. Müəlliflər onu müxtəlif görünüşdən çəkmişdir. Budur, günəşin parlaq işığı altında gömgöy təpələr arasında Göygöl ayna kimi parlayır.

...Günəş qüruba əyilir. Sahildəki ağacların kölgələri Göygölün ayna üzündə titrəşib onun boynuna dolanır.

...Günəş Göygölün üzərindəki yaşıl haşiyəli sarımtıl kəlağayını yığıb qeyb olur.

...Ayın gümüş işığı altında Göygöl yuxulu maral gözü kimi xumarlanır.

...Sübh yeli qalxır. Göy təpələr üstündən Göygölün üzərinə çəhrayı zolaqlar uzanır. Göygöl ürkək bir ceyran kimi diksinib gözlərini açır.

Tamaşaçı ondan güclə ayrılıb yenə də öz yoluna davam edir. Biz indi üzərində qartallar uçuşan uçurumlu dağlar görürük. Yarıqdağların dibində ağ köpüklü dağ çayları yaşıl yosunlu dağların üzərindən atlanaraq qıjıltı ilə axır” [5].

Göründüyü kimi, İlyas Əfəndiyevin nəsr və dramaturgiyasında özünü göstərən lirik-psixoloji ovqat onun bədii-publisistik məqalələrində də üstünlük təşkil etmişdir. Həm də ona görə ki, publisistik məqalələrində də yazıcının ruhu və qəlbi ön plandadır. “Hər şeyə şairanə, həssas və heyran bir münasibət bu istedadın zahiri əlaməti deyil, təbii-fitri bir xüsusiyyətidir. Onun yazıçı “mən”inin ən çox və ən tam halda təzahür keyfiyyətidir” [3, s. 27]. Müəllifin sitatlara əsaslanması heç də təəccüblü

görünməməlidir. Çünki o, mövzunu bədii əsaslandırmaq üçün, yeri gəldikcə, həm milli, həm də dünya ədəbiyyatından nümunələr gətirir, fikirlərini tutarlı isbat etməyə çalışır. “Cavan dramaturqlar” (1955) məqaləsində o, sənətdə adilik, sadəlik məsələlərindən danışarkən milli ədəbi nümunələrdən istifadə etməklə bərabər, xarici ədəbiyyatdan da misallar gətirməklə fikir formalaşdırır: “Biz heç bir zaman unutmamalıyıq ki, rus sənətkarlarının “обыденный” dedikləri adilik, heç də sadəlik demək deyil. Sadə, eyni zamanda dərin və təsirli yazmaq – yazıçıdan istedad və sənətkarlıq tələb edir. L.Tolstoyun, A.Puşkinin, M.Fətəlinin əsərlərindəki dahiyənə sadəlik buna ən gözəl misaldır. Hələ Çernişevski demişdir: “Qeyri-adi sadəlik, qeyri-adi aydınlıq dahi ağılın heyramiz keyfiyyətidir.” Təkrar edirəm ki, mənim nəzərdə tutduğum adilik heç də belə sadəlik demək deyil” [2]. Bu kimi sitatlar, İlyas Əfəndiyev bədii publisistikası üçün səciyyəvi üslub olub, məzmunun qüvvətləndirilməsinə xidmət edir.

Müəllif publisistikada formalizm əleyhinə olmuş, məzmunu xidmət etməyən, əllaməlik, sözçülük əlaməti olan formalizmi pisləmiş, ona qarşı çıxmışdır. Famil Mehdinin “Bədii publisistikanın dil və üslub xüsusiyyətləri. Romantik üslub uğrunda” məqaləsində gəlinən qənaətlər ədibin mülahizələri ilə kontekst təşkil edir: “Azərbaycan bədii publisistikasının ən ciddi qüsurlarından biri məhz sözçülükdür. Bu isə təbii olaraq xarakterin təsvirinə, yeni fikir və ideyaların obrazlı-publisistik vasitələrlə ifadəsinə ciddi maneçilik törədir. Bu nöqsan əsasən ondan irəli gəlir ki, publisistlər, jurnalistlər qələmə aldıkları insanların həyatını diqqətlə, ətraflı öyrənmir, real xarakterini, yeni, nümunəvi, ümumiləşdirici keyfiyyətlərini tədqiq edib üzə çıxarmırlar” [3, s. 284].

Günün aktual problemlərinə vətəndaş mövqeyindən yanaşma və müasirlik İlyas Əfəndiyev bədii publisistikasının başlıca üslubunu təşkil edir. İ.Əfəndiyev hər hansı əsərin ictimai əhəmiyyətini də bu baxımdan izah edirdi. Ədib “İstedad və mövzu” (1971) məqaləsində məxsusi vurğulayırdı ki, “Çox təbii bir haldır ki, müasir tamaşaçı (eləcə də oxucu) quru mühakiməçiliyi, öyüd-nəsihətçiliyi, dərs verməyi, zahiri hay-küyü bədiilikdən, bədii təfəkkürdən doğmayan filosofçuluğu sevmir. Hər şeyi hadisələrin, hissələrin təbii, canlı, dinamik hərəkətində, inkişafında görüb duymaq istəyir” [5].

İ.Əfəndiyev publisistikasının quruluşu ümumidən başlayaraq xüsusiyyə keçir; bu konkretlikdə mövzu-problem aydınlaşır, sonra onun dinamikası (fakt-tələb-qüsür-təklif) gəlir, daha sonra isə izah, nəticə, ümumiləşdirmə (çağırış, xatırlama, final, tövsiyə) hasil olur.

Digər bir məziyyət İlyas Əfəndiyevin bədii publisistikasının müəyyən xüsusiyyətlərinin esse janrına uyğun gəlməsidir.

Təsadüfi deyil ki, xalq yazıçısı Elçin onun bir sıra məqaləsini esse kimi təqdim etmişdir [6, s. 5-67]. İ.Əfəndiyevin esse kimi dəyərləndirilən əsərlərinin kompozisiyası bu janrın hədudlarını xeyli genişləndirir. Görünür, ədib bu məqalələri sırf esse janrı tələbindən yazmamışdır. Məlum olduğu kimi, essədə fikrin, hissın və intonasiyanın məntiq və mühakimə ilə sintezi çox önəmlidir. “Şairin lirası” (1984) məqaləsi bu baxımdan xarakterikdir: “Həqiqi sənət əsəri, həqiqi sənətkar zahiri həyküydən, sadələvh heyranlıqdan, mədhiyyəçilikdən uzaqdır. Həqiqi sənətkarın qarşısında onun mənsub olduğu xalqın həyatı bir dərya kimi dayanmışdır. O, bu həyatın dərinliklərinə nüfuz etməyə, onun dərd-sərini duyub dərk etməyə can atır. O, bəzən od tutub yanır, bəzən Prometey kimi üsyankar, bəzən məsum uşaq kimi kövrək olur və bu zamanlarda onun lirikası insanın qəlbini sarsıdan, ruhi aləmini təlatümə gətirən ulvi bir avazla səslənir. Və biz ona şair deyirik.

Bəxtiyar Vahabzadə belə sənətkarlardandır...

Bəxtiyar Vahabzadə hər nə yazırsa, ürəkdən yazır, təbii yazır. Onun lirikasının avazında saxta notlar hiss etmirik.

Bəxtiyar Vahabzadənin sənətkar kimi təqdirəlayiq cəhətlərindən biri də onun şeir dili və doğma Azərbaycan dilinə münasibətidir. Onun poeziyasında doğma ana dilinə dərin bir məhəbbət duyulur. Doğma ana dilinə münasibət, bu dildə yazıb-yaratmaq dünya mədəniyyətinin, dünya ədəbiyyatının böyük ənənələrindəndir. Hər xalqın ədəbiyyatı həmişə onun doğma ana dilində yaranmışdır...” [7].

Əfəndiyev bədii publisistikası təsvir və ifadə vasitələrinin zənginliyi ilə fərqlənir. Onun məqalələrinin mətnində təşbeh, epitet, metafora, metonimiya, mübaligə, təkrir və s. bədii ifadə vasitələrindən ustalıqla istifadə etdiyi də qeyd olunmalıdır. Belə ki, İ.Əfəndiyev predmetin əyaniliyini qüvvətləndirmək üçün bəzən qəlibləşmiş təsvirlərdən də istifadə edərək bədii mətndəki şairanəliyi qüvvətləndirir: “Həyat və səadətə dolu, coşqun, həyəcanlı bir musiqinin sədaları altında Bakı

mənzərələri açılır. Bizə keçmişdən qəribə əfsanələr nəql edən İçərişəhər barısı, əsrarəngiz bir sükut içində dayanıb ətrafı seyr edir kimi görünən Qız qalası və nəhayət yeni həyatın coşqun bir sürətlə coşub-qaynadığı yeni Bakı, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının qızıl zərli yazıları tamaşaçının gözləri qarşısından gəlib keçir” [8]. Nümunədən aydın görünür ki, təhkiyədə metafora (dayanıb ətrafı seyr edən) ilə epitet (seyr edir kimi görünən; yeni həyatın coşqun bir sürətlə coşub-qaynadığı) bir-birini şərtləndirir və tamamlayır.

İlyas Əfəndiyev emosional ovqat üstündə kökləndiyindən təsvir və ifadə vasitələri, başqa sözlə, məcazın təşbeh, metafora, metonimiya, epitet kimi növləri bir məcrada birləşə bilir. Müəllif təsvir edir: “Pırağbulaq dərəsindən indi hər gün yüzlərlə yük maşını gəlib keçir. Fırtınalı “Yelli gədik” isə yorğun bir pələng kimi böyrü üstə uzanaraq laübalı bir sükutla üzərində qaynayan həyata baxır.

Qaryagindən Şuşaya gedən ikinci yol bəzən sıldırım dağların döşündən keçən, bəzən suların şırıltısı ilə dolu meşələr arasında gözdən itən, gözəl və qorxulu mənzərələri, vahiməli əfsanələri ilə bütün Qarabağda məşhur olan “Molla Nəsrəddin” yoludur” [9]. Buradan aydın görünür ki, təşbeh (yorğun pələng kimi), metafora (“Yelli gədik” baxır), metonimiya (“Yelli gədik”), epitet (üzərində qaynayan) mətnin strukturuna sənətkarlıqla daxil edilərək məhz lirik-emosional ovqat yaratmağa yönəldiliblər.

Nəticə və elmi yenilik. İ.Əfəndiyevin publisistik əsərlərinin mətnindən istənilən qədər təsvir və ya ifadə vasitəsi tapıb çeşidləmək mümkündür. Ədibin bədii publisistikasının özəlliyi janr biçimlərinin bolluğu ilə yanaşı, eyni zamanda, onun bədii dilinin və üslubunun obrazlılığındadır.

Məqalənin elmi yeniliyi İ. Əfəndiyevin bədii publisistikasının dil və üslub xüsusiyyətləri baxımından öyrənilməsi ilə bağlıdır. Müəllifin fərdi publisistik üslubunun araşdırılması bütövlükdə XX əsr Azərbaycan publisistikasının dinamik inkişafını, onun ənənə və təcrübəsini ümumiləşdirməyə imkan yaradır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əfəndiyev İ. Müasirlik uğrunda. “Ədəbiyyat və incəsənət”, 7 sentyabr 1963
2. Əfəndiyev İ. Cavan dramaturqlar. “Azərbaycan”, 1955, № 12

3. Mehdi F. Bədii publisistikanın dil və üslub xüsusiyyətləri. Romantik üslub uğrunda. / Azərbaycan bədii publisistikasının sənətkarlıq problemləri. Bakı: "Maarif", 1973
4. Əfəndiyev İ. Gözəl sənətkar. "Ədəbiyyat və incəsənət", 19 dekabr 1955
5. Əfəndiyev İ. İstedad və mövzu. "Ədəbiyyat və incəsənət", 15 may 1971
6. Əfəndiyev E. İlyas Əfəndiyev: Şəxsiyyəti və sənəti haqqında bir neçə söz. Seçilmiş əsərləri. 7 cildə, I cild. Bakı: "Çinar-Çap", 2002, 447 s.
7. Əfəndiyev İ. Şairin lirası. "Ədəbiyyat və incəsənət", 16 noyabr 1984
8. Əfəndiyev İ. Bakıdan Göygölə. "Ədəbiyyat qəzeti", 19 noyabr 1947
9. Mehdi F. Bədii publisistika. Bakı: "Maarif", 1982, 294 s.

İLYAS ƏFƏNDİYEVİN DİLİNDƏ MÜRACİƏT FORMALARI

Zemfira Şahbazova

Filologiya elmləri doktoru, professor

Bakı Dövlət Universiteti

Nüşabə Hüseynova

Bakı Slavyan Universiteti, müəllim

Abstract

Appealing forms in Ilyas Efendiyev's language

Ilyas Efendiev was a valuable writer and playwright, distinguished by the richness, versatility and originality of his artistic work. As a renowned personality as well as a creative person who benefited from the work of his predecessors and left a rich artistic heritage to his successors, like researchers it is our moral duty to return to I. Efendiyev's works again and again and involve them in research. The issues which the author raised in his stories, novels and dramas are also relevant for our time.

In works of art, the language of the character differs from the author's language. The author's language benefits from precise and correct expressions, he expresses his thoughts clearly and freely. However, the characters speak according to their worldview, art, environment, living conditions. Here the author's main skill is revealed. He should be able to make the character speak naturally. Namely, these characteristics belong to I. Efendiev. In his works, he used diverse linguistic means and one of them attracts attention with its richness and variety of appealing forms. From this point of view, in the article the outstanding writer's appealing forms using in his language are analyzed from a linguistic point of view.

Key words: *Efendiyev, literary and artistic language, addresses, appealing forms, poetic features*

Giriş. İlyas Əfəndiyev bədii yaradıcılığının zənginliyi, çoxcəhətliliyi və orijinallığı ilə seçilən dəyərli nasir və dramaturq olmuşdur. Sələflərinin yaradıcılığından bəhrələnərək özündən sonra gələn xələfləri üçün zəngin bədii irs qoymuş görkəmli şəxsiyyət və yaradıcı insan kimi İ.Əfəndiyevin əsərlərinə dönə-dönə qayıtmaq və araşdırmağa cəlb etmək biz tədqiqatçıların mənəvi borcudur. Müəllifin hekayə, povest, roman və dram əsərlərində qaldırdığı problemlər bu

gün də çağdaş dövrümüz üçün aktualıq kəsb edir. O, yaradıcılığa erkən yaşlardan başlamış, professor Y.Axundovun qeyd etdiyi kimi, “Gözlənilməz sevgi” adlı hekayəsi ilə ədəbi aləmə qədəm qoymuşdur” (1, s. 226). 1939-cu ildə çap olunmuş “Kənddən məktublər” adlı hekayələr toplusu ilə ədəbiyyatımızda öz imzası ilə qəbul edilmiş, bundan sonrakı dövərdə yaradıcılıq yolunun başlanmasını və deyəcək sözünün olduğunu özünəməxsus ahənglə çatdırmışdır.

Hekayələrinin mövzusu və üslubunun maraqla qarşılınması ilə ədəbiyyata yeni nəfəsin gəldiyini elan etmiş olur. Bundan sonra bir-birinin ardınca yazdığı dram və nəsr əsərləri ilə daim diqqət mərkəzində olmuş, xalqın məhəbbət və sevgisini qazanmışdır. Araşdırıcı Y.Axundov qeyd edir ki, 1950-ci illərdən sonra İ.Əfəndiyevin yaradıcılığında yeni mərhələ başlayır. O, qırx il müddətində iyirmidən artıq pyes, altı roman yazaraq ədəbiyyatımızı yeni ruhlu əsərlərlə zənginləşdirmişdir (1, s. 228). İ.Əfəndiyevin ilk tədqiqatçısı Ə.Əfəndiyev müəllifin ilk qələm təcrübəsinin “Berində bir gecə” adlı hekayəsi olduğunu da qeyd etmişdir.

Əsərlərində müasirlik, insan hissələrini şirin dillə, psixoloji vəziyyətləri yetərincə aydın şəkildə təsvir və təhkiyə yolu ilə çatdırmaq, müşahidə və analiz qabiliyyətinin güclülüyü, romantik vüsət yazarın başlıca səciyyəvi xüsusiyyətidir. Azərbaycan dilinin bütün incəliklərinə bələd olmaq, sözün dominant və məcazi mənalarına yiyələnmək, istifadə edə bilmək bacarığı İ.Əfəndiyevə xas olan əsas məziyyətlərdən biridir. Bu dilin obrazlılığı, çoxmənalılığı, əhatə dairəsinin genişliliyi müəllifə obrazın fərdiləşdirilməsi və tipikləşdirilməsində, obrazın daxili aləmini, psixoloji vəziyyətini təsvir etmək üçün real şərait yaradır.

Əsas hissə. Bədii əsərlərdə obrazın dili müəllifin dilindən fərqlənir, fərqlənməlidir də. Müəllif dili dəqiq, düzgün ifadələrdən bəhrələnir, fikirlərini aydın, səlis şəkildə ifadə edir. Obrazlar isə öz dünyagörüşünə, sənətinə, mühitinə, yaşadığı şəraitə görə danışrlar. Müəllifin əsas bacarığı burada özünü göstərir. O, obrazı təbii şəkildə danışdırmağı bacarmalıdır.

Hər bir əsərin müvəffəqiyyət qazanması üçün onun ideyası, kompozisiyası ilə yanaşı olaraq dilinin də böyük əhəmiyyəti vardır. Dil məsələsi yazar üçün ən mühüm və daha düşündürücü amil olmalıdır.

Sənətkar zərgər dəqiqliyi ilə sözə yanaşmalı, onu cilalamalı, sənət dilinə çevirməlidir. Füzulinin sözü ilə desək, sənətkar qəvvəs kimi söz dəryasına baş vurmali, inci kimi sözləri seçməlidir. Məhz bu xüsusiyyətlər İ.Əfəndiyevə yad deyildir. O, öz əsərlərində müxtəlif dil vasitələrindən istifadə etmiş, bunların

içərisində zənginliyi, rəngərəngliyi ilə diqqəti cəlb edənlərdən biri **müraciət formalarıdır**.

İnsanlar arasında ünsiyyət, ilk növbədə, müraciətlə başlayır. Salamlaşmaq, əhvaldan xəbər tutmaq müraciətin ilk mərhələsidir. Müraciət formaları insanların qarşılıqlı əlaqəsini özündə əks etdirən ilkin linqvistik vasitələrdir. Bu linqvistik vasitələr öz tarixi inkişafında zəngin üsulların formalaşmasına, bəzən qəlibləşməsinə səbəb olur. Bədii dildə müraciətin işlədilməsi məqsədli xarakterə malikdir. Müraciətin ilkin mənasına diqqəti cəlb etmək olsa da, burada çağırış, qiymətləndiricilik, əlaqə yaratmaq, təsir etmə, adlandırma, xudahafizləşmə, rica, təşəkkür, əzizləmə, razılıq, alqış və s. kimi münasibətlər də özünü göstərə bilər. Müraciətin içərisində qohumluq münasibətləri bildirən sözlər də işlənir, bu sözlər bəzən qohum olmayanlara da aid edilə bilər. Bütün bu müraciət formaları bədii dildə işlənərkən obrazın xarakterik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirə bilər. Müraciət zamanı adresant adresatın sosial mövqeyini, fərdi əlamətlərini, şəxsə olan münasibətini də ifadə edə bilər. Hətta bəzi dillərdə halların arasında çağırış halının olduğu qeyd edilmişdir. Çağırış halının qrammatik xüsusiyyətlərinin ukrayna, bolqar, rus və slavyan dillərinin bir qisminə özünü göstərdiyi də söylənilən fikirlər arasında xüsusi deyilməlidir. Azərbaycan dilində “Dilbərə, Sabira” kimi xitablarda “a”nın çağırış bildirdiyi öləri də olsa, elmi ədəbiyyatlarda öz izini qoymuşdur.

Müraciətləri dilin poetik funksiyasına aid etmək olar. Bu funksiyanın xüsusiyyətləri haqqında “İzahlı dilçilik terminləri lüğəti”ndə belə bəhs olunmuşdur: “Danışan dinləyə hər hansı informasiya vermir, yeni məlumat bildirmir, bəlkə, dinləyənin diqqətini özünə cəlb etməyə istəyir, onunla dostluq qurmaq istəyir. Burada informasiya verməyin o qədər də əhəmiyyəti olmur. Çünki məqsəd informasiya deyil, danışmaq prosesinin özüdür, yalnız əlaqə yaratmaqdır” (2, s. 83).

Müraciətin formasının əsas funksiyası çağırışdır, bu zaman obyekt müraciətin məhz ona ünvanlandığını başa düşür. İ.Əfəndiyevin əsərlərində bu funksiyadan çox geniş istifadə edilir. Məsələn: 1. Ay Hacı, - dedi, - Ərşad mənim bacım oğludur. 2. O sözlər artıqdır, Eyvaz, vaxta ki bu qapıya gəlmisiniz, qurtarıb. 3. Qulu, biz burda deyək, gülək, o da tək otursun evdə? A Kərəm, ay Qaçay, ay allahsız uşağı, bəs bu yazıq heyvan acından qırılmadı? Xitabdan sonra işlənən ifadə münasibət bildirməyə xidmət edir. Bu münasibətlərdə etiraz, danlaq da özünü açıq şəkildə hiss etdirir.

Nümunələrdə müraciət bildirən sözlər bəzən neytrallıq bildirir, yalnız adresantın diqqətini cəlb etmək üçün işlədilir. Başqa vəziyyətlərdə isə özünə xüsusi ifadələr qəbul edən müraciətlər həm də münasibət bildirmək funksiyasını daşıya bilər. Bu ifadələr İ.Əfəndiyevin əsərlərində daha çox diqqət cəlb edən sözlərdir ki, qohumluq, hörmət, nəzakət, sevgi, istək, bəzən isə sözün əsl mənasında deyil, istehza mənasını ifadə edə bilər. Belə müraciətlər İ.Əfəndiyevin nəsrində “qağa, qaqaş, mamaoğlu, bacioğlu, allahsız, əşi” kimi sözlərlə öz ifadəsini tapır: 1. Niyə yemirsən, qaqaş? 2. Qağa, bu tufəng haradadır? Ə, dayıoğlu bu heyvanlar hara işidi?

Qeyd etdiyimiz kimi, müraciət zamanı münasibətin müxtəlif çalarları, yəni əzizləmək, yalvarmaq, qarşı durmaq, kin bəsləmək, əmr etmək kimi növlərinə də İ.Əfəndiyevin nəsr əsərlərində tez-tez rast gəlinir: 1. Ay gədə xislət! Mənə də Qızıyətər deyər! Ay allah saxlamış, dərdini de, bilək! 3. Dərələrin iti! Şəhərdən bura ev dağıtmağa gəlmisən? Səadət! Səadət! Axı mən də, Ağabəyim də sənə dedik ki, səhv edirsən! Cəhənnəm ol! Gödək koramal! Ay dayıdostu, elə hey durna kimi o yan-bu yana süzürsən, gəl otursana.

Müraciətin bir qismi qiymətləndiricilik funksiyasını daşıyaraq söyləyəne, dinləyəne arasında fərdi xüsusiyyəti önə çəkir və onun daxili xarakterinə də münasibətini bildirir: - Ay başına dönüm, sən ki, belə sənətin sahibisən, necə olub, buralara gəlib çıxmısan? Deyirəm, ay zalım uşağı, nə vaxtacan dünyadan bixəbər olub qalacağıq? Salam, ay bivəfa dayıqızı! Qabağında ölüm, ay Nuru, görürsənmi bu ciyəri yanmış Ərşadı?

Müraciətdən bəzən obrazlar arasında əlaqə yaratmaq, söhbəti davam etdirmək, dialoq qurmaq və bir mövzudan başqasına keçmək üçün də istifadə olunur: Qulu, deməli, bizim başımızdakı samandır? – deyər Nazxanım təhdidlə səsləndi. Samandan danışmırıq, a-az. Sədr əlini havada yellədi: - Qulu, fikir vermə, Nazxanım bildiyini babasına verən deyil. Sonra mənə müraciət etdi: Gəl gedək, qızım, gecdir. Qərənfil də səni gözləyir. Nazxanım, Qərənfil gözləyir. Bala, bizi niyə saymırsan?

Müraciət formaları sağollaşma, salamlaşma, təklif, təşəkkür, üzrxahlıq, təsəlli, təbrik zamanında işləyə bilər. Azərbaycan dilinin incəliklərinə bələd olan İlyas Əfəndiyev müraciətin bu növlərindən də bacarıqla və yerli şəraitə, söz mühitinə uyğun istifadə etmişdir. Müəllifin istifadə etdiyi bu formaların bəziləri dinamik işlənmə xüsusiyyətinə malik olaraq qəliblənmiş ifadələrdir. Bəzən isə bu ifadələrin bir qismi obrazın xarakterinə uyğun şəkildə, bəzi hallarda isə yazıçı tapıntısı kimi diqqəti cəlb edir. Bu müraciətlərin bir qismi isə Qarabağ və onun

mühitinə uyğun şəkildə özünü göstərə bilir. 1) Göz dəyməsin, Yaqut, yaxşılaşmısan. 2) Ay bir də xoş gəlmisən. 3) Qonaq, darvaza açıqdır, xoş gəlmisiniz, buyurun yuxarı. Üçüncü cümlədə qonaq qarşılayan şəxsin mərdliyi, qonaqpərvərliyi, qorxmazlığı müraciətdə aydın əks olunur.

Təkid zamanı müraciətin bilərəkdən təkrarı da özünü göstərir. Fazil, Fazil ağıllı ol. Qərənfil, Qərənfil, asta yeri.

Qonaq qarşılayarkən hörmət, sevgi münasibətini bildirmək üçün müraciətin müxtəlif formalarda, bəzən isə təkrar işlənməsinə İlyas Əfəndiyevin əsərlərində tez-tez rast gəlirik: Cahandar Həbibə: Xoş gördük, xanım! - deyib mənə baxaraq gülümsədi, bəy, mən mürəxxəs olum? Xoş gəlmisiniz, xoş gəlmisiniz. Həmişə siz gələsiniz. Bu hadisənin sağollaşma zamanı da təkrar olunması da özünü intensiv şəkildə göstərir. Sağolsun, Nəriman əmi! Sağ olsun güneylilər, çox sağol, Nəriman əmi.

Bəzən sağollaşma məqamında “əlvida, hələlik, görüşənədək, salamat qalın” tipli sözlərdən də istifadə olunur: 1. Salamat qalın – deyib kəmərlə tüfəngini çiyindən asaraq cəld hərəkətlə qalxdı alapaça üzgənin üzərinə; 2. “Əlvida dram teatri”deyə ürəyimdən keçirdim.

Ustad yazıçı sözdən məharətlə istifadə edərək, bir sözü müxtəlif məqsədli mənalar bildirən şəkildə istifadə etmişdir. “Üçatlan” povestində “ay uşaq” xitabına diqqət etsək, mənə dəyişikliyin məqsəd və işlənmə yerinə görə dəyişilməsini aydın müşahidə edə bilərik: Ay uşaq – deyə səsləndi, qonaqlara çay gətirin. Burada ailə üzvlərinin adını yad adamların yanında çəkmək istəməyən ev sahibi müraciətdən tabu şəklinə istifadə etmişdir.

Əsərin başqa hissəsində qonağı yola salan nökrələrə “ay uşaq” deyərək müraciət edilir. Bu müraciət əvvəlkindən mənaca fərqlidir: Ay uşaq, qonaqları keçirin. Başqa vəziyyət isə “ay uşaqlar” xitabından dostlara, ətrafındakı yaşdılarına müraciətlə deyilir. Şifahi nitqdə, əlbəttə ki, intonasiya, jest, mimika fərqi aydın görünərdi, ancaq yazılı nitqdə biz müraciət olunan və müraciət edilənin vəziyyətini mətndən, söz mühitindən aydınlaşdırırıq: Ə, ay uşaqlar, kolxoz malı da bizim özümüzündür. Bu müraciətdə bir-biri ilə tərəfdaş olanlara xitab edilir.

Müraciətdə bəzən ad dəyişməsi, yəni müraciət olunana metonimik şəkildə yanaşma əks olunur: Gəl, əlini yu, Qara (Sərvinaz Ərşada Qara deyərdi). Bu xitabın izahı əlavə cümlə vasitəsilə açılır, əks halda, mənə aydın başa düşülməz, xitabın əzizləmə məqsədilə deyilməsi sezilməzdi.

Qohumluq münasibəti ilə istifadə olunan xitablar da nəsr əsərlərində çox işlədilmişdir. Bu müraciətlər bəzən öz həqiqi mənasında işlənir: 1. Onu-bunu bilmirəm, dayı qızı, bax sənə deyirəm, əgər Sərvinazı mənə verməsələr, dayını da öldürəcəm, o matusşkaya oxşayan Nurunu da. 2. Bacı, sən o həmşəri gedəsinə getmək istəyirsən? Qız təəccüblə qardaşına baxıb deyir: Qağa, sən ağanın haqqında niyə belə deyirsən?

Bu nümunələrdə işlənmiş *dayı qızı*, *bacı*, *qağa* müraciətləri həqiqi qohumluq münasibətlərini bildirir. Lakin bu müraciətlərin başqa mənalarına da rast gəlinir. Bu barədə K.Vəliyev yazır: “Belə bir halı müşahidə etmək olur ki, “oğul” sözü qohumluq yox, əzizləmə mənasını, “xanım” sözü isə mənəbət yox, hörmət mənasını bildirir” (6, s. 40).

İlyas Əfəndiyevin nəsr əsərlərində müraciət məqsədi ilə işlədilən xitabların əzizləmə, hörmət mənası ifadə edən nümunələrinə də rast gəlmək mümkündür: 1. Sağol, qağa, deyilmisçən varsan! 2. Gözün aydın, bacı, deyirlər, qardaşın gəlib. 3. Xanım, siz də gedəcəksiniz?

Qeyd etmək lazımdır ki, müraciət özü əslində nitq mədəniyyətinin bir hissəsidir və bu da sabitləşmiş, dildən kənarında mövcud olmayan bir mədəniyyətdir. Bəzən belə müraciətlər genişlənə bilir, bu genişlənmə təyinedici, izahedici üzv hesabına baş verir. Belə müraciətlərdə təsviredicilik öndə olur, bu müraciətlər cümlənin əvvəlində daha çox işlənir, intonasiya ilə cümlənin digər üzvlərindən seçilir. Diqqəti öz üzərinə daha çox cəlb edir, məna qatında informasiya da daşıya bilir. Bu informasiya söyləyənin münasibətini əks etdirir.

İlyas Əfəndiyevin nəsr əsərlərinə həm şifahi, həm də yazılı nitq üçün xarakterik olan “ə, əşi, əşşi, az, azz, ayə, adə” tipli müraciət bildirən sözlərdən də istifadə edilir. Bu formalar haqqında dilçilik ədəbiyyatında müxtəlif fikirlər öz əksini tapmışdır. “Ə” şəklində müraciət bildirən bu söz türk dillərinin çoxunda işlənir, “ər” sözü ilə əlaqəli olması söylənilən fikirlər içərisində daha çox qəbul ediləndir. Müəlliflər *ə* (*ər*) sözünün türk dillərində müxtəlif mənalarda işləndiyini qeyd etməklə kifayətlənmir, bu sözün əsl mənasının şəxs və insanla bağlılığını da qeyd edirlər. Hətta “hərə” sözündəki “ə”nin də insan bildirərək hər adam mənasında başa düşüldüyünü də söyləmişdir (5, s. 391).

Necəsən, ə, bacıoğlu? Ə, sənə demirəm, Gəyən düzü ilə sür. Bir saxla görə, ə! Ə, kimsiniz? Bizik ə, itlərin qabağına durun. *Əşi* sözü İ.Əfəndiyevin nəsr əsərlərinin dilində daha çox işlənir. Əsərlərdə işlənən “əşi” sözünün əsas mənası müraciət olsa da, bu sözün müxtəlif mövqələrdə işlənməsinə rast gəlinir. Bu sözün hibrid söz kimi “ay kişi” sözü ilə əlaqəli olması, söylənilən fikirlər içərisində

daha çox inandırıcı hesab olunur. Bu barədə belə bir qeydə rast gəlinir: “Qədim türk (Bilgə xaqan, Tonyukuk) abidələrində müvazi olaraq həm kişi, həm də kisi tərzində işlənən vahid ki-şi/si ünsürlərinə ayrılır ki, hər iki ünsür eyni adam, şəxs anlayışı bildirdiyindən bu da hibrid vahid kimi qiymətləndirilə bilər” (3, s. 101).

1. Əşi, Güney qışlaq hara, institutu qurtarmamış artist hara? 2. Əşi, belə sənətkarların qabağında biz nəyik? Belə nümunələrdə *əşi* sözü kişiyyə müraciətlə söylənilib, müraciət edilənə münasibət bildirmə ön planda deyil, neytral münasibət özünü əks etdirir, sadəcə diqqəti cəlb etmək üçün işlədilmiş ifadədir.

Bəzi hallarda *əşşi* şəklində işlədikdə isə münasibət önə çəkilmiş olur: Əşşi, sən də qorxaqlığını boynuna almırsan. Əşşi, nə olub haray salmısan? Əşşi havayı güllədir, sıyırıb keçdi. *Əşi* yaxın adama müraciəti bildirdikdə ətrafdakı söz mühiti ifadədəki istək, mehribanlıq, hörmət mənası müraciətlə paralel özünü göstərmiş olur: Əşi, vallah, bu kənddə İmidən çox sizin dərdinizi çəkən yoxdur. Əşi, heç olmazsa, bir stəkan çay içəydin. Əşşi, biz niyə onların ayağına gedək?

Ağız, aaz, az müraciətlərinin də İlyas Əfəndiyevin əsərlərində çox işləndiyinə rast gəlinir. Bu ifadələr qadına müraciət bildirir və onların *ay qız* sözlərinin birləşməsindən yaranması şübhə doğurmur. Bu ifadələrin tərkibində saitın və samitin *aaz, azz* şəklində işlənməsi müraciətin intensivliyini artırır. Bəzən a...az, az...z şəklində işlənməyə təhdid, nifrət kimi mənaları da ifadə edə bilər: Ağız, Güllü! Gəl gör bu zəhrimar necə oldu? Azz lap bu gecə onu tapdır, denən şeytanın daşını ətəyindən töksün. Adamı niyə ələ salırsan, a-az? Az, az sən bu qardaşın nə cür oğlandır?

İlyas Əfəndiyevin əsərlərində Qarabağ mühitində çox işlənən xarakterik müraciət formalarından olan “Allahsız, ay Tanrısız” ifadələrinə çox rast gəlmək olur. Əslində bu ifadələrin dominant mənaları xoş olmayan münasibəti ifadə edir. Müəllifin nəsr əsərlərində biz bu ifadənin həm dominant mənasında, həm də müraciət edilənə xoş, yaxın münasibət bəslədiyinin şahidi oluruq. Məsələn: 1. Ə, Allahsız, uşağı bəs bu yazıq heyvan acından ölməlidir? 2. Ay Allahsız, niyə tərs danışırsan? 3. Bismillah elə, ay tanrısız, yazıqsan! 4. Sərvinaz gülə-gülə dedi: - Ay tanrısız, obada qız elə bir mənəm?

Nəticə. Müraciət mənasında işlənən ifadələr hər bir obrazın davranışına, səviyyəsinə uyğun seçilməlidir. Bu həm obrazın özünün, həm də müraciət etdiyinə statusunu, xarakterini müəyyənləşdirməkdə mühüm rola malikdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Axundov Y. Ədəbi portetlər. II nəşr. Bakı: ADPU, 2008

2. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayev F. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı, 1989
3. Azərbaycan dilinin leksikası məsələləri // Elm əsərlərin məcmuəsi. Bakı: ADU, 1989
4. Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri, II cild. Bakı: Avrasiya Press, 2005
5. Севортян Э. Этимологический словарь тюрских языков. Москва: Изво «Наука», 1980
6. Vəliyev K. Azərbaycan dilinin poetik sintaksisi. Bakı: ADU nəşri, 1981